

Міністерство освіти та науки України

Ярослав Мельник

Ольга Лазарович

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА

Навчально-методичний посібник

Видання друге
перероблене та доповнене

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
для студентів вищих навчальних закладів*

Івано-Франківськ

– 2008 –

ББК **81.416.1**
М-48

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
для студентів філософських факультетів
вищих навчальних закладів
(лист №041-159/15 від 2.06.2005 р.)*

Мельник Я. Г., Лазарович О. М. Церковнослов'янська мова. – Івано-Франківськ, видавець Третяк І. Я., 2008. – 244 с.

У посібнику висвітлена історія церковнослов'янської мови як системи з дописемного періоду до наших днів. Звертається особлива увага на історико-культурологічний аспект становлення і функціонування мови.

Для студентів і викладачів спеціальності «релігієзнавство» вищих навчальних закладів, богословських і теологічних інститутів, семінарії та академії.

Головний редактор **М. П. Лесюк**.

Рецензенти: **Н. Д. Бабич**, професор кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;

Д. С. Іщенко, професор кафедри російської мови Одеського національного університету;

М. В. Скаб, доцент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

ISBN 978-966-1521-07-9

© Мельник Я. Г., Лазарович О. М. 2008

ПЕРЕДМОВА

Церковнослов'янська мова як окрема дисципліна впродовж останнього століття не була предметом вивчення на теренах східних слов'ян. Останнім дослідником, який залишив по собі серйозні студії, був професор Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Інші розробки в цій галузі належали перу таких дослідників, як В. В. Виноградов, А. Мейє, А. М. Селіщев та ін., але їх погляди були зорієнтовані більше на давні часи, початкові стадії розвитку писемної мови – старослов'янську та давньоруську мови, частково давньоукраїнську та староросійську мови. Дослідників цікавив також дописемний період, у результаті чого вийшли етимологічні словники української, російської та білоруської мов. Значним досягненням сучасної філологічної науки є вихід у світ словника «Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)» за редакцією Р. М. Цейтлін, Р. Вечерки та Е. Благової. Проте період розвитку і функціонування церковнослов'янської мови наступних століть залишався поза увагою дослідників.

Ситуація, що склалася в сучасній філології зокрема та культурі загалом, сприяє розвитку нових напрямків досліджень і вивченню церковнослов'янської мови як самостійної науки. Легалізація релігій, свобода віросповідання в сучасній Україні зумовили розширення мережі навчальних закладів релігійно-духовного спрямування, а відкриття відділень за спеціальністю «Релігієзнавство» у вищих навчальних закладах зумовило необхідність вивчення таких дисциплін, як «Історія церковнослов'янської мови», «Староцерковнослов'янська мова» і «Церковнослов'янська мова» тощо. Виявилось, що ґрунтовних посібників і підручників для цієї спеціальності немає. А через це при вивченні церковнослов'янської мови доводиться звертатися до численної науково-методичної літератури. Проте це не полегшує ситуації. Актуальним є створення підручника, який забезпечив би належне викладання та вивчення цієї дисципліни у відповідних навчальних закладах.

Пропонований посібник має деякі особливості. По-перше, він розрахований не на філологів-лінгвістів, а на майбутніх фахівців

нефілологічних спеціальностей. Тому цією специфікою зумовлені подеколи надмірна деталізація, популярність окремих тлумачень, а в окремих випадках і неповнота висвітлення теми. По-друге, студенти спеціалізованих навчальних закладів, які вивчають теологію чи релігієзнавство, не ознайомлюються зі старослов'янською мовою, історичною граматиною східнослов'янських мов, історією літературних мов – вони студіюють лише церковнослов'янську мову. Тому посібник хоч і охоплює весь період розвитку мови від пізнього дописемного періоду до кінця XX ст., та найповніше висвітлюється сучасна церковнослов'янська мова. По-третє, окрім граматичних тем, значну частину посібника складають матеріали, присвячені історії письма у слов'ян, перекладам Святого Письма, функціонуванню церковнослов'янської мови у різні періоди тощо.

Церковнослов'янська мова неправомірно вважається нині мертвою, – вона і сьогодні обслуговує культові потреби значної кількості населення Європи й Азії, використовується як обрядова. З часу мовних реформ Никона та Петра I в Росії ця мова набула статусу самостійної мови, яка розвивається за своїми законами, хоч і тепер зазнає впливу національних літературних мов. Її історія визначила періодизацію, сучасне функціонування має свої особливості (щоправда, в посібнику не аналізуються східнослов'янські мовні редакції церковнослов'янських текстів, бо їх риси чітко не виражені).

Вступ

1.1. Давні свідчення про слов'ян

Поява слов'ян на теренах Східної Європи, утворення протоетносів і велика міграція народів багато в чому залишаються нерозгаданими. Десятки теорій та гіпотез щодо цих проблем ще не дали відносно остаточної відповіді. Друга половина ХХ ст. була ознаменована новими теоріями та відкриттями, але суттєвого вирішення проблем не відбулося. Більшість дослідників дотримується думки, що вперше протослов'яни як одна із гілок праіндоевропейської спільноти з'явилися у Східній Європі у III–II тисячолітті до народження Христа. Власне, у цей період розпадається на дві гілки балто-слов'янська мовна єдність, перша з яких лягає в основу балтійської мовної групи, друга стає основою слов'янських мов.¹

Приблизно з кінця третього і початку другого тисячоліття до нашої ери і до середини першого тисячоліття нашої ери триває процес виокремлення та формування спільнослов'янської мови. У кінці цього періоду відбуваються процеси подальшої диференціації мовно-етнічних груп, у результаті чого поглиблюються діалектні відмінності й утворюються три мовно-діалектні групи, які лягли в основу південно-, західно- та східнослов'янської мовних груп.

Процес розпаду праслов'янської мови на діалектні групи був складним і тривалим. Поступово ці групи набували певних відмінностей, які пізніше їх визначили як окремі мовні підгрупи. Процес мовно-культурної диференціації продовжувався тривалий час і завершився у VII–VIII ст. нашої ери. Ці свідчення дають нам археологічна наука, реконструктивна (порівняльно-історична) лінгвістика, історія та історична антропологія. Крім цього, до нашого часу дійшли і перші свідчення про слов'ян у працях істориків, мандрівників тієї давньої пори.

Найперша згадка про слов'ян, як вважає більшість учених, належить давньогрецькому історикові Геродотові (V ст. до н.е.), який пише про те, що на північ від скіфів, які населяли північне Причорномор'я, жили неври та будини. За культурологічними та ін. даними, вони мали слов'янську приналежність.

¹ Див.: Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. – М.-Л., 1962. – С.92.

Пліній Старший (давньоримський історик) дає більш конкретну інформацію про населення Східної Європи. Він указує на те, що на території між Віслою, Балтійським морем та Карпатами, Десною і Дніпром проживає певне населення, яке він називає венетами, або венедами (veneti). Про veneti згадує і Корнелій Тацит. Він констатує,

Іл. 1. Території, заселені слов'янами у ІХ ст.

що венети проживають у районі Вісли, Одеру та Балтійського моря.² Можливо, йдеться, власне, про балтійську мовну групу, яка відокремилась від слов'янської гілки значно пізніше. Такого ж погляду дотримується і Клавдій Птоломей (II ст. н.е.), який стверджує, що венети жили на півночі, вздовж Венетської затоки (Балтійського моря – Іл. 1).

Це свідчення підтверджується тим, що середньовічні німці називали прибалтійських слов'ян Wenden (або Winden). Така назва з дещо зміненими фонетичними компонентами побутує і зараз у народів басейну Балтійського моря (вона вживається стосовно слов'ян, які нині населяють ці території).

Більш пізні й точні відомості знаходимо у працях таких істориків, як: Прокопій Кесарійський («Історія війни з готами», 551–554 рр.), Йордан («Історія готського народу», 551 р.), Маврикій (Псевдомаврикій, «Стратегіка», кінець VI ст.), Ф.Симокатта та ін., які називають населення, що займало території по Дніпру, Дунаю, Дністру, Прикарпаттю, Віслі, південному узбережжю Балтійського моря, антами, венетами та скловінами (словенами). Враховуючи ці дані, вчені вважають, що словенами називали південних слов'ян, венетами – західних, а антами – східних.

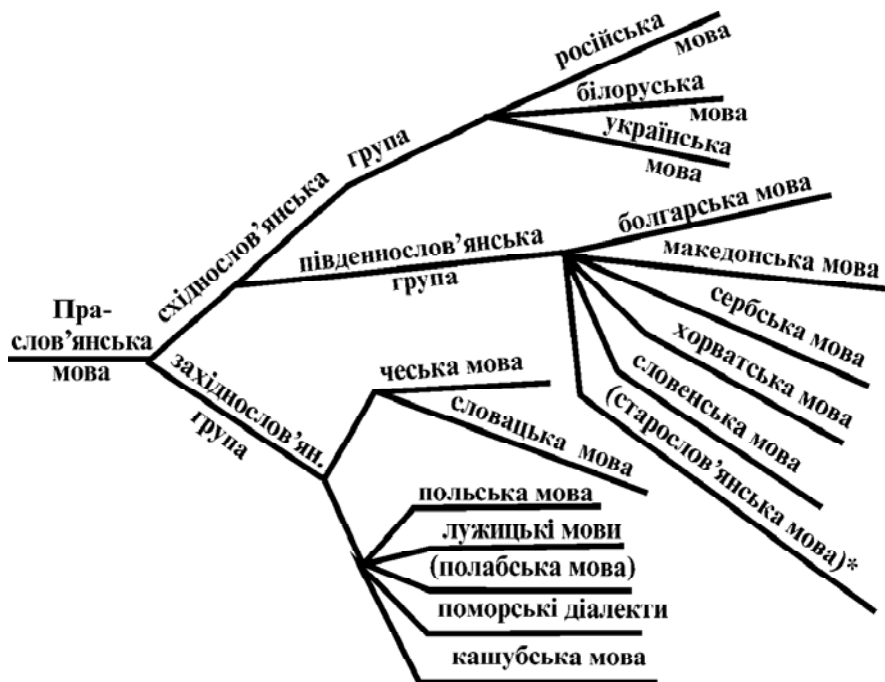
Лінгвістичний, зокрема топонімічний та археологічний матеріал також підтверджує положення про те, що в V–VI століттях відбувся розпад спільнослов'янської єдності на відповідні групи, а у зв'язку з цим і розпад праслов'янської мови на діалекти, які, в свою чергу, лягли в основу трьох мовних груп (Іл. 2).

Після розпаду слов'ян на три групи диференційні процеси не завершилися. У V–VI ст. слов'яни заселяють Балканський півострів, на заході досягають р. Лаби (Ельби), на півночі активно обживають узбережжя Балтійського моря, а на сході вони доходять до верхів'я Волги та Оки.

Візантійські історики часто згадують у своїх працях цей племінний союз і вказують на близькість мов і культур цих народів, на те, що побут, традиції, одяг, вірування дуже подібні.

Таким чином, процес розпаду єдиної праслов'янської спільноти і визначення основних територій завершився, найімовірніше, до кінця V – початку VI ст. нашої ери. Внаслідок цього завершився період

² Див.: Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. – М., 1961. – С. 88.

Іл. 2. Класифікація слов'янських мов

праслов'янської єдності, який тривав понад дві з половиною тисячі років.

Зауважимо, що в VII–VIII ст. утворюються перші слов'янські держави. Так, у кінці 70-х років VII ст. на півночі Балканського півострова утворилась слов'янська держава, яка невдовзі була захоплена болгарською (тюркською) ордою під керівництвом хана Аспаруха. Але впродовж кількох століть болгари (тюрки), батьківщиною яких було Поволжя, повністю асимілювалися слов'янським населенням Балкан.

У VII ст. виникає перша держава у західних слов'ян – князівство Само, яке занепало після смерті його засновника. Після цього на теренах західних слов'ян утворюється ще ряд держав (зокрема, Великоморавське князівство), які проіснували зовсім недовго.

Визначною подією в історії слов'ян було прийняття християнства і оголошення його у 865 р. офіційною релігією Болгарії.

На території східних слов'ян у цей час формується і в IX ст. постає як могутня держава Київська Русь.

* У дужки взято мертві мови.

1.2. Періодизація розвитку церковнослов'янської мови

Історія церковнослов'янської мови може розглядатися як ланцюг історичних епох, які між собою тісно пов'язані та взаємозумовлені. Вона складається з двох основних періодів. Перший може бути визначений як дописемний: праїндоевропейський, праслов'янський та пізній дописемний. Спираючись на досягнення сучасної археології та історичної лінгвістики, праїндоевропейський період можна окреслити від V–IV до III тисячоліття до н. е. З кінця III тисячоліття до н.е. до середини I тисячоліття н.е. визначається праслов'янський, або спільнослов'янський період. Однак зазначимо, що балтійська мовна група виділилась з балто-слов'янської в окрему мовно-етнічну групу дещо пізніше. На думку вчених, це відбулося в II тисячолітті до н.е.

Завершується спільнослов'янський період, як зазначалося вище, у V–VI ст. н.е. Після розпаду слов'янської мовної єдності на південну, західну та східну пройшло майже три століття, поки у слов'ян з'явилася писемність. Цей період розвитку слов'янських культур можна визначити як пізній дописемний. Під час створення Кирилом та Мефодієм слов'янської графіки слов'янські народи визначилися територіально і знаходились у певній мовно-культурній автономії, і на цей час слов'янські мови (діалектні групи), особливо південні та східні, були дуже близькими. Тому, власне, старослов'янська мова була безперечно прийнята багатьма слов'янськими народами. З 60-х років IX ст. починається новий, *писемний* період розвитку церковнослов'янської мови. Перший етап її розвитку можна назвати старослов'янським періодом. Він окреслюється 862(3)–988 роками. 988 рік подається умовно, оскільки в період до хрещення Русі перші перекладні джерела, очевидно, потрапляли на територію східних слов'ян, а після хрещення потрібен був ще певний час для того, щоб перекладна література була в достатній мірі розповсюджена і стала елементом церковно-обрядової культури.

З кінця X – початку XI ст. починається давньоруський період розвитку церковнослов'янської мови, який продовжувався до кінця XIII – початку XIV ст. Власне, з кінця XIII ст. утверджується тенденція до розпаду східних слов'ян (Давньої Русі) на три мовні об'єднання, які пізніше лягли в основу української, російської і білоруської мов.** З кінця

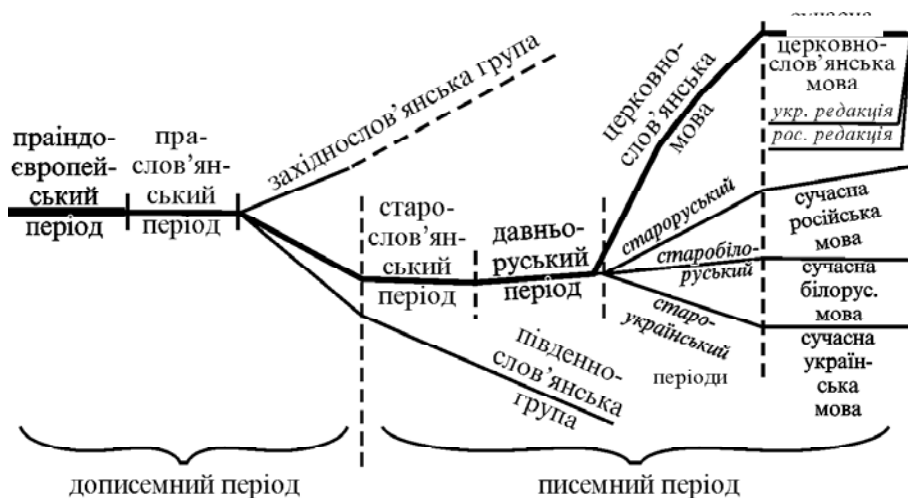
** Тепер у науковій літературі спростовується думка про спільний давньоруський період у розвитку східнослов'янських мов. Тут йдеться тільки про давньоруський період у розвитку церковнослов'янської мови.

XIII ст. відбувається процес розпаду давньоруської мовної єдності, але водночас, дотримуючись традиційних концепцій, церковнослов'янська мова зберігає усталену форму (залишається стійкою функціональною системою) і обслуговує весь східноцерковний православний обряд. Зазначимо, що уже в XIII ст. чітко визначаються редакції, які намітилися ще в IX ст. Вся церковнослов'янська література групується за трьома редакціями – південною, західною та східною.

Східна редакція, яка, власне, охопила всю Київську Русь, визначала церковнослов'янську мову як книжно-літературну.

Таким чином, поряд із мовами української, російської та білоруської народностей існує четверта – церковнослов'янська, яка обслуговує усі три народності, зберігаючи традиції церковнослов'янського книжництва. У цей час здійснюється особливо багато перекладів, редакцій, створюються центри книжництва при монастирях, де тиражувалася, перекладалася та розповсюджувалася церковна література.

Період ренесансу східнослов'янських культур був ознаменований чіткою визначеністю державницьких тенденцій і розвитком шкільництва, виходом граматик. Частково кризова ситуація, що склалась у розвитку мов у Російській імперії, у православній церкві та науці, визначила реформи, які проводились Никоном, Петром I та Єлизаветою. У результаті цих реформ, хоч і не завжди виправданих, у 1710 році було остаточно відді-

Лл. 3. Періодизація розвитку церковнослов'янської мови

лено церковнослов'янську писемність від так званого громадянського письма. Від 1710 р. починається період післяпетровських реформ. Треба зазначити, що в цей час церковнослов'янська мова зберігає давні традиції церковнослов'янської мови XIV – XV століть. Але розвиток російської та української літературних мов не міг не позначитися на церковнослов'янській мові. Ще з XIII і до XVIII ст. церковнослов'янська мова зазнавала у більшій мірі південно-західного та західного мовного впливу, оскільки центрами книжництва були Київ, Вільно, Львів, Острог та ін., а з середини XVIII ст. освітні й культурні центри перемістилися на схід, тому церковнослов'янська мова почала зазнавати більше східного впливу.

Особливий інтерес порівняльно-історичного мовознавства у XIX ст. до історії, давньої літописної літератури, створення нових граматик та словників і т.п. активізували вивчення церковнослов'янської мови, її функціонування, хоча у своїй основі вона була мовою консервативною, вірною книжним традиціям. Від середини XIX ст. завершуються післяпетровські реформи і починається період *нової церковнослов'янської мови*, або *сучасної церковнослов'янської мови*, який продовжується і до сьогодні.

Зауважимо, що найбільш активний період вивчення старослов'янської та церковнослов'янської мов припадає на середину – другу половину XIX ст. і до 20-х років XX ст.

Така періодизація є умовною, оскільки фундаментальні праці, які б відображали специфіку розвитку власне церковнослов'янської мови, не представлені в достатній кількості, а ті, які представляють історичну славістику, недостатньо висвітлюють складність розвитку кожного періоду власне церковнослов'янської мови.

1.3. Типи письма

Преамбулою до історії створення слов'янської азбуки мала б бути історія графічних систем дослов'янського періоду

Не можна не погодитись з проф. І. Огієнком, який стверджує, що «найвеличніший здобуток усієї людської культури за останні три тисячі літ життя – це, безумовно, фонетичне письмо...»³. Але перш ніж винайти фонетичне письмо, людство прожило довгі тисячоліття, користуючись іншими графічними системами, менш досконалими.

Більшість учених схиляється до тієї точки зору, що, власне, давньоєгипетська ідеографічна знакова система є першоосною для створення інших знакових систем, які розповсюджені в даний час на Євразійському континенті та в Африці.

Ідеографічне (картинне) письмо виникло в епоху ранньої давньоєгипетської культури (близько IV тисячоліття до н.е., на думку інших учених – на початку III тисячоліття). Хоча найперші елементи знакових систем, які знайдені на Близькому Сході та в Північній Африці, датуються VIII тис. до н.е.

На думку деяких учених-єгиптологів, наприклад, А. Шарфа, на формування давньоєгипетської графічної системи вплинула месопотамська культура. Та більшість дослідників схиляються до точки зору, що утворення і розвиток письма у давніх єгиптян було самостійним.

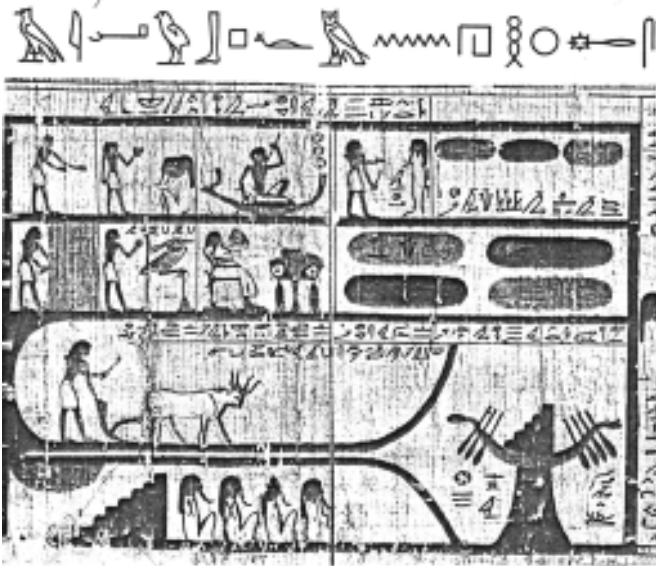
Характерним для ідеографічного письма є зображення певного знака, який передає зміст поняття. Такий знак у лінгвістиці називається **ідеограмою**. Наприклад, поняття «воїн» відображає малюнок воїна, «йти» – крокуючих ніг, «влада» – скіпетра, «сонце» – фараона, «слухати» – вуха і т.д.⁴ За свідченнями вчених, у Давньому Єгипті було понад 500 таких значків. Давньоєгипетська культура залишила велику кількість добре зображених «текстів», які прикрашали гробниці та палаци фараонів. У той час у Давньому Єгипті існував і різновид ідеографічного письма – письмо ієрогліфічне, яке використовувалося як спеціальна знакова система, що обслуговувала священні обряди та ритуали. Цією системою користувались на певному етапі тільки жерці. Давньоєгипетське ієрогліфічне письмо вважається найдосконалішим ідеографічним письмом. Сучасні китайські ієрогліфи були побудовані на ідеографічному письмі,

³ Огієнко І. Повстання азбуки і літературної мови у слов'ян. – Жовква, 1938. – С. 8.

⁴ Див. Иоганес Фридрих. История письма. – М., 1979. – С. 30–76.

Лл. 4. Хетський ієрогліфічний напис (IX ст. до н. е.)

Лл. 5. Давньогипетський текст, виконаний на папірусі. «Книга мертвих»

але з часом досить сильно змінились і утворили самостійну логограмно-знакову систему.

На початку III тис. до н.е. в Давній Месопотамії розвивається клиновидна система письма. Єдності у поглядах на походження цього письма немає. Одні вчені стверджують, що воно утворилось від давньогипетського ідеографічного письма, інші доводять, що воно утворилось і

розвивалося самостійно, але в основі цього виду письма теж лежало ідеографічне.

На відміну від єгиптян, які писали на листках папірусу, ассирійці і вавілоняни використовували глиняні таблички. У м'яку поверхню таблички під нахилом вдавлювали прямокутною паличкою, у результаті чого утворювався клиновидний відтиск (значок). Композиція цих значків і складала один знак, а повний набір знаків утворював текст. Якщо інформацію, нанесену на табличку, потрібно було зберегти, то після нанесення «тексту» таблички висушувалися на сонці або випалювалися. Спочатку клинописом користувались ассирійці та вавілоняни, але з часом ця система письма набула значного розповсюдження в Азії. В доісторичний період вона

Лл. 6. Табличка Нармера.
Єгипетські ієрогліфи
бл. 3000 р. до н. е.

Лл. 7. Давнє китайське ідеографічне
письмо

人	夕	干	木	糸	羽	身	食
口	大	心	毛	白	老	車	馬
刀	女	戶	水	目	肉	足	高
力	子	手	火	石	艸	金	麻
勺	山	支	爪	禾	虎	長	黑
口	山	支	牛	穴	衣	門	飛
口	工	方	犬	竹	言	頁	
土	巾	日	生	米	貝	風	

Лл. 8. Сучасні китайські ієрогліфи

використовувалась навіть на о. Крит та на Балканах. До наших днів дійшла значна кількість таких пам'яток давньої культури. Як правило, на них містяться тексти релігійно-культового, політичного, торговельного, побутового характеру.

Клинопис як система письма на певному етапі розвитку складалася майже з 2000 знаків. Але згодом кількість їх зменшилась до 300–400 найбільш уживаних.

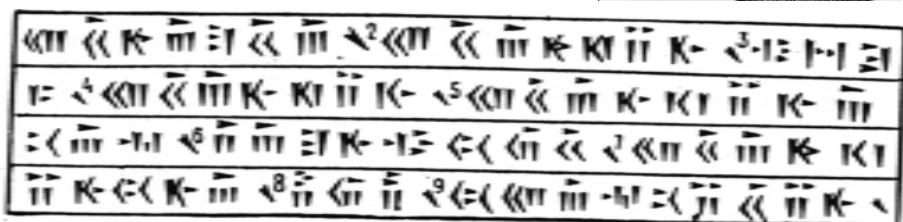
Клиновидне письмо, на відміну від ідеографічного, є силабічним (складовим), або напівалфавітним. Кожний знак являв собою силабограму, з комбінацій знаків складалися слова.

1	┆	11	◁	100	┆┆
2	┆┆	12	◁┆	200	┆┆┆
3	┆┆┆	20	◁◁	300	┆┆┆┆
4	┆┆┆┆	30	◁◁◁	400	┆┆┆┆┆
5	┆┆┆┆┆	40	◁◁◁◁	500	┆┆┆┆┆┆
6	┆┆┆┆┆┆	50	┆	600	┆┆┆┆┆┆┆
7	┆┆┆┆┆┆┆	60	┆┆	700	┆┆┆┆┆┆┆┆
8	┆┆┆┆┆┆┆┆	70	┆┆┆	800	┆┆┆┆┆┆┆┆┆
9	┆┆┆┆┆┆┆┆┆	80	┆┆┆┆	900	┆┆┆┆┆┆┆┆┆┆
10	◁	90	┆┆┆┆┆	1000	┆┆┆┆┆┆┆┆┆┆┆

⇐ **Іл. 9а. Найбільш ранні форми шумерського числення**

Іл. 9б. ⇨ Ієрогліфічний лувідійський напис із Кархемиша (IX ст. до н. е.)

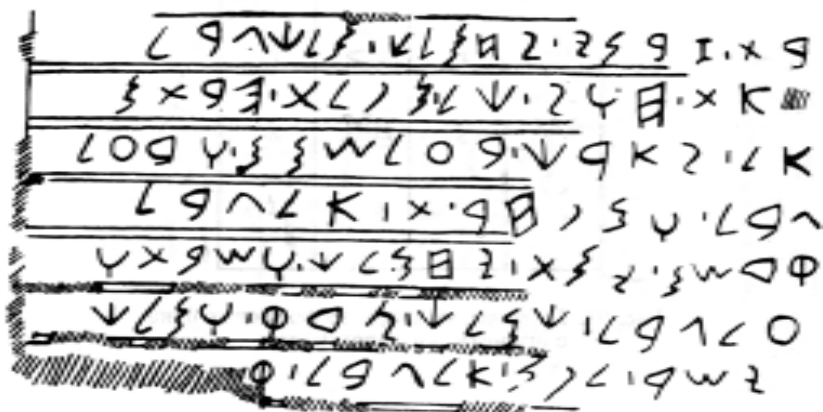
Іл. 9в. Персидський клиновидний напис

Система давньошумерського клиновидного письма проіснувала приблизно до V ст. до н.е. Клиновидне письмо було більш досконалим, ніж ідеографічне, оскільки за його допомогою можна було передати складніші поняття.

У Ассирії та Вавілоні утвердилася традиція горизонтального написання рядків зліва направо, а також у вигляді вертикальних стовпчиків. Взагалі проблема напрямку написання (зліва направо, справа

наліво, зверху вниз і т.ін.) ще не розгадана, але, на нашу думку, у цьому випадку можна апелювати до специфіки картини світу, яка формувалася впродовж тисячоліть, переживаючи певні впливи й тенденції. Можливо, актуальною є ціннісна ієрархія, яка впливала на модель світу. Так, наприклад, народи, у яких місяць має більше культурно-семіотичне та ритуально-обрядове значення, більш схильні до написання справа наліво, а народи (культури), для яких сонце є більш актуальним, схильні до написання зліва направо. Тобто, ймовірно, що напрямок написання пов'язаний зі специфікою фазового руху небесних тіл. Певну роль відіграє і специфіка географічного розміщення рельєфу, на якому проживає певний етнос, що, безперечно, впливає на сприйняття простору, уявлення про вертикаль та горизонталь, початок та кінець, небо і землю, божественне та земне і т.ін. У кожному разі, напрямок написання рядка не є випадковим, він обов'язково детермінований багатьма етнокультурними факторами.

Аналіз наступного етапу розвитку письма вимагає особливої уваги. У кінці II тисячоліття до н.е. з'являється концептуально нова система письма – семітське буквене письмо, яке було набагато зручнішим і досконалішим за всі системи, які існували до того часу. Сутність його полягає в тому, що невелика кількість знаків (близько двох десятків) за рахунок комбінаторних сполучень могла утворювати будь-яку словесну форму. Це письмо назвали фінікійським. Найдавніший напис датується 1000 роком до н.е. Він зроблений на саркофазі царя Бібла Ахирама. Фінікійське письмо, як і інші західносемітські писемності цього періоду,

Іл. 10. Фрагмент фінікійського тексту (X ст. до н. е.)

було консонантним (на письмі зображались тільки приголосні). Фінікійці, за свідченнями одних дослідників, винайшли письмо фонетичне, успадкувавши графічні традиції народностей Межиріччя та Близького Сходу, інші вчені доводять, що фінікійцями була успадкована єгипетська система письма, яка була ними розвинена і вдосконалена.

Фінікійська культура (територія сучасного Лівану) досягла дуже високого рівня розвитку, і згодом її впливу зазнали усі сусідні народи, в тому числі греки, культура яких зароджувалась у XI–X ст до н.е.

У греків не було свого письма, і вони запозичили його у фінікійців. Процес запозичення був тривалим і продовжувався кілька століть. Найдавніші пам'ятки давньогрецького письма датуються VIII ст. до н.е. Форма їх дуже подібна до фінікійського письма. Фінікійці писали від правої руки до лівої. Греками була успадкована і ця традиція. Але приблизно в V ст. до н.е. у греків з'являється новий спосіб написання, так званий бустрофедон (волоборозна), тобто неперервний рядок: спочатку справа наліво, потім зліва направо, далі знову справа наліво. Власне, у такий спосіб і були написані закони Солона. Але таке написання було досить складним, і тому греки скоро від нього відмовились і до IV ст. залишають написання від лівої руки до правої.

Треба зазначити, що у фінікійському алфавіті всі букви, крім звукового, мали ще й цифрове значення. На певному етапі розвитку графічних систем ця традиція теж була успадкована різними мовами.

Зазнавши впливу фінікійського письма, в окремих регіонах Греції розвивались різні алфавіти. У IX–VIII ст. до н.е. греки запозичили письмо, а перші пам'ятки належать до VIII–VII ст. до н.е. Але у V ст. до н.е.

іонійський (мілетський) алфавіт активно розповсюджується по всій Елладі і стає загальноприйнятим на Балканському півострові і, частково, за його межами.

Грецьке письмо було більш досконалим, ніж фінікійське, оскільки розвинулось у звукобуквене, греки писали не тільки приголосні, але й голосні букви.

Іл. 11. Фрагмент давньогрецького тексту (V до н. е.)

Перші форми письма давніх греків мали епіграфічну форму, тобто використовувались для надписів та підписів. Оскільки ці надписи

виконували ще й декоративну функцію, вони були великого розміру, кутасті, як правило, висічені в камені чи в іншому творчому матеріалі. Але досить швидко письмо проникло в усі сфери життя давніх греків, стало використовуватись з різною метою. Оскільки у греків починає використовуватись такий матеріал, як папірус, письмо дещо змінює свою форму, стає більш округлим – ця форма письма отримала назву **маюскульне письмо**. З часом воно набуває іншої форми – скорописної, або курсивної. У V ст. до н.е. поряд з папірусом використовується пергамент, що сприяло виникненню **унціального**, або **установного письма**. Ця форма письма стала важливою віхою в розвитку як давньоеллінської культури, світових видів письма, так і азбук загалом.

Пізніше з'являється **мінускульне письмо**, яке мало ознаки унціалу та курсиву. Воно було красивим, досконалим та зручним для скорописання. Ці форми письма суттєво вплинули на створення слов'янських азбук.

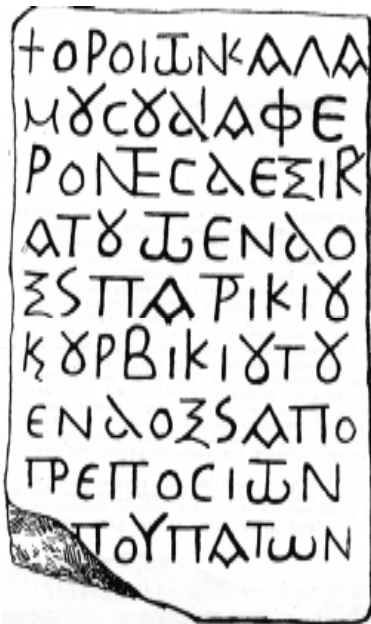
Давньогрецька культура вплинула на формування усіх культур басейну Середземного моря, та найбільший вплив вона мала на давніх римлян. Першими у давніх греків алфавіт запозичили етруски, вони запозичили і традицію написання – зліва направо. До цього вони писали за семітським зразком – справа наліво.

У V–IV ст. до н.е. на території Апеннінського півострова розповсюджується **латиниця**.

З плином часу латиниця не зазнала суттєвих змін і залишилась у своїй давній формі.

У давніх греків системи письма запозичили не тільки слов'яни, але й копти, готи та ін.

Копти вже в III ст. створили новий алфавіт на базі грецького унціалу. Нубійці, прийнявши християнство, запозичили коптське письмо.

Іл. 12. Грецький напис на пограничному стовпі VI–VII ст.

Серед готів, які спочатку проживали в басейні Вісли, а в II–III ст. переселились на південь і оселились на території Криму (на території

ΑΤΤΑΡΝΣΑΡΦΠΙΝΗΙΜΙΝΑΝ·
ΥΕΙΗΝΑΙΝΑΗΩΦΕΙΝ· ΟΙΜΑΙΦΙΝΑΙ
ΝΑΣΣΝΣΦΕΙΝΣ· ΥΑΙΡΦΑΙΥΙΑΣΑ
ΦΕΙΝΣ· ΣΥΕΙΗΗΙΜΙΝΑΣΑΗΑΝΑ
ΑΙΦΑΙ· ΗΛΑΙΦΝΣΑΡΑΝΑΦΑΝΑΣΙΝ
ΤΕΙΝΑΗΓΙΦΝΣΗΙΜΑΔΑΓΑ· ΣΑΗ
ΑΪΛΕΤΝΝΣΦΑΤΕΙΣΚΟΛΑΝΣΣΙΣΑΗ
ΜΑ· ΣΥΑΣΥΕΣΑΗΥΕΙΣΑΪΛΕΤΑΜΦΑΙ·
ΣΚΟΛΑΜΠΝΣΑΡΑΙΜ· ΣΑΗΙΒΙΡΓΙΓ
ΓΑΙΣΝΝΣΙΝΪΡΑΙΣΤΠΒΗΣΑΙ· ΑΚΑΛΠ
ΣΕΙΠΝΣΑΪΦΑΝΑΠΒΙΑΙΝ· ΠΝΤΕ
ΦΕΙΝΑΙΣΤΦΙΝΑΝΓΑΚΑΓ· ΣΑΗΗΑΪΣ
ΣΑΗΥΝΑΦΝΣΙΝΑΙΥΙΝΣ· ΑΜΕΝ·

**Лл. 13. «Отче наш» із готського
Срібного Кодексу VI ст.**

сріблом на червоному пергаменті).

Походження вірменського письма залишається нерозгаданим. Спроби вивести вірменське письмо з грецького не дали позитивних результатів. Відомо те, що після прийняття християнства в 301 р. виникла необхідність перекладів вірменською мовою богослужебної літератури. У I половині V ст. придворний учений Месроп Маштоц (пом. у 441 р.) створив так званий вірменський алфавіт, відкинувши перський, яким до цього часу користувались вірмени. Але яка саме графічна система лягла в основу новоствореного вірменського алфавіту, не відомо. Можна говорити лише про те, що у вірменському алфавіті прослідковуються впливи грецького унціалу, давнього вірменського письма, сирійського, арамейського, аршакидського алфавіту пехлеві (Північний Іран).

Історія грузинського письма теж губиться в глибині історії. Існує гіпотеза, що його створив той же блаженний Месроп Маштоц, але свідчень, які підтверджують цю гіпотезу, дуже мало. Відомо лише те, що грузинське письмо виникло в V ст. і в особливостях його графічної системи прослідковуються впливи арамейського письма, але більше усе ж грецького. Прямі зв'язки грузинського письма з тим чи іншим алфавітом виявити не вдається. Цікавим є те, що існує два варіанти грузинського алфавіту: письмо **мхедрулі** («письмо воїнів») і письмо **хуцурі** («церковне»).

Отже, можна зробити висновок, що писемність пройшла величезний історичний шлях від давньоєгипетського ідеографічно-ієрогліфічного до звуко-буквенного давньогрецького, в результаті чого з'явилася можливість створення слов'янської азбуки.

1.4. Докирилична (протокирилична) писемність слов'ян

Дискусії навколо проблеми докириличного письма у слов'ян не вщухають і до сьогодні. Чи була писемність? А якщо була, то яка? Ці та ряд інших питань цікавлять дослідників впродовж майже двох останніх століть, але питання залишаються відкритими. Більшість дослідників схиляється до думки, що писемність була, але яка, визначити важко, оскільки свідчень до наших днів майже не дійшло.

Про те, що у слов'ян була писемність до створення азбуки Кирилом і Мефодієм, свідчать такі факти.

По-перше, слов'янські народи проживали в центральній частині Європи, в оточенні високорозвинених народів, з якими вони підтримували тісні економічні, політичні та інші контакти. Ці народи, зокрема, візантійці, греки, готи та ін., на той час вже прийняли християнство і мали свою писемність. Східнослов'янські народи швидко перейняли писемну культуру, що свідчить про підготовленість до її сприйняття, тобто певний досвід у користуванні письменами вже був. Але письмена, якими користувалися слов'яни, не були досконалими.

По-друге, перші переклади Святого Письма по-слов'янськи, зокрема, східної редакції, свідчать про те, що література слов'ян уже була високорозвинена. Такий рівень розвитку не може бути здійснений стрибкоподібним способом, оскільки мова – найбільш консервативна галузь культури. Очевидно, що слов'яни пройшли значний шлях розвитку як культури, так і мови.

По-третє, болгарський письменник X ст. Чорноризець Храбр (Хоробрий) писав: (◊ писменехъ чръноризца храбра)

Прѣжде оубо словѣне не имѣхѹ книгъ. Нѣ чрътами и рѣзами чьтѣхѹ и гатаахѹ погани сѣще. Крестивше же сѣ, римскими и гръчьскими писмены. Нѣждаахѹ сѣ словѣнскы рѣчь безъ оустроенна. Нѣ како можетъ сѣ писати добрѣ гръчьскими писмены Бѣ или животъ... и тако вѣшѹ многа лѣта.

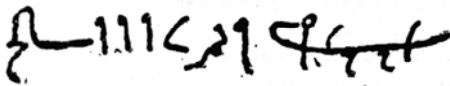
«Про письмо» чорноризця Храбра

Отже, раніше слов'яни, коли були язичниками, не мали книг (письмен), але читали і вгадували за допомогою рисок і зарубок. Коли ж вони прийняли хрещення, то змушені були використовувати римські та грецькі літери без порядку. Але як можна правильно записати грецькими літерами «Богъ» або «Животъ». І так було багато років (переклад Б. Н. Флорі).

Отже, ще до створення кирилиці слов'яни користувались «чертами» і «резами», тобто рисками та зарубками, писали «без устроєнія», писемність була безсистемна.

По-четверте, про писемність слов'ян згадують у своїх творах та спогадах арабські мандрівники, історики, географи, які відвідали Східну Європу до прийняття християнства. Так, арабський історик Абул Гасана Масуді в першій половині X ст., відвідавши східнослов'янські храми, засвідчив, що на камені одного з храмів були записані пророцтва. У 921 р. арабський письменник і місіонер Ібн-Фодлан писав, що бачив русів, які, здійснивши поховання, поставили великий дерев'яний стовп і зробили на ньому написи.

Арабський письменник X ст. Ібн-ель-Недим згадував про «руське» письмо, навіть подавав його форму, правда, ці написи (значки) досі палеографами не прочитані.

Лл. 14. Напис, відтворений
Ібн-ель-Недимом

Ще одна важлива звістка про «руське» письмо подається у «Житті Костянтина». Тут у восьмому розділі говориться, що коли Костянтин прибув до Херсонесу Таврійського

близько 860 р., то знайшов уже готові переклади Євангелія і Псалтиря. Додатковою інформацією про ці переклади вчені не володіють. Не відомо, чи це були «письмена» гунів, чи слов'ян, а якщо слов'ян, то не відомо, що це була за мова (графічна система).

Як уже говорилося вище, Чорноризець Храбр згадував про те, що слов'яни «не імѣху книгъ», йдеться про впорядковану азбуку і писемність, а користувались «чѣртами и рѣзани». Якими були «чѣрти и рѣзи», нам також не відомо.

Деякі дослідники стверджують, що у слов'ян було рунічне письмо. Ми досить багато знаємо про германські руни, але інформація про слов'янські вкрай скупа.

Германські руни (від готського *runa* – таємниця) були розповсюджені на значній території Європи ще з II–III ст. і проіснували до пізнього середньовіччя. Більшість дослідників виводять руни з латини. До нашого часу дійшло близько 150 старих рунічних написів і понад 3500 молодших. Побутує думка, що руни є нічим іншим, як особливим типом загальнонімецького койне.

Лл. 15. Ковельський спис (III ст). Найдавніша рунічна пам'ятка

Рунічні написи, як правило, здійснювалися на камені, металі, кості, дереві. Найчастіше це надгробні написи, надписи на монетах, перстнях, списках, мечях та ін. Рунічні написи частіше є однослівними або двослівними. Вони відображали (називали) ім'я, прізвище майстра або власника.

Що стосується можливості існування слов'янських рун, то ця гіпотеза поки що не доведена, тому що знахідок, які могли відноситись до слов'янських рун, вкрай мало, усі вони, як правило, не дешифровані або не є характерними для слов'янської культури.

Говорячи про дописемні знакові системи (графічні системи, письмена), варто згадати і про карбування (тамгування), яке широко використовувалося при виготовленні знярядь праці, посуду, при будові та в оздобленні храмів і т.д. Але ці знаки (карби) виконували ідентифікаційну функцію і відношення до мови мали дуже приблизне. Традиційно кожен цех, майстер, будівничий мав такий знак і залишав його на виготовленій ним речі. Карбування та

Лл. 16. Напис царя Самуїла 993 р.

клеювання досить детально описано і систематизовано в археологічній науковій літературі.

Карбування та клеювання – це окремих пласт культури, який лише дуже умовно співвідноситься з мовою і рунічними написами.

Рунічне письмо мали тюркські народи, які з VIII–X ст. населяли Центральну Азію та Сибір.

Отже, спроби встановити специфіку, форму і систему докириличної писемності слов'ян поки що не принесли успіху. Але безсумнівно є те, що у так званий «дописьмовий» період на території, яку населяли слов'яни, були певні графічні системи, які використовувались для передачі і зображення інформації. Власне, ці написи і стали підґрунтям для сприйняття кирилиці або ж латиниці як впорядкованої і систематизованої звуко-буквеної системи.

1.5. Історичні передумови створення слов'янської азбуки

У кінці 862 року моравський князь Ростислав послав у Константинополь послів з проханням, щоб Михайло III (візантійський імператор) прислав місіонерів, які б створили слов'янську азбуку і переклали на зрозумілу слов'янам слов'янську мову священні книги. Таке прохання було зумовлене тим, що Моравія в той час була форпостом слов'янства на заході, і населення, як правило, етнічні слов'яни, щільно співіснувало з германськими народами. Приймавши християнство з Візантії, слов'яни дотримувались східного обряду, і германські народи, приймавши римокатолицький обряд, вступили з ними в певні протиріччя. Тому Михайл III разом з патріархом Фотієм з радістю відгукнулись на прохання моравського князя. Вибір упав на двох братів: Костянтина та Мефодія.

Костянтин (826–869 рр.) та його старший брат Мефодій (820–885 рр.) були родом з Македонії, з міста Солунь (тепер Салоніки). У той час населення цієї місцевості складалося наполовину з греків, наполовину зі слов'ян. Деякі дослідники вважають братів слов'янами, та, за афонськими переказами, батько їх, Лев, був болгариним, а мати – гречанка. Батько братів був воєначальником високого рангу. Костянтин та Мефодій отримали на той час блискучу освіту. Після смерті батька Костянтина, 14-річного юнака, за наказом Фотія привозять до столиці, де він продовжує навчання. З перших днів перебування в столиці Костянтин подружився з Фотієм, який був найосвіченішою людиною епохи, і це значною мірою визначило подальшу долю юнака.

Збагативши знання, Костянтин стає бібліотекарем патріаршої бібліотеки. Але великий потяг до знань змушує через певний час покинути цю посаду, оскільки, можливо, робота перешкоджала наполегливій самоосвіті, і через деякий час він покидає столицю і вирушає у просвітницькі мандрівки до сарацинів (арабів), у Болгарію, до хозарів.

На шляху до хозарів Костянтин відвідує грецьке місто Херсонес на південному побережжі Криму і, за свідченнями «Житія», перекладає з єврейської «Граматику в восьми частинах», яка не дійшла до наших днів, як і інші його праці.

Така широка географія мандрівок і багатогранна діяльність свідчать про те, що Костянтин був однією з найосвіченіших особистостей епохи, мав велику віру, просвітительську одержимість.

Відвідавши Тавриду, він знаходить останки папи Климента II, який, за повір'ям, був висланий імператором Траяном (I–II ст.) і знищений (його було втоплено разом з якорем у морі). Взявши мощі, він ще довгий час подорожував з ними, поки у 868 році не віддав Папі Адріанові II. Після цього мощі були покладені у саркофаг у Соборі святого Климента.

У Херсонесі відбулась ще одна визначна подія: Костянтин, як свідчить «Житіє», знайшов «Євангеліє» і «Псалтир», написані «руськими буквами», які до сьогодні залишаються нерозгаданими: **Ѡбрѣте же тоу евангеліе и Ѡсалтырь, роуцьскыи писмены писано. и чловѣка вѣрѣтъ, глаголюшта тою вѣсѣдою, и вѣсѣдовавъ съ ним, и слоу рѣчи пріимъ, своен вѣсѣдѣ прикладаа различнаа писмена гласнаа и съгласнаа, ...вѣскорѣ начатъ чести и сказати”.**

Повернувшись з місіонерської мандрівки до хозар, Костянтин застав у Константинополі моравських послів.

Мефодій, на відміну від свого молодшого брата, з юних літ був пов'язаний з військовою справою, після чого був призначений правителем однієї з візантійських провінцій на території Болгарії. Майже десять років він обіймав цю посаду, потім він відправився на гору Олімп, де провів кілька років, осягаючи Божу мудрість через книги.

Після просвітницько-проповідницьких мандрівок Мефодій повертається до Константинополя і разом з молодшим братом, виконуючи розпорядження імператора Михайла III і архієпископа Фотія, відправляється з місією в Моравію. За свідченням історичних документів, отримавши наказ, брати довго постились і перебували у глибокій молитві.

У 863 році місія прибула до Моравії. Брати розпочали роботу над створенням азбуки і перекладами священних книг. Їх діяльність тривала півтора року.

Після трьох років просвітницької діяльності у середині 866 року брати разом з учнями відправляються до Риму. По дорозі просвітителі відвідали князівство Паннонію, де навчали 50 учнів слов'янської мови.

У Римі на час прибуття місії папою став Адріан II, змінивши недавно померлого Миколая. Адріан зустрів просвітителів з великими почестями. Книги слов'янською мовою, які привезли місіонери, поклали в одній із церков Риму і здійснили над ними урочисту літургію.

Майже два роки провели Костянтин і Мефодій у Римі. Виснажений тривалими мандрівками, боротьбою та працею, на початку лютого 869 року Костянтин важко захворів. Перед смертю він прийняв схиму та ім'я Кирило, 14 лютого 869 року помер. Поховали Кирила в церкві Святого Климента у Римі.

Після смерті брата Мефодій, отримавши сан архієпископа Моравії і Паннонії, відправляється в Моравію, щоб продовжити справу, розпочату разом з Кирилом. Спочатку Мефодій прибув до князя Коцела і розгорнув активну роботу для створення школи слов'янської писемності, перекладу духовної літератури. Через деякий час він був схоплений і кинутий до в'язниці німецькими єпископами. Майже два з половиною роки він провів у в'язниці.

За розпорядженням нового папи Іоана VIII Мефодія звільнили і повернули йому статус архієпископа Моравії. Мефодій продовжує свою діяльність. Виснажений тривалою боротьбою, тяжкою працею, 19 квітня 895 року Мефодій помер. Похований був у Велеграді.

Після смерті просвітителів слов'янська писемність розповсюдилась на території південної Європи, незважаючи на складності, які створювали римо-католицькі священники. Найбільшими прихильниками та продовжувачами справи просвітителів були Горазд, Климент, Наум, Ангеларій та Лаврентій. Доля Горазда та Лаврентія невідома, а троє інших відправилися на південь, в Болгарію, де продовжували справу, розпочату Кирилом та Мефодієм.

У Болгарії в той час були сприятливі умови для проведення просвітницько-місіонерської діяльності. Цар Симеон (893–927 рр.), здобувши політичну незалежність від північних сусідів та Візантії, утвердив слов'янську мову як офіційну мову церковного обряду. В той час у Болгарії діяли видатні особистості, учні Кирила та Мефодія –

Климент Охридський, Наум Охридський, Ангеларій, Костянтин Преславський, Григорій Пресвітер, Мніх та ін. Вони активно продовжували працю своїх попередників: створили великі центри слов'янської писемності та просвітительства – Пантелеймонів монастир у Преславі та Охриді, що на південному заході Македонії.

Період царювання Симеона називають «золотим віком» болгарської писемності.

1.6. Слов'янські азбуки: глаголиця і кирилиця

Кожен з відомих алфавітів – свідчення високого рівня розвитку культури народу, який його створив і використовував. Слов'яни також збагатили скарбницю світової культури двома самобутніми азбуками – кирилицею і глаголицею. Азбуки точно відбивають фонетичну структуру старослов'янської мови, з деякою відмінністю лише в окремих звуках і звукосполученнях, і свідчать про визначний талант укладачів цих алфавітів.

Наявність двох азбук ще й досі викликає серед учених суперечки, які зводяться до таких питань:

- 1) чи існувало письмо у слов'ян до Костянтина і Мефодія;
- 2) які джерела обох азбук;
- 3) яка з двох слов'янських азбук – глаголиця чи кирилиця – була створена Костянтином?

Глаголиця – термін більш пізній і взятий з хорватської мови. У Хорватії католицьких священників, які відправляли слов'янську літургію, називали *glagoljaši*, від старослов'янського **глаголати** – говорити.

Кирилиця – старий церковнослов'янський термін **кѣриловница**, що неправильно позначає «письмо Кирила». Слово *кирилиця* пов'язане з основоположником старослов'янської писемності Костянтином-Кирилом і первісно, як припускають, називало найдавнішу слов'янську азбуку, яку зараз називають глаголицею. Згодом, коли у Болгарії глаголиця витіснилася новішим старослов'янським письмом, назву *кирилиця* книжні люди перенесли на це нове письмо, за яким вона зберігається і до сьогодні. Отже, кирилиця виникла у Болгарії у післякирило-мефодіївський період і носить свою назву не по праву, бо не має ніякого відношення до особи Костянтина-Кирила.

У фаховій літературі існують різні думки про походження і авторство першої слов'янської азбуки. Одні вчені вважають Костянтина автором глаголиці, інші – автором кирилиці. Переважна більшість дослідників

кирило-мефодіївської проблеми (В. Копітар, П. Шафарик, Ф. Міклошич, В. Ягич, В. Григорович, В. Щепкін, М. Тихомиров, О. Селіщев, П. Черних та ін.) вважає, що першою слов'янською азбукою, створеною Костянтином, була глаголиця. Цілком слушне зауваження з цього приводу знаходимо в українського вченого О. С. Мельничука: «Посилання на те, що кириличне письмо є більш досконалим, ніж глаголиця, скоріше може бути використане для підтвердження історичної першості глаголиці, а не кирилиці, оскільки відомо, що більш досконалі форми, як правило, з'являються і поширюються у суспільстві пізніше від менш досконалих і на їх ґрунті».

Гіпотези про створення кирилиці Костянтином, уперше висловленої Й. Добровським, дотримується менше вчених (І. Срезневський, О. Соболевський, В. Істрін, П. Плющ та ін.). На їхню думку, глаголиця виникла пізніше як своєрідний вид штучного тайнопису, що був необхідний у тих умовах, коли німецько-католицька влада і латинське духовенство переслідували книги, написані кирилицею. Думка про те, що глаголиця була введена у літературний і, зокрема, церковний ужиток не Кирилом, а кимось після нього, ніяк не узгоджується з фактом загального поширення глаголиці у церковному вжитку X–XI ст. на широкій території різних слов'янських земель.

Оригінальний погляд на взаємовідносини двох азбук висловив у 1884 році російський учений В. Міллер. Він вважав, що протокирилиця, основу якої склав візантійський унціал, була для Костянтина зразком для створення глаголиці, звідки він узяв порядок літер та звукове значення їх і додав новостворені слов'янські літери. Проте глаголиця виявилася досить незручною для користування у слов'ян, тому через деякий час учні Костянтина удосконалили протокирилицю за зразком глаголиці, щоб зберегти звичайний уже для слов'ян порядок та склад літер алфавіту. Ця нова кирилиця досить швидко витіснила глаголицю.

Гіпотеза В. Міллера знайшла свій подальший розвиток у працях болгарського вченого Е. Георгієва, який вважав, що кирилиця не була кимось спеціально створена, а сформувалася в процесі еволюції. Візантійський алфавіт поступово пристосувався до мови слов'ян шляхом введення літер на позначення специфічних слов'янських звуків. Остаточне вдосконалення протокирилиці було завершено у Болгарії у Преславській школі учнями Костянтина.

Існує ще й така думка, що обидві азбуки були створені Костянтином: кирилиця для македонських слов'ян, а глаголиця – для моравських.

Припущення про можливість одночасного створення і поширення глаголиці та кирилиці висловив Д. С. Лихачов, який доводив, що обидві азбуки могли вживатися одночасно внаслідок природної для давніших епох багатоалфавітності.

Про більшу давність глаголиці, як зазначають вчені, свідчить ряд досить показових фактів:

- 1) найдавніші пам'ятки написані глаголицею;
- 2) характер мови глаголичних пам'яток більш архаїчний порівняно з мовою пам'яток, написаних кирилицею;
- 3) наявність рукописів, написаних кирилицею на місці глаголичних знаків, а не навпаки;
- 4) порядок букв глаголиці відповідає порядку цифр, а у кирилиці ця послідовність порушена;
- 5) територія поширення глаголиці (Моравія, Паннонія, Македонія) також свідчить про її давність.

Більшість учених допускає, що в основі глаголиці лежить *грецький скоропис* (мінускульне письмо) з додаванням деяких знаків зі східних алфавітів, але ще й до цього часу не знайдені зразки грецького скоропису IX ст., який би можна було вважати за першоджерело глаголиці. О. Селіщев вважав головним джерелом глаголиці комбінацію грецького мінускульного та самаритянського письма. Багато відомих дослідників намагалося знайти прототипи літер глаголиці серед відомих у світі графічних систем. Походження глаголиці намагалися вивести: з кирилиці (Й. Добровський, І. Срезневський, В. Григорович); із скандинавських рун (Я. Гануш); із сирійських алфавітів (П. Шафарик); з візантійського скоропису (І. Тейлор, І. Ягич); з єврейського (В. Вондрак) та ін.

Кирилиця, що введена пізніше у староболгарській писемності за царювання Симеона (893–927), по суті, не нова або окрема азбука; – вона є фонологічною моделлю глаголиці, але з використанням іншого знакового матеріалу. Джерелом кирилиці було *грецьке уставне* (унціальне) письмо, яким писали урочисті книги. За числовим значенням та графікою кириличні букви подібні до грецького унціалу.

Літери кирилиці і глаголиці мали однакові назви, але були різні за формою. Форма кириличних букв була геометрично простою і зрозумілою для письма. Форма ж літер глаголиці була дуже складною і мала багато петель, гачків, завитків.

Кирилиця, за рукописами XI ст., мала 43 букви, глаголиця, приблизно того ж часу, мала 40 букв. 39 із них служили для передачі майже тих самих

звуків, що і букви кирилиці, а одна – **Ѡ** – «гервь» була відсутня у кирилиці і призначена для позначення палатального (м'якого) г. У глаголиці були відсутні **Ѣ** (ксі), **Ѥ** (псі) та йотовані **Ѧ** та **ѧ**.

Із 43 літер кирилиці було запозичено 24 з грецького письма, а решту 19 – з інших мов чи власноручно створено з дотриманням єдиного графічного стилю. Майже усі ці нові букви (15 з 19) були розташовані в кінці кириличного алфавіту, і лише 4 з них (**Ѡ**, **ѡ**, **Ѣ**, **ѣ**) стояли серед літер, запозичених з грецького письма. Говорячи про ступінь самостійності тієї чи іншої азбуки, треба враховувати той факт, що жодну з відомих азбук не було створено самостійно, без впливу раніше існуючих алфавітів. Так, наприклад, фінікійське письмо було створено на основі давньоєгипетського; давньоєврейське та грецьке – на основі фінікійського; латинське – на основі грецького; французьке, німецьке, англійське – на основі латинського і т.д.

Числове значення букв старослов'янських азбук. Букви і глаголиці, і кирилиці мали ще й числове значення. У глаголиці порядок букв відповідав порядкові цифр: тобто перші дев'ять букв позначали назви одиниць, наступні дев'ять – назви десятків, наступні дев'ять – назви сотень. У тих випадках, коли букви вживалися для позначення цифр, над буквою ставилося титло, а з боків (або з одного боку) писалися крапки: **•Ѡ•** – 1, **•ѡ•** – 4 і под. Числа від 11 до 19 передавалися сполученням букв, які позначали назви одиниць, з **і**, що позначало число 10: **•Ѡі•** – 11, **•ѡі•** – 14. Для позначення чисел від 20 і більше вживалися букви, що позначали десятки, у сполученні з буквами, що позначали одиниці: **•Ѡѡ•** – 22, **•ѠѢ•** – 32, **•ѠѦ•** – 43. Тисяча позначалася тими ж буквами, що й одиниці, тільки перед ними ставився значок **Ѱ**: **ѰѠѡ** = 2000; **ѰѠѦ** = 3000 і т.д. Числове значення букв кирилиці і глаголиці не збігалось, але принцип утворення складних числівників був однаковий.

2. Старослов'янські пам'ятки

2.1. Класифікація старослов'янських пам'яток

Критерії для класифікації старослов'янських пам'яток бувають різні: азбука, зміст, час написання, мовні особливості та ін.

З огляду азбуки старослов'янські пам'ятки поділяються на глаголичні і кириличні; одна пам'ятка написана латиницею.

За змістом старослов'янські пам'ятки поділяються на євангелія, псалтирі, молитвослови, житія, проповіді тощо.

Хронологічна класифікація старослов'янських пам'яток не може бути встановлена точно у зв'язку з тим, що більшість старослов'янських пам'яток дійшла до нас без зазначення часу написання і датується приблизно на підставі врахування палеографічних та лінгвістичних прикмет. Дата пам'ятки, встановлена таким способом, може відхилитися від реальної на одну чверть або й на половину століття.

На підставі особливостей місцевого мовного забарвлення старослов'янські пам'ятки поділяються на кілька редакцій, або ізводів: староболгарська, моравсько-чеська, сербська, словенська, або паннонська, східнослов'янська.

Назви старослов'янських пам'яток умовні й утворені на підставі різних ознак:

а) від назви місця, де знайдено пам'ятку: Зографське євангеліє, Супрасльський рукопис, Хіландарські уривки, Київські листки, Празькі уривки, Охридські листки, Фрейзінгенські уривки, Сінайський требник, Сінайський псалтир та ін.;

б) від прізвища особи, яка знайшла чи придбала пам'ятку, або від прізвища власника пам'ятки: Ассеманієво євангеліє, Збірник Клоца, Листки Ундольського;

в) від імені писаря, що писав пам'ятку, або від імені особи, для якої писалася пам'ятка: Савина книга, Остромирово євангеліє, напис царя Самуїла.

2.2. Глаголичні пам'ятки

Давніх глаголичних пам'яток збереглося немало. Більшість з них походить з Македонії та Болгарії; західнослов'янських глаголичних пам'яток небагато, а східнослов'янських зовсім немає. Аналіз глаголичних пам'яток показує, що в більшості їх мова – це найдавніший тип старослов'янської мови. Великою вадою цих пам'яток треба вважати те, що всі вони не датовані (крім підпису Григорія 982 р.), а тому вік пам'яток доводиться визначати шляхом палеографічного та лінгвістичного аналізу, а це, звичайно, не дає належної точності. Цією ознакою глаголичних пам'яток і пояснюється така велика розбіжність думок про них у науці, велика кількість гіпотез про них, часом зовсім протилежних.

Усі глаголичні пам'ятки невеликого розміру, «в малу чвірку, або навіть в вісімку»⁵; грецька палеографія твердить, що це ознака давності цих пам'яток.

Підпис Григорія 982 р. – єдина датована глаголична пам'ятка (підпис глаголичними буквами на Іверській грецькій грамоті 982 р.). Це договір на монастирську землю фундатора іверського монастиря Івана Івера з мешканцями сусіднього міста Ериссо, де в той час жили вже болгари. Договір складено у монастирі Івана Івера, а писав його солунський нотар Микола у 6490 (= 982) році; за мешканців міста Ериссо підписав їхній священик Григор, причому теж глаголичними буквами, і в цьому велика цінність цього акта. Пам'ятку відкрив у 40-х роках ХІХ ст. П. Успенський в Іверському монастирі на Афоні. Цінність підпису полягає тільки у тому, що він датований, але значення для вивчення старослов'янської мови не має.

Київські листки – одна з найдавніших і найцінніших старослов'янських пам'яток, збережених до нашого часу з Х ст. (уривок на 7 пергаментних листках). Зміст пам'ятки – уривки Міссалу західної церкви в перекладі з латинської на слов'янську мову (10 церковних служб). Пам'ятка була завезена до Києва єрусалимським архімандритом Антоніном у 1862 році і понад 10 років пролежала у Київській духовній академії, не привертаючи уваги вчених. У 1874 році пам'ятку відкрив І. І. Срезневський. Серед багатьох гіпотез про час і місце написання пам'ятки найбільш аргументована та, що Київські листки

⁵ Огієнко І. Пам'ятки старо-слов'янської мови Х–ХІ віків. – Варшава, 1929. – С. 13.

серед усіх відомих старослов'янських пам'яток найближче стоять до епохи Костянтина і Мефодія і відбивають найдавніші особливості глаголичного письма та форми старослов'янської мови. Більшість дослідників зараховує Київські листки до пам'яток моравсько-чеської редакції. Ф. Міклошич, П. Фортунатов та інші дослідники, зважаючи на відсутність західнослов'янських рис у Київських листках, заперечують моравську гіпотезу і вважають, що пам'ятка відбиває перехідний слов'янський говір від болгарської основи до західнослов'янської.

Зографське євангеліє – неповний рукопис на 304 пергаментних листках. До 1860 р. пам'ятка зберігалася в Зографському монастирі на Афоні, потім була привезена до Петербурга і зараз знаходиться у Санкт-Петербурзькій публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна. Пам'ятку відкрив В. І. Григорович у 1845 р. Російський археолог П. Севастьянов сфотографував її у 1857 р. і зробив доступною вченим. У 1860 р. Зографський монастир, на клопотання цього ж П. Севастьянова, подарував своє коштовне Євангеліє російському цареві Олександрові II, про що розповідає нам ось цей надпис на доданій до пам'ятки картці: «**Сіе глаголическое Євангеліє Аѡно-Зографская славеноболгарская общежительная обитель вручила дѣйстви- тельному статскому совѣтнику Петру Севастіанову поднести въ даръ Его Императорскому Величеству самодержцу Россіи отъ лица всего братства. Сентябрь 8 дня 1860 года. Настоятель Архимандритъ Анѡним съ братією**»⁶.

На підставі палеографічних і лінгвістичних досліджень славісти вважають, що Зографське євангеліє написане в Македонії. Про час написання пам'ятки є кілька припущень. У науці закріпилося датування В. Ягича, який доводить, що Зографське євангеліє написане у кінці X – початку XI ст. Після Київських листків Зографське євангеліє вважається найціннішою пам'яткою для вивчення старослов'янської мови.

Маріїнське євангеліє – неповний рукопис на 173 пергаментних листках, відсутні початок, частина середини і кінець. Пам'ятку відкрив В. І. Григорович у 1845 році на Афоні у монастирі Діви Марії (Маріїнському). Дослідники вважають, що Маріїнське євангеліє походить з кінця X – на початку XI ст. У питанні про місце написання Маріїнського євангелія існують дві гіпотези. В. Ягич припускає, що

⁶Огієнко І. Пам'ятки старо-слов'янської мови X – XI віків. – Варшава, 1929. – С. 20.

пам'ятка написана у Сербії, ймовірно у Боснії, бо відбиває деякі сербізми. Припущення В. Ягича приймають О. Соболевський, В. Вондрак, С. Кульбакін. Інші ж учені, зокрема Л. Мілетич і П. Фортунатов, не визнають доказів В. Ягича і вважають, що Маріїнське євангеліє написане у Болгарії. Зберігається в РДБ.

Збірник Клоца – рештки великої рукописної збірки житій та проповідей (усього збереглося 14 листків). Основну частину пам'ятки – 12 листків – знайшов В. Копітар у бібліотеці графа Клоца в м. Тренто в Італії. Він видав їх разом з цінною передмовою у 1836 р., пізніше знайшов ще два листки цієї пам'ятки в Інсбрукському музеї і видав їх у 1860 р. Найкращі видання тексту всієї пам'ятки належать В. Вондраку. Лінгвістичний і палеографічний аналіз дозволяє зробити припущення, що збірник Клоца написаний у XI ст. і своєю мовою близько стоїть до Маріїнського євангелія.

Про місце написання пам'ятки існує кілька гіпотез. За Л. Гейтлером, пам'ятка написана у Македонії, за Ф. Міклошичем – у Словенії, за В. Ягичем – у Далмації. С. Кульбакін припускає, що Збірник Клоца виник у Болгарії. В. Вондрак найбільш аргументовано довів, що Збірник Клоца створений на сербо-хорватській землі: на таке походження вказують деякі сербізми.

Ассеманієве євангеліє. Відомий орієнталіст, папський бібліотекар о. Йосип-Симон Ассемані зібрав для Ватиканської бібліотеки багато різних давніх рукописів. Під час своєї подорожі до Лівану Ассемані у 1736 р. купив у Єрусалимі в ченців православного монастиря старе глаголичне Євангеліє, дорогоцінну слов'янську пам'ятку XI ст. Після смерті Ассемані Євангеліє перейшло до його родича архієпископа Апамейського Степана Ассемані, а від нього – до Ватиканської бібліотеки, тому вона зветься Ассеманієвою або Ватиканською. Тепер пам'ятка зберігається у Римі у Ватиканській бібліотеці. На підставі палеографічного і лінгвістичного дослідження В. Ягич та О. Соболевський припускають, що Ассеманієве євангеліє написане у Македонії у кінці X або на початку XI ст.

Сінайський псалтир – рукопис на 177 листках, знайдений П. Успенським у 1850 р. у монастирі св. Катерини на горі Сінай в Аравії. В. Ягич і Б. Цонев припускають, що пам'ятка написана у XI ст. у Македонії. З палеографічного боку пам'ятка цікава тим, що в ній зрідка трапляються деякі кириличні букви.

Сінайський требник (молитвослов) був знайдений у 1850 р. П. Успенським у тому самому монастирі, що і Сінайський псалтир. П. Успенському пощастило придбати два листки з Требника, які у 1866 р. були надруковані І. І. Срезневським у праці «Древние глаголические памятники». Сінайський требник – це рукопис на 106 листках, без початку і кінця. Основна його частина знаходиться на Сінаї, а 4 листки – у Росії. На підставі аналізу мови та письма дослідники зараховують Сінайський требник до македонських пам'яток XI ст.

Охридські листки – уривок тексту Євангелія на двох листках, знайдений у 1845 р. В. І. Григоровичем у м. Охридї, в Західній Македонії. З урочистої нагоди відкриття у 1865 р. Одеського університету В. І. Григорович подарував до бібліотеки новозаснованого університету 60 своїх рукописів, а серед них – Охридські листки, де вони зберігаються й тепер. Палеографічні прикмети та мовні особливості Охридських листків характерні для XI ст. В. Ягич схильний вважати пам'ятку трохи молодшою, ніж Сінайський псалтир та Сінайський требник.

Празькі уривки – два пергаментні листки – знайдені у 1855 р. у Празі німецьким істориком К. Гефлером. У 1857 р. П. Шафарик та К. Гефлер видали текст пам'ятки фотоспособом. Про час написання пам'ятки висловлювалися різні припущення. П. Шафарик вважав пам'ятку дуже давньою і відносив її до другої половини IX або початку X ст. І. І. Срезневський припускав, що пам'ятка виникла у XI–XII ст. До інших висновків прийшов В. Вондрак, автор найкращого дослідження Празьких уривків. На підставі палеографічних прикмет він твердить, що перший листок написаний у другій половині XI ст., а другий – на початку XII ст., причому обидва листки написані в одній місцевості, на що вказує єдність мови та палеографічних особливостей. Празькі уривки належать до старослов'янських пам'яток моравсько-чеської редакції.

2.3. Кириличні пам'ятки

Найдавнішою датованою кириличною пам'яткою донедавна вважався Надпис царя Самуїла 993 р. Порівняно недавно болгарські вчені К. Митяєв та І. Гошев на стінах і плитах Симеонівської церкви в колишній болгарській столиці Преславі відкрили кириличні написи, серед яких один датований 893 р. Цей напис підходить майже впритул до кирило-мефодіївської епохи. Великий інтерес становлять також

недавно знайдені кириличні пам'ятки у Румунії. Найстарша з них відкрита у 1957 р. в с.Буков. Це напис кириличними буквами на стіні, який датується 902–911 рр. У 1950 р. в с. Мірча-Вода знайдено Добруджанський напис 943 р.

Напис царя Самуїла 993 р. на могильній плиті містить 11 рядків тексту. Пам'ятка відкрита в кінці XIX ст. у Південно-Західній Македонії.

Савина книга – частина збірного рукопису, відкрита у Московській типографській бібліотеці І. І. Срезневським. Пам'ятку названо Савиною книгою на тій підставі, що на ній є кілька приписок з іменем попа Сави: **пѣ сава ѡгалъ** та на іншій сторінці **помози гн равоу твоєму савю**. Рукопис пам'ятки дуже вбогий, писаний на пергаменті гіршого сорту, з багатьма дірками, без оправы, дуже вживаний. Письмо нагадує письмо Збірника Святослава 1073 року. Палеографічні прикмети та особливості мови показують, що Савина книга написана у XI ст. у Східній Болгарії. Зберігається в РДБ.

Супрасльський рукопис (житія, легенди, проповіді) знайдений у 1823 р. у Супрасльському монастирі біля Бялостока (Польща) професором Віленського університету М. Бобровським. Доктор богослов'я, проф. М. Бобровський, галичанин за походженням, відзначався глибоким знанням слов'янських, європейських та східних мов. Він зібрав багато різних рукописів і вислав їх Й. Добровському, О. Востокову, В. Копітару та ін. Так частина Супрасльського рукопису потрапила до В. Копітара. Супрасльський рукопис – пам'ятка XI ст., болгарського походження, дуже цінна для дослідників церковнослов'янської мови.

Хіландарські уривки – уривок проповіді на двох листках, знайдений В. І. Григоровичем у 1844 р. у Хіландарському монастирі на Афоні. Згодом В. І. Григорович подарував цю пам'ятку бібліотеці Одеського університету, де вона зберігається і нині. Хіландарські уривки – старослов'янська пам'ятка XI ст. болгарського походження, переклад з грецької, який зроблено, можливо, ще за часів болгарського царя Симеона.

Зографські кириличні листки відкрив П. А. Лавров у 1906 р. на Афоні у Зографському монастирі. Пам'ятка складається з двох погано збережених листків. Мова пам'ятки має архаїчний характер. Це старослов'янська пам'ятка XI ст. болгарського походження.

Слуцькі листки (псалтир) – рукописний уривок на 5 листках, знайдений у 1867 р. художником Д. Струковим у м.Слуцьку, біля

Мінська, і привезений до Петрограда. У 1868 р. пам'ятку видав І. І. Срезневський у праці «Древние глаголические памятники юсового письма». Це пам'ятка з XI ст.

Остромирове євангеліє 1056–1057 рр. – найбільш розкішна пам'ятка старослов'янської мови, написана руським писарем Григорієм для новгородського посадника Остромира. Ще у 1843 р. О. Востоків твердив: «языкъ сего Евангелия можно назвать по преимуществу церковнославянскимъ». Правда, ця пам'ятка має багато східнослов'янських ознак, відмінних від мови старослов'янської, але поза цими ознаками мова цієї пам'ятки близька до мови пам'яток болгарської редакції. Велика цінність пам'ятки у тому, що вона датована. Це єдина поміж усіма іншими пам'ятка, що має так званий книжковий літопис. Зберігається в РНБ.

Збірник Святослава 1073 р. – це великий рукопис, що складається з 266 листків. Постає збірник як слов'янський переклад з грецького оригіналу IX ст., який зроблено у X ст. для болгарського царя Симеона. Збірник Святослава – це дуже цінна пам'ятка не тільки щодо свого змісту, – це перша старослов'янська духовна енциклопедія, яка зберігає ознаки живої київської мови XI ст. Збірник Святослава 1073 р. знайшов 10 червня 1817 р. в св. Воскресенському Ново-Єрусалимському монастирі, що біля Москви, відомий учений свого часу Калайдович «вѣ къчѣ книгѣ неважныхъ и покрытыхъ пылью въ углѣ монастырскомъ». Воскресенський монастир заснував у 1656 р. патріарх Никон, і цей Збірник був у його бібліотеці до 29 серпня 1834 р. під неправильним заголовком: «Сборникъ или правоученіе изъ книгъ Соломоновыхъ»⁷, а після цього його передано до Синодальної Бібліотеки в Москві. Тепер ця пам'ятка знаходиться в Історичному музеї у Москві.

Архангельське євангеліє 1092 р. Євангеліє названо Архангельським випадково: у 1877 р. його привіз до Москви селянин з Архангельщини і продав антикварові С. Большакову, а той перепродав його Московському Публічному і Румянцевському музеям (пізніше перейменовані на Публічну бібліотеку). У 1912 р. Архангельське євангеліє видано в Москві триколірною фотоцинкографією. Це видання – повна і близька імітація оригіналу. Папір підібрано так, що він добре імітує пергамент, оправу до найменших дрібниць зроблено так, як в оригіналі.

⁷ Огієнко І. Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків. – Варшава, 1929. – С. 20.

2.4. Слов'янські пам'ятки, написані латиницею

Фрейзінгенські, або Мюнхенські, уривки – чи не єдина старослов'янська пам'ятка, написана латинськими буквами. Пам'ятка знайдена у місті Фрейзінгені, у Баварії, 1803 р. Зараз вона зберігається у Мюнхені.

СЛАВОНІТЪ СОНАХъ РЕВКАЪ ЗЛОУЕЪА.
Boſe goſpodi miſeſtvaui. or Le boſe tebe il pravoſe.
vich moſ greb. I Lucrem crebui. I Lucre mary. I Lu
crem micharla. luuſon erilerem boſem. I Lucrem po
tu. lu hem zelom boſem. lu hem muſtem boſem. I
lu hem vutrem boſem. I Luem devuam pſauidm. luſſe
pſauidm. tebe boſim. chokubim. I pravoſem. u ſeb moſ
greb. I vutru u. d am. u. n. a. h. e. m. Lucre. boſui. er. te. na. or.
ſine. pa biſe ubere. naſod. den. I me. m. u. i. e. ſ. u. e.
poſem. I me. m. u. i. e. or. poſem. meſ gre. ch. u. Boſe.
miſeſtvaui. p. u. i. m. me. i. k. r. o. ſ. u. e. d. m. ſ. gre. ch. u. I te.
ie hem zelom. I la. p. e. r. den. p. o. n. g. e. ſ. e. bi. ſ. na. ſi. Lucre.
v. u. i. k. e. m. i. b. ſ. e. r. ſ. e. m. I te. p. o. m. g. u. di. ne. p. o. m. g. u. I ſ.
v. u. i. e. d. i. ne. v. u. i. e. d. I ſ. v. u. i. e. d. I ſ. ne. v. u. i. e. d. I ſ. u. e. p. ſ. u. i. d.
ne. v. u. i. e. d. I ſ. i. ſ. I ſ. i. t. t. e. b. e. I ſ. a. v. u. ſ. e. r. I ſ. i. v. ſ. i. n. a. ſ. e.
I ſ. i. n. i. ſ. t. u. e. I ſ. i. e. ſ. i. v. e. r. e. m. i. c. h. a. t. e. l. o. a. n. ſ. e. m. i. b. ſ. ne. d. o. ſ.
t. a. l. o. e. b. e. r. t. I ſ. v. p. e. g. l. a. g. u. l. a. n. I ſ. i. ſ. e. I ſ. ne. ſ. p. e. I ſ. i. e.
ie. l. e. m. ne. I. p. a. ſ. a. l. ne. d. e. l. a. m. i. Lucre. v. u. e. e. t. u. i. m. me. g. u.
p. o. b. e. t. a. I me. g. o. m. n. e. g. a. e. ſ. e. p. r. i. m. i. b. u. g. u. I p. r. i. t. u. m. e.
m. u. crebui. I ſ. e. d. m. boſe. v. u. e. d. c. a. c. o. m. i. t. e. g. a. p. o. t. r. e.
b. a. v. u. e. l. i. c. a. Boſe goſpodi miſeſtvaui. tebe Le miſ.
t. v. o. r. i. v. ad. ſ. u. b. p. o. ſ. ſ. e. m. ſ. gre. b. I. o. d. i. n. e. h. m. u. ſ. e. h.

Дослідники старослов'янських пам'яток по-різному датували Фрейзінгенські уривки – Х–ХІІ ст. В. Вондрак, який вивчив пам'ятку найгрунтовніше, датує її ХІ ст. Мова Фрейзінгенських уривків у своїй основі старослов'янська, але з помітним впливом словенської мови.

Abecenarium Bulgaricum.

У Паризькій Королівській Бібліотеці зберігається вкладена до латинського рукопису Х ст. пергамова картка ХІ ст., а на ній поміщено, під заголовком *Abecenarium Bulgaricum*, глаголичну азбуку з 31 букви. Під кожною буквою

Лл. 18. Фрейзінгенські Уривки ХІ ст.

подано її слов'янську назву латинською готикою. Цінна сама назва цієї пам'ятки, бо вона інформує, що у ХІ ст. глаголицю звали азбукою болгарською.

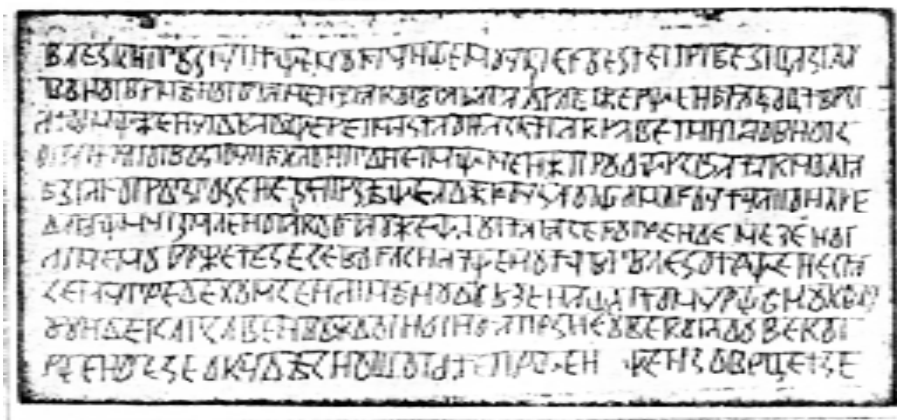
Таким чином, старослов'янські пам'ятки, що збереглися до нашого часу, написані в різних слов'янських землях і віддалені від кирило-мефодіївської епохи більш як на півтора-два століття. З цих причин вони відбивають поряд з кирило-мефодіївською традицією і нові звукові явища, форми та лексичні варіанти, характерні не тільки для староболгарської мови, але й для інших слов'янських мов, на території яких ці пам'ятки постали.

2.5. Влесова книга

Говорячи про церковнослов'янські пам'ятки, потрібно згадати і про Влесову книгу. Інформацію про це джерело, як правило, не включають у підручники та іншу навчально-методичну літературу. Але враховуючи фактор існування інформації про цю книгу та резонанс, який вона має у

науковій літературі, вважаємо за потрібне подати деякі відомості про цю пам'ятку.

У середині ХХ ст. в науковій літературі, зокрема на Заході, з'явилося декілька праць про Влесову книгу. Ця назва належить Сергієві

Лл. 19. Текст дощечки №16. Єдиний надрукований фрагмент

Лісному (псевдонім доктора біологічних наук Сергія Парамонова, який у 1943 р. виїхав з Києва у Європу, пізніше поселився у Австралії. Під псевдонімом С. Лісний він опублікував декілька книг про історію Київської Русі і «Слово о полку Ігоревім»). Ця книга – набір дерев'яних дощечок, на яких невідомими літерами записані слов'янські тексти. Зміст записів дозволяє віднести їх до кінця ІХ ст., тобто до епохи, що передує приходу християнства у Київську Русь⁸. В журналі «Жар-птица», який видавався російськими емігрантами в Сан-Франциско, у 1953 р. була опублікована замітка, в якій повідомлялося, що дерев'яні дощечки датуються V ст.⁹ За версією С. Лісного, у 1919 р. полковник Білої армії А. Ф. Ізенбек знайшов ці дощечки у зруйнованому поміщицькому маєтку: ні прізвище власників, ні місце знаходження не вказувалося. Потім у 1925 р. Ізенбек імігрував у Брюссель, тут він і познайомився з Ю. Миролубовим, який упродовж 15 років переписував дощечки Ізенбека. Миролубов зміг скопіювати близько сорока дощечок. Точна їх кількість не відома, бо деякі були поламані, і невідомо, чи правильно були склеєні їхні шматочки. Існує лист, з якого

⁸ Ребіндер Б. Влесова книга: життя та релігія слов'ян. – Київ, 1993. – С.3.

⁹ Уханова Е. В. У истоков славянской письменности. – М., 1998. – С.198.

довідуємось, що Миролюбов пересилав копії на зберігання до Музею Російського мистецтва у Сан-Франциско. Секретарем музею був генерал Куренков, якого ми зустрічаємо під прізвиськом А. А. Кур. Він почав досліджувати тексти дощечок і опублікував свої перші дослідження у 1954 р. у літературному журналі «Жар-птица». Отже, тільки через тридцять п'ять років після знайдення дощечок Ізенбеком українці і росіяни дізналися про їх існування.

Доля ж самих дощечок Ізенбека нам не відома. Коли до Миролюбова перейшло те, що залишив йому у спадок Ізенбек, дорогоцінних дощечок уже не було. Зате Миролюбов залишив детальний опис цих дощечок. Вони були виготовлені з берези, приблизно тридцять вісім сантиметрів завдовжки, двадцять два сантиметри завширшки і від шести до десяти міліметрів завтовшки. Усі таблички мали у куточку простий малюночок – тварину, якийсь предмет або просто незрозумілий малюнок. Такі малюнки називалися гліфами, але, на жаль, жоден з цих гліфів до нас в оригіналі не дійшов. Втім, існує три гліфи, перемальовані Миролюбовим. Це – собака, кіт і сонце з променями. Не відоме призначення гліфів. Може, вони маркували дощечки, бо не було ніяких інших позначок чи цифр. На поверхню дощечок було нанесено паралельні лінії, причому букви розмішувалися під лінією, а не над нею. Літери писалися впритул одна до одної без пропусків між словами. Нічим не позначався ні початок, ні кінець слова чи речення (Іл. 19). Деякі голосні опускалися, причому не завжди ставилося над ними титло. До того ж щоразу, коли слово починалося на ту ж саму букву, на яку закінчувалося попереднє, писалася тільки одна буква, котру треба було читати двічі. Усе це, звичайно, ускладнювало читання. Алфавіт Влесової книги, названий професором Парамоновим *влесовицею*, складається з двадцяти п'яти букв і трьох подвійних звуків – *jou – ja*, які на письмі передавалися як *oi – ia*.

Те, що одні і ті самі події висвітлюються на різних табличках, пояснюється тим, що авторів було кілька, кожен з них мав свою стилістику і навіть діалектні особливості. Систематизувати таблички Влесової книги за хронологічною ознакою важко, бо, по-перше, одна і та сама подія описується кілька разів, а, по-друге, невідомий принцип, покладений в основу написання табличок. Дощечки не мали нумерації, і Миролюбов, а пізніше перекладачі надавали табличкам свої довільні номери у міру просування роботи над ними. Тому тепер існує кілька нумерацій, але жодна з них не відповідає хронологічному принципу.

У 60-х роках С. Лісний збирався зробити доповідь про Влесову книгу на V Міжнародному з'їзді славістів, опублікував тези виступу, але на з'їзд не приїхав і доповіді не зробив. У 1960 р. він прислав у Радянський слов'янський комітет фотографію дощечки, яка була опублікована Миролюбівим. Академік В. В. Виноградов доручив експертизу фотографії палеографу і лінгвісту Л. П. Жуковській. Її дослідження привели до таких висновків. По-перше, було відзначено, що фотографія була зроблена не безпосередньо з дощечки, а з її «прориси». По-друге, Л. П. Жуковська вказала, що якщо з палеографічної точки зору неможливо прямо говорити про підробку (хоча і були деякі сумніви), то мовні факти, навпаки, свідчать про те, що «розглянутий матеріал не є оригіналом»¹⁰. Л. П. Жуковська вказала на поєднання у тексті різночасових мовних фактів, які не могли існувати ні в одній слов'янській мові, і тим більше у мові східнослов'янської групи.

Після публікації статті Л. П. Жуковської про Влесову книгу забули надовго. У 70-х роках про неї згадав поет І. Кобзев¹¹, пізніше виник ажіотаж навколо Влесової книги (можливо, для багатьох учених стали доступними певні документи, що стосувалися цієї пам'ятки). У 1976 р. журнал «Неделя» друкує статтю В. Скурлатова і Н. Николаєва¹². У 1977 р. свою думку про Влесову книгу висловили і вчені-історики – академік Б. А. Рибаків, В. І. Буганов і лінгвіст Л. П. Жуковська¹³. Пізніше у журналі «Русская речь» з'явилася стаття члена-кореспондента АН СРСР Ф. П. Філіна і доктора філологічних наук Л. П. Жуковської, в якій аналізується мова Влесової книги і на основі цього зроблено висновок: «Це цілком явна і груба підробка, в якій немає ні таємничості, ні загадок»¹⁴.

Стаття В. Осокіна, яка була опублікована у 1981 р. в журналі «В мире книг», не тільки залишила поза увагою думку істориків і лінгвістів, але і є свого роду заключним акордом в гімні «славослів'я» Влесової книги¹⁵. У

¹⁰ Жуковская Л. П. Поддельная докириллическая рукопись: (к вопросу о методе определения подделок) // Вопр. языкознания. – 1960. – №2. – С. 143.

¹¹ Кобзев И. О любви и нелюбви // Рус. речь. – 1970. – №3. – С. 49.

¹² Скурлатов В., Николаев Н. Таинственная летопись: Гипотеза на проверку. «Влесова книга» – подделка или бесценный памятник мировой культуры // Неделя. – 1976. – №18. – С. 10.

¹³ Буганов В. И., Жуковская Л. П., Рыбаков Б. А. Мнимая «Древнейшая летопись» // Вопр. истории. – 1977. – №6. – С. 202–205.

¹⁵ Жуковская Л. П., Филин Ф. П. «Влесова книга...» Почему не Велесова? (Об одной подделке) // Рус. речь. – 1980. – №4. – С. 117.

свідомості певного кола людей Влесова книга все ще залишається загадкою. Стаття О. В. Творогова¹⁶, в якій автор спробував розповісти про свої висновки, вивчивши повний текст Влесової книги, все ж не могла дати відповіді на всі питання.

3. ПЕРЕКЛАДИ СВЯТОГО ПИСЬМА

Важливу роль у визначенні оригінальної форми біблійного тексту відіграють стародавні переклади. На їх виникнення мала вплив насамперед літургія. Святе Письмо читалося під час богослужіння як у синагогах, так і в церквах, що належало робити мовою зрозумілою для зібраних. У християнському світі дуже поширився звичай приватного читання Святого Письма. Отже, розрізняють переклади на стародавні мови, а також на мови народні.

Тепер переклади стародавніми мовами використовуються для критики біблійних текстів і докладного їх відтворення. Натомість переклади народними мовами використовуються для практичних цілей. Церкви і віровизнання неодноразово визнавали окремі переклади офіційними, вживаючи їх виключно у літургії і навіть у навчанні. Інші переклади мають приватний характер.

Переклади на стародавні мови – це арамейський, грецький, сирійський, латинський, коптський, готський, вірменський, грузинський, ефіопський та арабський переклади.

Серед стародавніх перекладів найважливішими є арамейський, грецький і латинський.

3.1. Слов'янські переклади Біблії

Поява слов'янської Біблії пов'язана з іменами св. Кирила і Мефодія і їхньою місією серед слов'ян (863). Мова її староболгарська (названа пізніше старослов'янською), з місцевим народним забарвленням. Її зміст – уживані у церковному богослужінні книги (витяги – «чтенія»): Псалми, Євангеліє, Апостол, апракос. Професор Євсєєв нараховує близько 4105 біблійних рукописів старослов'янською мовою за час XI–XVIII ст.¹⁷ На українських землях з XI ст. маємо

¹⁵ Осокин В. Что такое «Влесовая книга»? // В мире книг. – 1981. – № 10. С. 70–73.

¹⁶ Творогов О. В. Что стоит за «Влесовой книгой»? // Лит. газета. – 1986. – 16 июля. – С. 5.

«Остромирово Євангеліє» та ряд інших, молодших рукописів. Повний переклад Біблії здійснено в 1499 р. за новгородського архієпископа Геннадія. Він став зразком для наступних слов'янських перекладів. Остаточну її редакцію приписують хорватському домініканському ченцеві Веніамінові, який користувався католицькими зразками.

3.2. Руська Біблія

Уже від початку переписування слов'янських біблійних текстів в них почали проникати місцеві народні елементи, як морфологічні, так і лексичні. Цей процес відбувався й на українсько-білоруських землях у період рукописних книжок, а пізніше також і в перших друкованих виданнях. Видана у Празі Руська Біблія Франциска Скорини (1517) зазнала білоруських впливів. Острозька Біблія, видана на Волині (1581), зазнала впливу української народної мови. Це й була перша друкована повна Біблія церковнослов'янською мовою. Її підготували знавці слов'янської та грецької мов за текстом Олександрійської Біблії. У Москві цю Біблію передруковано у 1663 р. без змін. Але вже наступного 1664 р. скликано спеціальну комісію для її вдосконалення, зокрема виправлення різних неточностей. Праця тягнулася роками, і тільки шоста комісія, до складу якої входили київські академіки Варлаам Лащевський (професор богослов'я) та Гедеон Сломінський (професор філософії), остаточно підготувала новий текст. Його видрукували згодом у Москві, Петербурзі, Києві, Почаєві. Основою став текст Сімдесятьох. Сумнівні місця вирішувалися за Ватиканським кодексом, деякі переклали з єврейських рукописів. При цьому взято до уваги давніші слов'янські переклади і узгоджено важкі з богословського погляду місця за поясненням св. Отців. Цим текстом користувалися й видавці Почаївської Біблії (1798 р.). Її випущено у світ у п'яти томах великого формату, зі вступною статтею і з поясненнями на полях та під текстом. Перевидано її згодом (1859 р.) у Перемишлі з ілюстраціями. Вона замінила Острозьку Біблію, поширену перед тим в Україні, і стала католицьким виданням.

¹⁷ Кудасевич Й. Богословсько-практичне введення до святого Письма. – Львів, 1994. – С.85.

3.3. Українські переклади

Перші часткові переклади народною мовою в Україні датуються XVI ст. Вони виходили з практичних потреб наблизити Біблію до народу. Цим, зокрема, була викликана до життя поява так званих «учительних Євангелій». 1561 роком датується закінчення рукописного Пересопницького євангелія, а в 1563–1572 рр. з'являється славнозвісний Крехівський апостол.

Ці часткові видання біблійних текстів з поясненнями привели до того, що Святе Письмо стало настільною книгою тогочасних освічених кіл України. Починаючи з «Учительної Євангелії» Івана Федорова (1568 р.), його ж львівського Апостола (1574 р.), різних видань Псалмів, які були улюбленим читанням давніх українців не тільки у церкві, а й поза нею, біблійні тексти глибше входили в народну душу, а українські письменники своїми перекладами Псалмів чи інших частин Святого Письма ще більше зміцнили це народне розуміння «Книги життя». М. Шашкевич, П. Куліш, Т. Шевченко, О. Кониський, І. Франко, Б. Кравців опрацьовували біблійні мотиви, йдучи за гаслом Сковороди, який належав до числа найкращих коментаторів Біблії: *«Сія Книга вічна, Книга Божія, Книга небесная»*.

3.4. Біблія Куліша

На початку XX ст. накладом Англійського Біблійного Товариства з'явився український переклад усєї Біблії за оригінальними текстами. Він відомий як переклад Пантелеймона Куліша у співпраці з Іваном Пулюєм. Після смерті Куліша (1897 р.) переклад закінчив Іван Нечуй-Левицький.

Біблійне Товариство, за протестантською засадою, не включило у видання «второканонічні» тексти. Видання, крім того, не має приміток. Заслуга Кулішевої Біблії полягає в тому, що вона є першим повним перекладом з єврейських та грецьких текстів українською новітньою мовою. Як така, вона отримала широке розповсюдження серед українського народу.

Шляхом Кулішевої Біблії пішов професор Іван Огієнко, переклавши Новий Завіт та Псалми. Згодом за дорученням Біблійного Товариства він здійснив переклад усєї Біблії, який з'явився у 1962 р. в новому мовному й технічному оформленні.

3.5. Біблія Бачинського та інші

Майже одночасно з появою Біблії Куліша у Львові 1903 р. з'явився переклад Олександра Бачинського. Це перше католицьке видання українського перекладу, обмежене Новим Завітом та Псалмами. Паралельно з перекладом було видруковано й церковнослов'янський текст. Через свій формат та зовнішній вигляд переклад Бачинського не знайшов поширення серед народних кіл, а залишився радше настільною книгою кліру.

Згодом Ярослав Левицький зробив переклад Нового Завіту та П'ятикнижжя, який з'явився у Жовкві в 1921 р. у видавництві оо. Василіян у досконалому друкарському оформленні.

Вдала спроба перекладу Євангелія належить М. Кравчукові (видано у Львові в 1937 р.).

Нове видання Євангелій за еміграційних обставин здійснив знаний бібліст Теодосій Т. Галушинський. Переклад з'явився у Римі 1946 р. і був призначений для масового поширення серед народу.

Такі ж завдання ставили перед собою переклади окремих книг Старого Завіту (Псалми, Пісня Пісень, Товит, Естера, Мудрість тощо), виготовлені Володимиром Дзьобою. Псалми приваблювали українських перекладачів усіх часів, хоча далеко не всі спроби знайшли дорогу до друку (згадати хоча б переклади Лазаря Бере-зовського, ЧСВВ [Чин святого Василя Великого], які залишилися в рукописі).

3.6. Новий переклад – Римська Біблія

Новий переклад здійснено за науково усталеними Масоретськими текстами шостого видання Р. Кіттеля. Книги грецького оригіналу перекладено за олександрійським текстом Сімдесятьох у виданні А. Ральфа. Переклад Нового Завіту виконано за критичним текстом А. Мерка, у шостому виданні Папського Біблійного Інституту. Текст зіставлено з найновішими здобутками філології та текстуальної критики.

Перша редакція перекладу (до 1957 р. під патронатом В. Преосв. Кир Івана Бучка) – результат майже 12-річної праці о. Івана Хоменка, доброго знавця єврейської, грецької, латинської та новітніх мов: французької, англійської, німецької, італійської тощо, які були допоміжними у використанні багатої біблійної літератури. При перекладі його консультували й інші знавці Біблії та української мови.

Первісний текст перекладу, належно переписаний і проконтрольований, було віддано на перевірку спеціальній Комісії, складеній з ченців Василянського Чину. Після того, як Комісія затвердила текст, розпочалась літературно-мовна редакція. За винятком Одкровення, літературне опрацювання якого належить проф. Василеві Барці, всю цю мовно-літературну працю проробив ред. Ігор Костецький. Багатство лексики у первісному тексті І.Хоменка дуже полегшувало його працю, і з чисто художнього боку редактор самостійно опрацював лише дві книги: Сираха та Євангеліє від Йоана. Багато прислужився мовній культурі видання постійною консультацією покійний проф. Михайло-Орест Зеров.

4. Історія книгодрукування у слов'ян

Книгодрукування у слов'ян виникло в кінці XV ст. Першодруками у Польщі можна вважати чотири видання з 1473 до 1477 рр. Це астрономічний календар «Краківський альманах» на 1474 р., трактати Франциска із Платеї про церковні кари (1475), «Тлумачення Псалтиря» Хуана із Торквемади і «Твори Аврелія Августина».

Важливою подією слов'янського друкарства став вихід перших книг для православних слов'ян кириличним шрифтом. Це церковно-слов'янські за мовою богослужбові книги, надруковані у Кракові *Швайпольштом Фіолем*: дві з датою 1491р. – «Октоих» і «Часослов», дві без дати – «Триодь цветная» и «Триодь постная»¹⁸. Висловлювалися різні припущення відносно того, хто був ініціатором і замовником цих видань. Як вважають деякі дослідники, до них причетна Перемишльська єпископія – найближчий до Кракова православний культурний осередок¹⁹. Текстологічно досліджувались обидві Тріоди. Встановлено, що вони репрезентують найпоширеніший у південних і східних слов'ян тип. Він відображає вимоги Єрусалимського уставу і включає правку, здійснену в XIV ст. болгарськими монахами-книжниками на Афоні і в Болгарії за Єфимія Тирновського²⁰.

Покровителем Ш. Фіоля в Кракові був багатий і впливовий промисловець і банкір Ян Турзо. Він фінансував друкарню Фіоля. У лютому 1491 р. Фіоль уклав з колишнім студентом краківського університету Рудольфом Борсдорфом із Брауншвейга, також досвідченим механіком, угоду на виготовлення кириличного шрифту. Важливою умовою угоди було те, що Борсдорф ні для кого більше такого шрифту виготовляти не буде і сам не використає його.

Діяльність Фіоля як видавця припинилася одразу після того, як з'явилися ці книги. Він був притягнутий до єпископського суду, однак Ян Турзо допоміг йому вибратися з цієї неприємної історії. Фіоля

¹⁸ Немає вихідних даних про два останні видання, але історики приписують їх Фіолю, оскільки вони за друкарським оформленням подібні до «Октоиха» і «Часослова». Допускають, що обидві Тріоди були видані біля 1493 р.

¹⁹ Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1983. – С. 18.

²⁰ Момина М. А., Шварц Е. М. Рукописный прототип старопечатных московских Триодей XVI в. // Древнерусская литература: источниковедение. – Л., 1984. – С. 189.

засудили до «очищення» і наказали сплатити судові витрати. Цього було достатньо, щоб припинити книговидавничу справу.

Ідея друкувати книги православного характеру виникла у Ш. Фіоля під впливом краківських професорів і студентів східнослов'янського походження, таких як професор Юрій Дрогобич та Павло із Кросно. Що стосується реалізації видань, то Фіоль, очевидно, розраховував на тих українців, росіян і білорусів, які проживали на території Польщі і Великого князівства Литовського. Крім того, ці книги можна було продавати південним слов'янам і жителям Русі. Цікаво, що у багатьох інкунабулах польських бібліотеках видань Фіоля майже не залишилося, зате на східних окраїнах Польсько-Литовської держави, які були заселені православними, і на території московської Русі книги Фіоля зустрічаються досить часто. Вчені знайшли 91 примірник чотирьох видань Швайпольта Фіоля. На багатьох є надписи, зроблені у XVI ст. у Московській державі. Більшість примірників – 64 – збереглися у музеях і бібліотеках Росії. Це дозволяє висунути гіпотезу про те, що свої видання Фіоль друкував якщо не на пряме замовлення Москви, то, можливо, розраховував на поширення книг переважно у Московській державі²¹. Можна допускати, що у книгодрукуванні допомагали Фіолю і зв'язки зі Львовом, великим центром православ'я, української і польської культур. Спілкуючись з православними священиками, Фіоль розумів, наскільки цій церкві потрібні були книги. Організувати їх друкування у Львові було б дуже складно через відсутність обладнання, спеціалістів і запасів паперу, зате у Кракові усе це можна було знайти. По-друге, у Львові було багато знавців церковнослов'янської мови. Так могла народитися сама ідея про друкування слов'янських книг і, можливо, були створені малюнки шрифту, бо викликає сумнів, щоб німець Борсдорф добре знав кирилицю²². Якщо ця гіпотеза справедлива, то зовсім нового змісту набувають слова на могилі російського першодрукаря Івана Федорова: «...своим тщанием друкование занедбалое обновил».²³ Можливо, все це свідчить про тісні зв'язки між Краковом і Львовом у випуску перших книг кирилицею. Отже, видання перших кирилических книг – результат міжслов'янських зв'язків.

²¹ Немировский Е. Л. Мир книги. – М., 1986. – С. 115.

²² Владимиров Л. И. Всеобщая история книги. – М., 1988. – С. 128.

²³ Там же. – С. 128.

У південних і східних слов'ян перші книги були віддруковані за межами їх земель. Так, перша книга південнослов'янського (хорватського) автора – проповідь єпископа Миколи Мордушинського – була видана латинкою у Римі у 1474 р.

На південнослов'янських землях розвиток культури і книги відбувався у двох напрямках: у Хорватії, Далмації та Істрії панував католицизм, а книги друкувалися глаголичним або латинським шрифтами; Сербія, Чорногорія і Болгарія були православними, тому основним шрифтом був кириличний. У 1483 р. вийшла у світ перша слов'янська книга, віддрукована глаголичним шрифтом, – католицький Міссал, який призначався для південних слов'ян римо-католицького віросповідання (церковнослов'янською мовою). Ні імені видавця, ні місця видання не вказується. Частина тиражу книги віддрукована на пергаменті і, як припускають учені, видана у Венеції, де пізніше друкувалися слов'янські книги. Югославські книгознавці висунули гіпотезу, що ця книга друкувалася у Хорватії дияконом Брозом.

Перші кириличні видання в Югославії надруковані *ієромонахом Макарієм* 1494–1496 рр. у Цетиньє, у друкарні володаря Зети (Чорногорії) Джурджа Црноєвича. У цих друках уперше в слов'янському кириличному книговиданні з'являються передмови й післямови літературно-публіцистичного характеру, де наводяться вихідні дані, розповідається про мету книжки. Рівень поліграфічного виконання значно вищий, ніж у першодруках Швайпольта Фіоля, в оздобленні поєднуються ренесансні мотиви з рисами, успадкованими від слов'янських кириличних рукописів, з іконописом пов'язаний зміст цілосторінкових фігурних гравюр. Усі південнослов'янські видання – літургічні книги, найбільш світськими складовими частинами яких були передмови і (частіше) післямови. Як правило, вони починалися розповіддю видавця про мотиви випуску у світ книги, про труднощі, які довелося подолати, в заключних частинах називалися імена друкарів, вказувалося, скільки часу займало друкування. Часто післямови складалися з двох частин: більш ґрунтовної – від імені видавця, стислої – від імені друкаря, який, імовірно, був редактором тексту і автором післямови.

Друкарня Макарія припинила свою діяльність після захоплення Чорногорії турками у 1499 р.

Своїм друкарським рівнем і оформленням вирізнялися видання Божидара Вуковича. У передмовах і післямовах видавець зазначив,

що він – утікач з Подгориці у Чорногорії й прагне видавати книги для сербів та болгар. Перша його книга – «Октоих» – вийшла у світ 4 січня 1494 р. великим тиражем, про що можна судити з того, що і сьогодні збереглося не менше 60 примірників. Друге видання Макарія – «Октоих пятигласник» – відоме в невеликих фрагментах, жодного цілого видання не збереглося. Книгу друкар ілюстрував прекрасними гравюрами, які були розміщені у візерункових, заповнених рослинним орнаментом рамках. Що ж стосується оформлення, то воно зазнало впливу венеціанських грецьких видань, які, в свою чергу, розвивалися в тісному контакті з італійською ренесансною графікою. У перший період існування венеціанської кириличної друкарні у ній було видано Службеник (закінчений 7 липня 1519 р.), Псалтир з Часословом (1520 р.), малоформатний Молитвослов з Часословом та іншими статтями (1521 р.) – своєрідний збірник для подорожуючих.

Чехія перша із слов'янських країн перейняла велике відкриття. До того часу у Чехії уже достатньо відомий був ксилографічний спосіб, яким у 1459 році було віддруковано послання великого реформатора Яна Гуса. Першою книгою, яка була випущена способом Гутенберга, став переклад «Троянської хроніки». У колофоні не вказано ні імені видавця, ні місця випуску, але вказано рік видання – 1468. Однозначно не можна сказати, що означає ця дата: чи рік підготовки рукопису, чи рік друкування книги²⁴.

До нас дійшло ім'я чеського друкаря Йоханна Алакравы – німця за походженням. Свою велику друкарню заснували Ян Северин і Ян Камп. За 25 років свого існування друкарня видала 20 книг. З 1496 року вони стали виходити з титульними листками.

У Моравії у XV ст. центрами книгодрукування стали два великих міста – Брно та Оломоуц. Якщо чеська писемність розвивалася під сильним впливом гуситських ідей, а книги видавалися рідною мовою, то у Моравії книги виходили відповідно латинкою (відомо 12 латинських інкунабул із 15 моравських) і німецькою мовою.

Основоположником друкарства у Великому князівстві Литовському і всій Східній Європі став *Франциск Скорина*. Майбутній першодрукар народився в родині купця Лук'яна Скорини у білоруському місті Полоцьку – другому після Вільнюса економічному і культурному центрі Великого князівства Литовського. У 1504–1506 рр. Франциск Скорина навчався у Краківському університеті, де отримав титул бакалавра

²⁴ Владимирова Л.И. Всеобщая история книги. – М., 1988. – С. 126.

мистецтв. У наступні роки продовжував свої студії у Західній Європі, а у 1512 р. здобув у Падуанському університеті титул доктора медицини. В 1517–1519 рр. Франциск Скорина займався видавничою діяльністю у Празі. Всього протягом цих років, крім Псалтиря, він надрукував 22 книги (у 19 випусках) «Біблії руської» обсягом 2389 аркушів. Випуски, що вийшли з друку, не охоплюють усіх книг Старого Завіту. Немає, зокрема, книг Маккавейських та книги Параліпомен, якими видавець у загальній передмові до всієї Біблії рекомендував користуватися для ознайомлення з подіями стародавньої історії.

Свою видавничу діяльність Франциск Скорина продовжував у Вільнюсі. Тут була видрукована близько 1523 р. «Мала подорожня книжка». Відомо про 21 випуск цього видання. Невеликі книжки не датовані, однак визначити час випуску їх у світ допомогла знахідка у 1957 році у Копенгагені. Тут у королівській бібліотеці знайшлася підготовлена для «Малої подорожньої книжки» пасхалія. Пасха, як відомо, рухоме свято, а пасхалія призначена для того, щоб визначити цей час. Друкувати її для минулого немає сенсу. У знайденому у Копенгагені примірнику пасхалія починалася з 1523 р., а це означає, що є підстави стверджувати, що перше видання побачило світ у 1522 р. У березні 1525 р. Ф. Скорина надрукував «Апостол». Значення цих книг в історії культури виняткове – це вітчизняні першодруки східних слов'ян. У виданнях Франциска Скорини для сучасного читача найцікавіші численні передмови, частково перекладені з латинської мови, а частково написані самим видавцем. Вони яскраво відбивають просвітницькі позиції автора. У загальній передмові до Біблії йдеться про необхідність використовувати наявні в окремих книгах елементи реальних знань для вивчення «семи визволених наук» – граматики, риторики, логіки, арифметики, геометрії, астрономії, музики.

У мовному відношенні білоруські першодруки Франциска Скорини поділяються на дві групи. Празький псалтир, як і обидві віленські книги, надрукований церковнослов'янською мовою у тому варіанті, що був поширений у Білорусії і містив багато рис білоруської мови. До слів, які видавалися важкозрозумілими «для людей простих», на полях видавець додав відповідники з тогочасної білоруської літератури (зрідка для пояснень вжито слова церковнослов'янського походження, які широко використовувалися у білоруській писемності). Значно більший вплив мала білоруська мовна стихія на переклади всіх інших видань – біблійних книг, «виложених руською мовою». Цей переклад

був здійснений на основі двох головних джерел – чеської Біблії 1506 р. і церковнослов'янських текстів деяких біблійних книг. Хоч багато дослідників вважали мову перекладів білоруською, спеціальні філологічні дослідження підтвердили церковнослов'янську мовну основу всіх скоринівських друків, особливо у галузі лексики і словотвору. Але Франциск Скорина впровадив у біблійний текст, у свої передмови так багато граматичних і лексичних білорусизмів, що його мова – найяскравіший зразок білоруської редакції церковнослов'янської мови і фактично – проміжна ланка між церковнослов'янською та білоруською мовами у сфері релігійного вжитку²⁵. За визнанням І. Я. Франка, вихід книг Франциска Скорини став «не лише літературним фактом, але й вагомим внеском в історію культури»²⁶.

У друкарській справі Франциск Скорина був новатором, не боявся порушувати встановлені канони. Він ввів у книгу титульний аркуш, послідовну нумерацію сторінок (Фіоль і Макарій нумерували лише окремі зошити: така нумерація називається сигнатурою).

Другим після Вільнюса осередком друкарства у Великому князівстві Литовському стало Берестя на Поліссі (сучасний Брест). Берестейським старостою у середині XVI ст. був кальвіністський діяч князь Микола Радивил-Чорний. Під його егідою виходили польські кальвіністські видання, які в 1553–1554 рр. друкував Бернард Воевудка, а з 1563 р. – Станіслав Мурмеліус. У Бересті 1563 р. був надрукований надзвичайно старанний польський переклад Біблії, однак прізвище друкаря у цьому виданні не вказане. Не збереглися про нього і документальні свідчення.

У Несвіжі, маєтку Миколи Радиви́ла-Чорного, 1562 р. працювала білоруська друкарня. Одним із тих, хто заохочував білорусько-литовських реформаційних діячів до її заснування, як допускають, був відомий протестантський публіцист П. П. Верджеріо, який під час перебування у Вільнюсі в 1560 р. міг ознайомити Миколу Радиви́ла-Чорного, Остафія Воловича, Симона Будного з виданнями Трубара. Книжки у Несвіжі видавалися на кошти несвізького намісника Матвія Кавечинського, проповідника Лаврентія Кришковського і визначного реформаційного діяча Симона Будного. Організаційними питаннями займався насамперед Матвій Кавечинський, але душею білоруського

²⁵ Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 24.

²⁶ Франко І. Зібрання творів. У 50 т. – К., 1984. Т.41. – С. 173.

друкарства в Несвіжі був, без сумніву, визначний філолог і теоретик реформації Симон Будний. Він автор обох білоруських несвізьких видань – Катехизису і трактату «О оправданіи грешнаго человека пред Богом». Друга з цих книжок присвячена Остафієві Воловичу, який брав участь у фінансуванні видавничої діяльності Симона Будного. У передмові до Катехизису Симон Будний обстоював використання в писемності України і Білорусії рідної мови²⁷.

В Несвіжі друкарня проіснувала до 1572 р. Несвізькі білоруські видання наслідують скоринські і малюнком шрифту, і формою передмов, і деякими іншими рисами.

У 60-х рр. XVI ст. велику роль у розвитку книгодрукування відіграли Іван Федоров і Петро Мстиславець. Ці імена можна прочитати на сторінках старої друкованої книги «Апостол». У післямові говориться про те, як цар Іван Васильович Грозний «начал промышляти, како бы изложить печатные книги». Він наказав «устроить дом от своей царской казны, иде же печатному делу строиться, и нещадно давал от своих царских сокровищ делателям – Николы чудотворца Гостунского дякону Ивану Федорову, да Петру Тимофееву Мстиславу на составление печатному делу»²⁸.

Біографічні дані про Івана Федорова дуже скупі. Про місце і час народження першодрукаря Івана, його походження і освіту, а також про його діяльність до початку роботи над московським виданням «Апостола» майже нічого не відомо. Збереглася книга Краківського університету, в якій записувалися імена осіб, які були удостоєні вчених ступенів. Тут можна знайти ім'я «Івана сына Федора Москвитина», який у 1532 р. отримав ступінь бакалавра. Не виключено, що це – майбутній московський першодрукар. Якщо це так, то можна допустити, що народився Іван Федоров близько 1510 року. Друкар не належав до знатної родини. Про це свідчить найменування (у російських виданнях) за ім'ям батька у формі Федоров. Справа в тому, що у тогочасній Російській державі в офіційному вжитку форми по батькові типу Федорович допускалися тільки щодо представників верхівки феодального класу. У книгах білоруського та українського періодів першодрукар називає себе «Іваном Федоровичем сином з Москви», або «Іваном Федоровичем

²⁷ Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 26.

²⁸ Немировский Е. Л. Мир книги. – М., 1986. – С. 119.

москвитином». Федоровичем тому, що в Білорусії і в Україні не було обмеження щодо вживання форм на *-ович*.

Більш ймовірне припущення – що перш ніж приступити до роботи над Апостолом, Іван Федоров працював у так званій Анонімній друкарні. Книги з цієї друкарні, які не мають ні дат, ні вказівок про місце друку, дослідники довго вважали надрукованими «десь на півдні» – на Балканах або в Україні. Гіпотеза про роботу Івана Федорова і Петра Мстиславця в Анонімній друкарні підтверджується спільністю деяких рис поліграфічної техніки в анонімних виданнях з друками Федорова–Мстиславця. Зв'язок Анонімної друкарні з Великим князівством Литовським, можливо, втілює особа друкаря-білоруса Петра Тимофієва Мстиславця, однак характер цього зв'язку невідомий. Про початковий період життя Петра Мстиславця так само мало даних, як і про Івана Федорова. Деякі автори стверджували, що Петро Мстиславець був учителем Івана Федорова, але не міг висуватися на перше місце, бо був іноземцем. При цьому забувалося, що в Заблудові іноземцем був Іван Федоров, і все ж він називається на першому місці. Це свідчить про більший авторитет Івана Федорова, але аж ніяк не применшує заслуг Петра Мстиславця. Не випадково в московському Апостолі підкреслено, що над ним дружно працювали обидва першодрукарі. Так само разом вони надрукували два видання Часовника, дуже близькі за текстом і ідентичні за оформленням. Робота над першим здійснювалася з 7 серпня до 29 вересня 1565 р., над другим – з 2 вересня до 29 жовтня того ж року. Тільки високою кваліфікацією Івана Федорова і Петра Мстиславця можна пояснити те, що за рівнем поліграфічного виконання і художнього оформлення Апостол перевершує навіть московські стародруки наступних десятиріч. Видання московських Апостола і двох Часовників було одним з поворотних моментів у розвитку книгодрукування. Дальший розвиток друкарства пішов саме шляхом, започаткованим Іваном Федоровим і Петром Мстиславцем.

Нові видання не знайшли односпайної підтримки. Сам Іван Федоров згадував, що його змусили залишити батьківщину переслідування з боку начальників і священноначальників, які побачили у першодрукованих книгах «багато ересей». Сказано цілком однозначно, і не залишається жодних підстав для інших тлумачень, хоч не відомо конкретно, хто саме був ініціатором переслідувань і що саме у першодрукованих виданнях стало приводом для звинувачень.

Незабаром після переїзду у Велике князівство Литовське Іван Федоров і Петро Мстиславець стали працівниками друкарні, власником якої був «найвищий гетьман» Великого князівства Литовського Г. О. Ходкевич. Він давно цікавився друкарством. Можливо, Іван Федоров і Петро Мстиславець ще до від'їзду з Москви домовилися про співпрацю з гетьманом. До маєтків Г. О. Ходкевича належали два містечка на Підляшші – Супрасль і Заблудів, недалеко від Бялостока. Задумавши створити освітньо-культурний осередок, Г. О. Ходкевич обрав для нього місцем не Супрасль з його відомим монастирем, а новозаснований Заблудів. Це може свідчити про прагнення здійснювати видавничу програму незалежно від супрасльських монахів, що не виключає їх залучення до співпраці. У заблудівській друкарні Г. О. Ходкевича Іван Федоров і Петро Мстиславець з липня 1568 року до березня 1569 року друкували Євангеліє учительне – церковнослов'янський переклад збірки казань, укладеної, як вважають, константинопольським патріархом Іоанном IX Агапітом²⁹. Після видання Євангелія учительного Петро Мстиславець виїхав до Вільнюса, де зайнявся друкарством у співпраці з багатими білоруськими купцями Маноничами. Натомість Іван Федоров від вересня 1569 р. до березня 1570 р. друкував свою першу самостійну працю – Псалтир з Часословом. Помічником його був Василь Гарабурда, якого в тогочасних документах при описі події, що сталася 27 березня 1570 р. у Володимирі на Волині, називають «слугою друкарні» Г. О. Ходкевича³⁰.

Після виходу Псалтиря з Часословом Г. О. Ходкевич вирішив припинити видавничу діяльність, а Іванові Федорову запропонував зайнятися рільництвом. Проте друкар-москвитин не мав наміру відмовлятися від улюбленої справи. І якщо у Москві Іван Федоров працював у державній друкарні, а в Заблудові в друкарні Г. О. Ходкевича, то тепер він вирішив відкрити власне підприємство, стати не лише друкарем, а й видавцем. Для власної друкарні Іван Федоров не випадково обрав Львів – великий торговельно-промисловий центр, де жило багато кваліфікованих ремісників, у тому числі фахівців, яких можна було залучити до виготовлення та ремонту друкарського обладнання. Слід урахувати й тісні економічні та культурні зв'язки Львова з

²⁹ Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 32.

³⁰ Кравченко В. Соратник першодрукаря // Жовтень. – 1985. – № 4. – С. 94.

Краковом – великим осередком друкарства, який у той час мав не тільки загальнопольське, а й міжнародне значення. У той же час Львів був важливим осередком суспільно-політичного та культурно-освітнього руху. За свідченням самого Івана Федорова, він отримав допомогу не від багатих і благородних, а від «неславних у світі» – ремісників, крамарів, окремих представників нижчого духовництва. Сідляр Сенько Каленикович безоплатно надав Іванові Федорову житло. Позичив йому грошей, допоміг налагодити зв'язки з краківськими ремісниками та купцями. У документах приятелями Івана Федорова названі львівські міщани Михайло Дашкович, Іван Мороховський, швець Яцько, художник Лаврентій Пилипович Пухала³¹. З допомогою знайомих Іван Федоров зайнявся виготовленням нового друкарського обладнання і ремонтом старого. У лютому 1574 р. друкарня Івана Федорова розпочала роботу. Очевидно, вона діяла на Краківській вулиці в будинку бондаря Адама Торика з Мостиськ: збереглися документи про сплату міського податку за користування приміщенням у цьому будинку. Друкування здійснювалося на папері, що виготовлявся в Україні (у Буську, можливо, і в Новому Ставі біля Луцька) і в Польщі, ймовірно, також і на папері, імпортованому з інших країн. 15 лютого 1574 р. завершилося друкування львівського Апостола, того ж року у Львові був надрукований Буквар. У кінці Апостола Іван Федоров вмістив свій найважливіший літературний твір – автобіографічну **«Повѣсть откѹдѹ начася и како совершнся друкарня сія»**. Першодрукар відіграв вирішальну роль і в укладанні тексту Букваря – першого у східнослов'янських народів друкованого шкільного підручника. Донедавна був відомий лише один примірник львівського Букваря – у бібліотеці Гарвардського університету. Тільки у 1984 році опубліковано повідомлення про ще один примірник, придбаний Британською бібліотекою кілька років тому³².

Незабаром після виходу львівських першодруків Іван Федоров став на службу до найбільшого українського феодала князя К. К. Острозького. Зближенню їх могли сприяти як львівські міщани, так і російські знайомі князя А. М. Курбський, старець Артемій. Запрошення Івана

³¹ Александрович В. Соратник першодрукаря // Жовтень. – 1984. – № 8. – С. 97–99.

³² Хомишин М. Другий примірник львівського першодрукованого Букваря // Жовтень. – 1984. – №11. – С. 134.

Федорова пояснюється насамперед наміром видати Біблію, але поки готувався її текст, друкар отримував інші доручення. У 1576 р. князеві К. К. Острозькому вдалося остаточно юридично закріпити за собою володіння містом Острогом. Мабуть, не випадково наприкінці того ж або на початку наступного року Іван Федоров переїхав до цього міста. Саме тоді в Острозі сформувався культурно-освітній гурток, виник знаменитий «слов'яно-греко-латинський» колегіум, який сучасники часто називали академією – школою вищого рівня. При острозькому гуртку розгорнула діяльність керована Іваном Федоровим друкарня.

Найвизначнішим представником острозького літературно-наукового гуртка був ректор Острозької академії Герасим Смотрицький, син відомого своєю літературно-книжною працею дяка – переписувача книг Данила зі Смотрича. Він відзначений у Острозькій Біблії як автор другої передмови і вірша, яким вона закінчується. Від імені Івана Федорова в Острозькій Біблії надрукована післямова (в двох варіантах у різних частинах тиражу). Згадка про Герасима Смотрицького і Івана Федорова у Біблії засвідчує їх провідне місце у літературних працях острозького культурно-освітнього осередку, повний склад якого невідомий. Головним завданням цього осередку було опрацювання тексту Біблії. Воно здійснювалося спільно з Іваном Федоровим. Інші видання першодрукар готував більш самостійно. До початку друкування Біблії або під час роботи над нею вийшли книги: Буквар – Азбука 1578 р., Псалтир і Новий Завіт – Книга Нового Завіту 1580 р., предметний покажчик Книги Нового Завіту, опублікований разом з нею. На кожній з них були вміщені герб видавця К. К. Острозького і сигнет друкаря Івана Федорова. Так само з гербом К. К. Острозького і сигнетом Івана Федорова надрукована Біблія. Без вказівки на друкаря в Острозі 5 травня 1581 р. була опублікована листівка з текстом віршованої «Хронології» Андрія Римші. Це витвір друкарні, якою керував Іван Федоров, хоч безпосереднім виконавцем у цьому випадку міг бути не сам майстер, а хтось з його учнів.

Наприкінці життя Іван Федоров повернувся до Львова. Він займався в цей час винахідництвом у галузі артилерійського озброєння (спільно з львівським міським гармашем Данилом Кенігом, який, мабуть, був виконавцем задумів Івана Федорова). Але основним заняттям друкаря була підготовка до відкриття нової друкарні – своєрідного родинного підприємства. Крім самого Івана Федорова та його

сина Івана, в ній могли бути зайняті деякі родичі, які пізніше виявляли інтерес до друкарства, – Мартин Голубникович та Іван Білдага. До видавничих планів Івана Федорова міг бути причетним і швець Антох (Антін Абрагамович). Останні дні свого життя Іван Федоров провів у хаті Антоха. Після смерті Івана Федорова 5(15) грудня 1583 р. залишилися, серед іншого майна, книги – «Псалтир толкований», «Псалтир влоського ізводу».

Обставини, за яких доводилося Іванові Федорову працювати в різні періоди життя, були дуже різними. Він розпочав свою діяльність як один із двох літературно-редакційних та технічних керівників московської державної друкарні. В Заблудові та Острозі Іван Федоров працював у друкарнях, що були власністю магнатів. Тільки у Львові він був одночасно власником підприємства, видавцем і друкарем, що спричинювало додаткові труднощі, проте давало ширше поле для творчої ініціативи, виявлення власних мистецьких та літературних смаків. Важливо, що всюди, де працював Іван Федоров, він був у тісному зв'язку з представниками передових освітніх та літературних течій. Його видавнича і літературно-редакційна праця була складовою частиною суспільно-політичних і просвітницьких рухів тогочасної доби³³.

У складних умовах розвивалося книгодрукування в Україні. Засновником першої київської друкарні був архімандрит Києво-Печерської лаври Єлісей Плетенецький. Друкарня була заснована у 1616 р. Першим виданням цієї друкарні повинен був стати Анфологійон (Мінея загальна і святкова). Але робота над цією книгою затяглася, і за той час, поки її підготували, було надруковано два пробних видання: Часослов (1616–1617) і римований панегірик самому Є. Плетенецькому. У 1619 р. був надрукований Анфологійон (книга перекладена з грецької і доповнена І. Борецьким, З. Копистенським і П. Бериндою).

Велику роль в історії культури відіграла праця Памва Беринди «Лексикон славяно-росийский, имен толкование», яка була видана друкарнею Лаври у 1627 р. Словник, який пояснював майже 7000 понять, був важливий як перше енциклопедичне видання. Крім того, друкарня Києво-Печерської лаври почала постачати українські школи навчальною літературою.

³³ Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 35.

Книговидання отримало ще більший розмах, коли у 1627 р. архімандритом Києво-Печерської лаври був обраний Петро Могила. До самої смерті (1646) він фактично керував видавничою справою в Україні. Особливо сприятливі умови склалися після реорганізації школи при Лаврі у колегію, а потім в академію, яка пізніше була названа його іменем – Києво-Могилянською. Навколо колегії і друкарні П. Могила зібрав найкращі інтелектуальні сили України. При колегії була багата бібліотека. У друкарні Лаври працювало тоді не менше двадцяти спеціалістів. Більша частина роботи щодо редагування книг та їх оформлення лягла на плечі Памва Беринди – завідувача друкарні. Його ініціали і сигнет (місяць і зірка) зустрічаємо на більшості видань того часу. П. Беринда був досвідченим гравером. У 1951 р. в Оксфорді, у Бодлеанській бібліотеці було знайдено віддруковані у Києві 1651 р. «Святці» з ксилографічними гравюрами, на яких зображені святі і сцени з їхнього життя. На всіх 12 листках – за винятком сьомого – монограми П. Беринди. Саме П. Беринда був посланий у кінці 1624 р. київським митрополитом у Москву – вручити деякі видання Лаври, серед них гордість друкарні – «Беседи Иоанна Златоуста», фоліант на 550 сторінках, з ілюстраціями. За свої заслуги Памво Беринда отримав титул архітипографа. Помер у 1632 р.

Крім релігійних, лаврська друкарня видавала і світські книги. Наприклад, у 1632 р. вийшов «Свхаристіон» – збірка віршів, які були написані студентами колегії з класу риторики. Високого рівня у лаврській друкарні досягло мистецтво оформлення книг. У 1688 р. у друкарню Київської лаври переїхав із Вільнюса видатний майстер гравюри із міді Олександр Тарасевич. З його іменем пов'язані далі успіхи лаврської друкарні.

У 20–30 рр. XVII ст. виникли дві приватні друкарні, які конкурували з лаврською, – друкарня Тимофія Вербицького, запорожця, і білоруського майстра Спиридона Соболя. Відомі тільки дві книги, віддруковані Т. Вербицьким у Києві, – Часослов і Псалтир. Спиридон Соболю видрукував у Києві п'ять книг, а потім, не витримавши конкуренції з боку лаврської друкарні, перебрався у Кутейно (Східна Білорусія), де співпрацював з православним монастирем. У 1631–1632 рр. у кутейнській друкарні було надруковано Буквар, Молитвеник і Часослов. Повернувшись потім до Києва, Соболю став монахом Лаври і працював друкарем.

5. Історія вивчення церковнослов'янської мови

Основоположником наукового вивчення старослов'янської мови вважають патріарха слов'янської філології, чеського вченого *Йозефа Добровського* (1753–1829), праці якого присвячені дослідженню історії слов'ян та їх прабатьківщини, народної основи старослов'янської мови, слов'янських азбук і под. Його перу належать такі дослідження: «Glagolitica» («Глаголиця», 1807), «Institutiones linguae slavicae dialecti veteris» («Основи давнього наріччя слов'янської мови», 1822), «Cyrill und Method der Slawen Apostel» («Кирило і Мефодій – слов'янські апостоли», 1823). Найвизначнішою працею Й. Добровського є «Основи давнього наріччя слов'янської мови». У ній вперше було дано системний аналіз граматики старослов'янської мови, визначено її південнослов'янську основу. У 1833 – 34 рр. вона була опублікована у Росії під назвою «Грамматика языка славянского по древнему наречию» у перекладі М. Погодіна та С. Шевирьова. Хоча у його працях ще немає історичного підходу, Й. Добровський рідко вдається до аналізу старослов'янських пам'яток, однак праці видатного славіста мали виняткове значення для вивчення старослов'янської мови.

Значно вище у науковому відношенні стоять праці відомого російського славіста *Олександра Христофоровича Востокова* (1781 – 1864), який є родоначальником порівняльно-історичного методу у слов'янському мовознавстві. У 1820 р. вийшла у світ його праця «Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка». У результаті порівняльного аналізу слов'янських мов О. Востоков зумів зробити науковий опис фонетичної системи найдавнішого етапу старослов'янської мови. Він обґрунтував походження слов'янських мов з однієї мови-основи, але при цьому не вважав старослов'янську мову такою основою. О. Востоков був відомим палеографом. Глибокі знання в цій галузі він показав у праці «Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея», яка вийшла у 1842 р. У 1843 р. О. Востоков видає Остомирово євангеліє з короткою граматиною і словником. Безперечними здобутками у розвитку історичної славістики стало послідовне розмежування старослов'янської та церковнослов'янської мов, визначення різних редакцій (ізводів) церковнослов'янської мови. У 1858–1861 рр. О. Востоков видав двотомний «Словарь церковнославянского языка».

Починаючи з 30-х років XIX ст. активізується робота зі збирання та дослідження пам'яток старослов'янського письма, що призводить до перегляду теорії Й. Добровського про походження двох азбук. У 1830 р. словенець *Варфоломій Копітар (1780–1844)* віднайшов, а у 1836 р. опублікував дуже давню глаголичну пам'ятку «Збірник Клоца». Вчений обґрунтував погляд, згідно з яким першою була створена Костянтином глаголиця, а кирилицю створили пізніше його учні. Погляди В. Копітара про походження слов'янських азбук знайшли своє підтвердження у працях професора *Віктора Григоровича (1815–1876)*. У 1844–1847 рр. він здійснив тривалу поїздку по монастирях Балканського півострова, під час якої віднайшов дуже цінні давні глаголичні пам'ятки – Зографське і Маріїнське євангелія, а також ряд палімпсестів, у яких кириличний текст було написано по змитій глаголиці. Відкриття В. Григоровича дали поштовх до подальших досліджень старослов'янської мови.

Обґрунтовану теорію походження слов'янської писемності сформулював один з найвизначніших славістів *Павел Шафарик (1795–1861)*. Спочатку він підтримував думку Й. Добровського про давність кирилиці, потім під впливом знахідок В. Григоровича, а також віднайдених у 1855 р. глаголичних Празьких уривків змінив свої погляди. Основні свої положення висловив у працях «Розквіт слов'янської писемності в Болгарії» (1848) та «Про походження і батьківщину глаголиці» (1858).

У Росії академік *Ізмаїл Срезневський (1812–1880)* відкрив і видав багато цінних старослов'янських пам'яток, зокрема Київські листки та Савину книгу. Його перу належать чотири томи досліджень, присвячених давньослов'янській писемності, найвідоміші з яких: «Древние письменна славянские» (1848), «Древние глаголические отрывки, найденные в Праге» (1857), «Древние глаголические памятники, сравнительно с памятниками кирилицы» (1866), «Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках» (1867–1881). Він уклав також чотиритомний словник давньоруської мови, включивши до нього лексику церковнослов'янських пам'яток руської редакції, починаючи з Остромирового євангелія.

Надзвичайно велику роль у порівняльному вивченні слов'янських мов відіграли праці словенця за походженням віденського професора *Франца Міклошича (1813–1891)*. Його фундаментальне дослідження «Vergleichende Grammatik der slavische Spraschen» («Порівняльна

граматика слов'янських мов» (1852–1874) стало підсумком досягнень слов'янського мовознавства. У цій праці Міклошич здійснив детальний опис граматики окремих слов'янських мов із залученням даних праслов'янської і старослов'янської мови. У 1899 р. частину цієї граматики було опубліковано у перекладі російською мовою під назвою «Сравнительная морфология славянских языков».

Від 1908 р. з ініціативи хорвата *Ігнатія (Ватрослава) Ягича* (1838–1923) розпочинається видання «Енциклопедії слов'янської філології», у випуску якої беруть участь найвизначніші вчені. І. Ягич ввійшов в історію слов'янського мовознавства як видавець пам'яток (йому належать найкращі видання Зографського і Маріїнського євангелій та Київських листків) та дослідник церковнослов'янської мови. Найвідоміші його праці: «Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке» (1895), «История возникновения церковнославянского языка» (2-ге вид. 1913 р.), «Глаголическое письмо» (1912).

Відомими дослідниками старослов'янської мови були німецький дослідник *Август Шлейхер* (1821–1863), словенець *Ватрослав Облак* (1864–1896), чеський мовознавець *Вацлав Вондрак* (1859–1925), французький учений *Антуан Мейє* (1866–1936), голландський славіст *Ніколаус Ван-Вейк* (1880–1942).

Особливо велике значення для слов'янознавства мають розвідки академіка *Віктора Володимировича Виноградова* (1895 – 1969) з історії розвитку російської літературної мови. У його праці «Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX веков» порушується питання «кризи системи церковнослов'янської мови у XVIII ст.», досліджується церковнослов'янська мова цього періоду, вплив на її розвиток різних книжних стилів, уніфікація діалектів церковнокнижної мови, об'єднання московської та київської традицій та зближення церковнослов'янської мови з російським розмовно-побутовим мовленням.

Несправедливо замовчуваним тривалий час був український учений зі світовим ім'ям *Іван Огієнко* (митрополит *Іларіон*) (1882–1972) – професор Київського університету, міністр освіти і віросповідань в уряді УНР, професор Варшавського університету, архієпископ Холмський і Підляський УАПЦ. Вчений займався дослідженням церковнослов'янської мови, слов'янської палеографії, української культури, вивчав історію розвитку друкарства. Курс лекцій з церковнослов'янської мови, який він читав у Варшавському університеті, є одним з найкращих

посібників з історії давньослов'янської мови. Основні погляди І. Огієнко виклав у таких працях: «Історія церковно-слов'янської мови: Короткий науково-популярний нарис» (1931), «Історія церковно-слов'янської мови. Повстання церковно-слов'янської мови. Костянтин і Мефодій. Їх життя і діяльність» (1926), «Історія церковно-слов'янської мови. Фонетика церковно-слов'янської мови» (1927), «Історія церковно-слов'янської мови: Пам'ятки церковно-слов'янської мови X–XI століть» (1929).

6. Діакритичні знаки

Діакритичним, або розрізняльним, називається значок над буквою, що вказує на різницю у вимові звука, переданого такою ж буквою, але без цього значка. Такі надрядкові знаки були запозичені з грецького письма. Деякі з них уживалися для полегшення читання тексту, вказували на початок і кінець слова, словосполучення або речення. Найпоширенішими у старослов'янських пам'ятках були: титло, паєрик, камора та ін.

Титло (гр. *τιτλος* – напис) – найчастіше вживаний надрядковий знак, ставився над скорочено написаними словами, а також над буквами-цифрами. Титло було різним за формою: $\sim \sim \sim \sim \sim$. Скорочені написання допускалися тільки для добре відомих і часто вживаних слів, зокрема: *аг҃лѣ*, *аг҃г҃лѣ* = *ангелѣ*, *б҃ѣ*, *б҃гѣ* = *богѣ*, *б҃ѣца* = *богородица*, *д҃хѣ* = *доухѣ*, *і҃сѣ* = *інсоусѣ*, *м҃чкѣ*, *м҃чннкѣ* = *моученикѣ*, *о҃ць* = *отець*, *пр҃кѣ* = *пророкѣ*, *с҃тѣ* = *святѣ*, *х҃сѣ*, *х҃ѣ* = *христос*, *ц҃рь* = *ц(ѣс)арь*, *ч҃кѣ*, *ч҃лвкѣ* = *чловѣкѣ* та ін.

У деяких скорочених написаннях буква виносилася над рядок, тоді над винесеною буквою титло мало форму дуги і покривало букву зверху: *ап҃лѣ* (апостолѣ), *вы҃* (выстѣ), *да҃* (дастѣ), *ко҃* (конець), *м҃ч҃а* (м҃ченика), *м҃ць* (м҃ѣсаць). Такі виносні букви полегшували правильне читання скорочено записаних слів. У церковнослов'янських текстах вживалися ініціальні скорочення, наприклад, **ІНЦІ** – Ісус Назарянин Цар іудейський; **ІХС** – Ісус Христос Спаситель.

Паєрик (або *єртиця*) – мав спочатку форму півкола, а десь із XIII ст. форму апострофа ('), вживався на місці пропущених на письмі *ѣ* та *ь*: *к'то*, *ч'то*, *д'ва*, *м'ногѣ*, *м'нѣ* замість *кѣто*, *чѣто*, *дѣва*, *мѣногѣ*, *мѣнѣ*.

Камора – мала форму малого півкола (\frown) і вживалася біля букв (або над ними), що позначали м'які або пом'якшені приголосні, переважно

р, л, н: Ѡнѡа, морѣ, полѣ. Для позначення м'яких або пом'якшених приголосних вживався ще й значок **г:** оклгѣветанъ, рабынѣ. У запозичених словах, коли після **г, к, х** стояли голосні переднього ряду, також вживалася камора: аггѣлъ, евангѣліє, кѣтъ, хѣроуѡимъ.

7. Знаки наголосу

У найдавніших пам'ятках знаків наголосу не було, бо тоді наголос був рухомий. Пізніше стали наголошувати слова за правилами живої мови. У церковнослов'янських книгах вживали такі значки для позначення наголосу:

- *оксія* (akutus) ´: наприклад, **сла́ва**;
- *варія* (gawisa) `: **спасі́, распні́**;
- *їсо* ˇ (звальник з варією), або інакше *прідих*. Вживається над початковим наголошеним голосним: **га́же, га́къ**.

Поступово вживання діакритичних знаків стає обмеженим, і вони вживаються лише за традицією.

8. Розділові знаки

Система розділових знаків старослов'янських пам'яток була дуже проста і примітивна. Найбільш уживаним розділовим знаком була крапка. Вона вживалася як на початку, так і в середині речення, для позначення паузи, а також після і перед буквами, що позначали цифри. У кінці книги, розділу або уривка писали *стишицю*, або *статтю*, яка мала форму комбінації крапок або хрестика: ... ·: :: ·: ·:

Крім крапки, подекуди вживалася двокрапка у значенні крапки або крапки з комою (Савина книга, Київські листки), а також крапка з комою у значенні знака запитання (Зографське євангеліє).

9. ФОНЕТИКА

9.1. Голосні старослов'янської мови

Система голосних старослов'янської мови налічувала 11 фонем. Їх класифікують за такими ознаками:

I. *За місцем артикуляції:*

1. Голосні переднього ряду: **ѣ, ѣ, и, ѡ, ѡ**;

2. Голосні середнього ряду: **ы**;

3. Голосні заднього ряду: **а, о, оу, ѡ, ѡ**.

▪ Літера **ѣ** (ять) означала звук, який, на думку одних вчених (гіпотеза П. Фортунатова), вимовлявся як сполучення «нескладового *i* + складове *e* + нескладове *a*»; на думку інших учених (М. Грунський) – як звук, близький до йотованого *a* [*ja*]. У глаголиці не було окремої літери для позначення йотованого *a*, тому його передавали тією ж літерою, що і **ѣ** – літерою **ѡ**. П. Селищев вважав, що у старослов'янській мові **ѣ** передавав широкий голосний переднього ряду [*'a*] з попереднім м'яким приголосним, а у мові східних слов'ян – голосний закритий вищого ступеня піднесення, ніж [*e*].

В українській мові на місці старослов'янського **ѣ** знаходимо [*i*], у російській – [*e*], у польській [*'e*], [*'a*]:

лѣсъ – укр. *ліс*, рос. *лес*, пол. *las* (*w lesie*);

хлѣбъ – укр. *хліб*, рос. *хлеб*, пол. *chleb*.

▪ Написання **оу**, яке складається з двох літер **о** + **у**, означає один звук [*y*]. Ця лігатура використовувалася за аналогією до грецького письма, де для позначення звука [*y*] вживалася лігатура **ου**. Після м'яких приголосних голосний [*y*] передавався лігатурою **ю**: **любы, коню, землю**.

▪ Голосний **ы** вимовлявся подібно до російського *ы* і вживався лише після твердих приголосних: **сынъ, рабы, пакы**.

II. *За участю м'якого піднебіння у творенні звуків:*

1) ротові або чисті: **ѣ, ѣ, і (и), ѡ, а, о, оу, ы, ѡ**;

2) носові: **ѡ, ѡ**.

Носові голосні утворилися у праслов'янській мові із дифтонгічних сполучень «голосний + носовий приголосний»: *on, ot, an, at* > *o*; *en, et, in, it* > *e*. У старослов'янській мові *o* позначався **ѡ**, *e* – **ѡ**.

При вимові носових голосних струмінь видихуваного повітря потрапляв у носову порожнину і надавав звукові носовий резонанс: **ѡ** (юс великий) – вимовлявся як *o носове*, **ѡ** (юс малий) – вимовлявся як *e*

носове. Носові голосні вживали переважно перед наступним приголосним або у кінці слова, перед наступним голосним вживається сполучення голосного з носовим приголосним: **ДЖБЪ, ЗЖБЪ, ПАТЬ, ЗАТЬ, НАЧАТИ**, але **НАЧНАТИ, КОНЬЦЬ**.

III. *За тривалістю*:

- 1) голосні повного творення: **Є, Ъ, І (Н), А, О, ОУ, Ы, Ж**;
- 2) голосні зредуковані, або неповного творення: **Ь, Ь**.

Зредукованими Ъ, Ь називали тому, що вони були коротшими за голосні *Ъ, м* (від лат. *eductio* – скорочення, зменшення). Зредуковані голосні вимовлялися в залежності від фонетичної позиції: у сильній позиції звукова сила збільшувалася і тому **Ъ** вимовлявся як *о*, а **Ь** – як *е*; у слабкій позиції звукова сила послаблювалася і зводилася до нуля звука – зредуковані не читалися.

У слабкій позиції **Ь, Ь** були:

1. В абсолютному кінці слова: **КОНЬ, ДОМЪ, СВѢТЪ, СЫНЪ***.
2. Перед складом з голосним повного творення: **ДЪВА, КЪТО, МЪНОГО**.
3. Перед складом із зредукованим у сильній позиції: **ШЬВЬЦЬ, ДЬНЬХЪ,**
ЖЬНЬЦЬ.

Сильна позиція:

1. У початковому складі під наголосом (незалежно від голосного у наступному складі): **СЪТЬНЬ, РЪПЪТЪ, ТЬЦА, ТЬМЬНЪ.**
2. Перед складом із зредукованим голосним у слабкій позиції: **ЖЬНЬЦЬ, ТЬНЬКЪ, ТЬМЬНЪ.**

Крім **Ь, Ь**, у старослов'янській мові зредукованими були **н, ы**. Вони утворилися у праслов'янській мові на місці **ь, ъ**, які стояли у позиції перед *j* та *i*. У такій позиції **ь, ъ** зберігали свою надкоротку тривалість, але при цьому зазнавали асиміляції (уподібнення) до наступного *j* або *i*, тобто змінювалися у звуки високого піднесення, подібні акустично до **н, ы**: **ДОБРЫН, СНИИИ, НАРЕЧЕНЫИ, АБИЮ..**

IV. *За участю губ*:

- 1) лабіалізовані: **о, оу, ж**;
- 2) нелабіалізовані: **е, ъ, і (н), а, а, ы, ь, ъ**;

* Слабка позиція зредукованих позначається знаком мінус (-) під зредукованим, сильна позиція – знаком плюс (+).

9.2. Фонетична структура слова

Для звукової системи старослов'янської мови раннього періоду були характерні такі особливості:

1. У старослов'янській мові продовжував діяти *закон відкритого складу*, який розпочався у праслов'янській мові, тобто усі склади були відкритими (закінчувалися на голосний): **бла-го-сло-ви-ти, на-ро-дъ, ръ-пъ-тъ**. Виняток становили лише деякі слова-проклітики, які не мали самостійного наголосу: **нз, вєз, об, въз** (префікси).

2. Склад будувався за *принципом висхідної звучності*: кожен наступний звук мав бути звучнішим за попередній. Групи приголосних стояли на початку складу. У середині слова могли вживатися тільки такі групи приголосних, які починали слово: **о-кръ-стъ, въ-пль, чло-вѣ-чь-ство, мь-гла, бы-стръ**.

3. У запозичених словах появлявся вторинний зредукований **ь** або **ъ** і відповідно змінювався складоподіл: **Маръ-ко** (із грец. Μάρκος), **вн-сь-ръ** (із араб. *busra*); **пъ-са-лъ-мъ** (із грец. ψαλμός), **Па-въ-лъ** (із грец. Πάυλος).

9.3. Звукові процеси, зумовлені дією відкритого складу

На праслов'янському мовному ґрунті відбулися процеси, які були зумовлені законом відкритого складу. Це:

1. Монофтонгізація дифтонгів.

2. Зміна дифтонгічних сполучень *голосний + носовий приголосний* **т, п**.

3. Зміна сполучень **or, *ol, *er, *el* у середині слова між приголосними.

4. Зміна сполучень **or, *ol* на початку слова перед приголосними.

5. Втрата приголосних у кінці слова.

▪ *Монофтонгізація дифтонгів* відбувалася перед наступним приголосним і у кінці слова: лит. *ausis* – ст.-сл. **оухо**; лит. *kaina* – ст.-сл. **цѣна**. Перед наступним голосним дифтонг розривався і нескладовий компонент відходив до наступного складу.

▪ На місці дифтонгічних сполучень «голосний + носовий приголосний **т, п**» перед наступним приголосним утворилися *носові голосні*. У старослов'янській мові вони передавалися буквами *юс великий* – **ѡ** та *юс малий* – **Ѡ**: **rentь* – ст.-сл. **пѡтъ**, **ronka* – ст.-слов. **рѡка**, **zentь* – ст.-сл. **зѡтъ**. Перед наступним голосним такі дифтонгічні сполучення зберігалися: **конѣць, начнѣати**.

У церковнослов'янській мові часто спостерігається вживання чистих голосних на місці носових: **БОУДЕТЬ, СОУДЪ, СОУТЬ, ЧАСТО, ЧАДА, НДОУ**.

▪ Сполучення **or, *ol, *er, *el* у середині слова між приголосними піддалися перестановці з подальшим подовженням голосного:

**or > ro > rō > ст.-сл. ра: *gordъ > градъ;*

**ol > lo > lō > ст.-сл. ла: *zolto > злато;*

**er > re > rē > ст.-сл. рѣ: *bergъ > вѣргъ;*

**el > le > lē > ст.-сл. лѣ: *melko > млѣко.*

У східнослов'янських мовах таким дифтонгічним сполученням відповідає повноголосся **-оро-, -оло-, -ере-, -оло- (-еле-)**: *город, золото, берег, молоко*. Тому у церковнослов'янських пам'ятках іноді знаходимо повноголосні форми: **сторона, серебро, середокръстнѣ, человеколюбьче, серебрянникъ, оумерети, полона**.

▪ Дифтонгічні сполучення **or, *ol* на початку слова перед приголосними змінилися у **ра, ла**: **orbъ – рабъ, *ordlo – рало*. Перед голосним такі сполучення збереглися: **орати, оржнѣ**.

У церковнослов'янській мові інколи **ра- > ро-**: **роплатни, пороботати**.

▪ Кінцеві приголосні **d, *t, *s, *r* поступово послаблювалися і в силу дії закону відкритого складу зникали: **scn ts > *scnъ > сынъ, *dcm ts > *dcmъ > дымъ*.

9.4. Голосні на початку слова

Не всі голосні старослов'янської мови могли вживатися на початку слова. Голосні **ь, ъ, ѣ** не вживалися на початку слова. Якщо слово починалося з **ѣ** або **ѣ**, то перед ним розвивався протетичний (приставний) **в-** або **въз-**: **въплъ, въплити, възъплити, выдра, навькнѣти**.

Перед **ь** розвивався приставний **ј**, причому **ј+ь > *і*: **нмж** < прасл. **imǫ* < **j + ьmǫ*. Протетичний **ј** з'являвся на початку слова перед голосними переднього ряду, а також перед голосним ***а**:

перед **е**: **ѣсмь, ѣсть**;

перед **а**: **ѣтро, ѣти**;

перед **м (ѣ)**: **газва, гастн, гадъ**;

перед **а**: **гагньць, гавити, гавлѣко** (хоча вживалися форми **агньць, авлѣко**).

Рідко протетичний **ј** вживався перед **оу** та **ж**, причому і тут можливі паралельні форми без **ј**: **юже – оуже, юньць – оуньць, ютро – оутро; ѣжа – жа, ѣдолъ – ждолъ**.

У церковнослов'янській мові початкове **іє** передається через **о**: **осень, одиньдє**.

9.5. Приголосні старослов'янської мови

У старослов'янській мові налічувалося 26 приголосних. Приголосні розрізнялися за:

- 1) м і с ц е м творення (*губні, передньоязикові, середньоязикові і задньоязикові*);
- 2) с п о с о б о м творення (*проривні, фрикативні, африкати, складні, носові та плавні*);
- 3) участю г о л о с у і ш у м у (*сонорні та шумні; дзвінки та глухі*);
- 4) т в е р д і с т ю і м'я к і с т ю (*тверді, м'які і напівом'якшені*).

Таблиця приголосних старослов'янської мови

Спосіб творення		Місце творення	Губні	Язикові		
				передньо-язикові	середньо-язикові	задньо-язикові
Шумні	проривні	дзвінки глухі	б п	д т		г к
	щільні	дзвінки глухі	в (ф)	з, ж с, ш	й	х
	африкати	дзвінки глухі		з ц, ч		
	складні	дзвінки глухі		жд шт		
Сонорні	носові плавні		м	н, н' р, р', л, л'		

Не всі приголосні старослов'янської мови могли бути паралельно твердими, м'якими і пом'якшеними:

– *Абсолютно твердими* були задньоязикові **г, к, х**. Після них стояли голосні непереднього ряду: **страхъ, гънатн, налагатн**. Виняток становили тільки пізні запозичення з грецької мови: **кедръ, хероувимъ**;

– *Абсолютно м'якими* були приголосні **й, з, ц, ж, ч, ш, жд, ц;**

– Решта приголосних могла бути в залежності від позиції або *твердими*, або *пом'якшеними*. Перед голосними переднього ряду вони були пом'якшеними, перед голосними непереднього ряду – твердими: **днь – добръ, небо – гънатн**.

9.6. Складотворчі приголосні **р, л**

Приголосні **р, л** у старослов'янській мові виконували і складотворчу функцію, тобто функцію голосних. У старослов'янських пам'ятках вони передавалися написаннями **ръ, лъ, рь, ль: гръло, тръгъ, зрьно, влъкъ, длъгъ, тлъпа, врьба, срьдце**. У сучасних східнослов'янських мовах цим сполученням відповідають сполучення «голосний + приголосний *р* або *л*»: укр. *горло, торг, зерно*, рос. *долг, толпа, верба, сердце*.

Звичайний **р** або **л** у сполученні з редукованими **ь** та **ъ** у сучасних східнослов'янських мовах передається сполученням «приголосний + голосний *о* або *е*»: ст.-сл. **кръвъ, бръвъ, крьстъ, сльза** відповідають укр. *кров, брова, хрест, сльоза*.

У церковнослов'янській мові зредуковані у сполученні із складотворчими стоять перед ними: **държати, жьртва, скърби, испълнитъ** поряд із старослов'янськими формами **търплю, съмръти**.

9.7. Зміна приголосних у сполученні з **ј** та під дією голосних переднього ряду

Палаталізація приголосних у сполученні з **ј** відбулася ще у праслов'янській мові. М'який приголосний **ј** асимілював попередній приголосний звук, у зв'язку з цим відбулися зміни сполучень приголосних, що стояли у позиції перед **ј**. Внаслідок цього ускладнилася система приголосних і відбулися значні зміни фонологічного характеру: виникла велика кількість нових звуків, характерних для слов'янської фонетичної системи.

■ Сонорні **р, л, н** у сполученні з **ј** зазнали змін ще у праслов'янській мові: відбулося пересування артикуляції сонорного у палатальну зону, а потім внаслідок взаємної асиміляції утворилися довгі м'які сонорні, які рано втратили свою довготу, не розвиваючи вторинного палатального елемента:

***l+j** > **l'j** > **l' :** > **l' :** **volja* > *vol'ja* > *vol':a* > *vol'a* – ст.-сл. **волга**;

***r+j** > **r'j** > **r' :** > **r' :** **morje* > *mor'je* > *mor':e* > *mor'e* – ст.-сл. **морје**;

***n+j** > **n'j** > **n' :** > **n' :** **konjъ* > *kon'jъ* > *kon':ъ* > *kon'ъ* – ст.-сл. **конъ**.

■ Губні приголосні **б, п, в, м** у сполученні з **ј** змінилися шляхом взаємної асиміляції у пом'якшені довгі, які при подальшій втраті своєї довготи розвинули супровідний палатальний призвук **l' :**

***b+j** > *b'j* > *b'*: > *bl'*: **bjudo* > *b'judo* > *bl'udo* – ст.-сл. **БЛЮДО**;
***p+j** > *p'j* > *p'*: > *pl'*: **kapja* > *kap'ja* > *kapl'a* – ст.-сл. **КАПЛА**;
***v+j** > *v'j* > *v'*: > *vl'*: **lovjq* > *lov'jq* > *lovl'q* – ст.-сл. **ЛОВЛѢЖ**;
***m+j** > *m'j* > *m'*: > *ml'*: **zemja* > *zem'ja* > *zeml'a* – ст.-сл. **ЗЕМЛА**.

▪ Приголосні **з, с**, сполучаючись з наступним **j**, асимілювалися, змінилися спочатку на пом'якшені **з', с'**, а потім на м'які шиплячі **ж', ш'**.

***z+j** > *z'j* > *z'* > *ž*: **voztja* > *vož'o* – ст.-сл. **ВОЖЖ**;

***s+j** > *s'j* > *s'* > *š*: **pisješi* > *piš'eši* – ст.-сл. **ПИШЕШИ**

▪ Зміна **д, т** у сполученні з **j** мала свої особливості, тому що втрата довготи м'якими приголосними після асиміляції **j** проходила значно довше і припала на час розпаду спільнослов'янської мовної єдності. Результатом цього стали різні рефлексії цих сполучень у різних слов'янських мовах.

У старослов'янській мові відбувся такий процес:

***d+j** > *d'j* > *d'*: > *d'* > **жд**: **medja* – ст.-сл. **МЕЖДА**;

***t+j** > *t'j* > *t'* > *t'* > **ци**: **světja* – ст.-сл. **СВѢЦА**

У церковнослов'янській мові ***t+j** > *ч*, ***d+j** > *ж*: **ХОЧЕТЬ, НАДЕЖА, ЧУЖЕГО**.

▪ Задньоязикові **г, к, х** у сполученні з **j** пом'якшувалися і переходили у нові за місцем і способом творення звуку – **ж', ч', ш'**:

***g+j** > *g'j* > *g'*: > *ž*: **lǫgja* – ст.-сл. **ЛЪЖА**;

***k+j** > *k'j* > *k'*: > *u*: **sěkja* – ст.-сл. **СѢЧА**;

***ch+j** > *ch'j* > *ch'*: > *š*: **duchja* – ст.-сл. **ДОУША**

▪ Задньоязикові **г, к, х** пом'якшувалися перед голосними переднього ряду. Історія слов'янських мов фіксує три перехідні палаталізації задньоязикових (перехідними вони називалися тому, що призводили до якісних змін приголосних, а не лише до пом'якшення).

Перша палаталізація – це перехід **г, к, х** перед голосними переднього ряду **е, н, ъ, ѡ, ь** на **š, č, š**: **врагъ – враже, дроугъ – дроуже, рекъ – речешн, грѣхъ – грѣшнтн, страхъ – страшьнъ**. Наслідки першої палаталізації збігаються з результатами зміни задньоязикових з **j**.

Друга палаталізація – це перехід приголосних **г, к, х** перед голосними **ѣ** та **и** дифтонгічного походження у свистячі **з', ц', с'**: **нога – нозѣ, рѣка – рѣцѣ, оухо – оусѣ**. Наслідки другої палаталізації спостерігаються найчастіше у кінці основи слова, дуже рідко засвідчені на початку слова: **цѣна, цѣсарь**.

Третя палаталізація задньоязикових відбувалася після голосних переднього ряду. Наслідки були такі ж, як і при другій палаталізації: **г > з**,

к > ц, х > с. Наприклад: **лкѣ** – **лице**, **овѣца**, **вѣнецъ**, **кѣназь**. Дію цього закону обмежувала наявність у наступному складі голосних заднього ряду **ы** та **ѣ**: **кѣнагыни**, **лкѣ**.

9.8. Звукова система церковнослов'янської мови

У кириличних церковнослов'янських друках залишилися усі букви старослов'янської мови, крім великого юса **ѣ**. Деякі букви мають інше значення та іншу фонетичну і морфологічну функцію. Замість **ѣ** і **ѣ** пишуться **оу** (**Ѹ**) та **ю**. Малий юс **ѣ** залишився, тільки не вимовлявся як **к**, але як йотований **а** (**я**) або **'а** (з попереднім пом'якшенням приголосного), **ѣ** (**ять**), який читається в українській редакції як **і**.

9.9. Голосні церковнослов'янської мови

Голосні церковнослов'янської мови поділяються на:

а) голосні переднього, середнього і заднього ряду. Голосні переднього ряду – це ті голосні, перед якими приголосні пом'якшуються: **є** (**Ѥ ѥ ѣ**), **і** (**и ї ѵ**), **ѣ**.

ы (**Ѣ ѣ**) – це голосний середнього ряду.

Голосні заднього ряду – це ті голосні, перед якими приголосні тверді: **а**, **о**, **оу** (**Ѹ ѹ**), **ѣ**, **ѣ**;

б) носові (**ѣ**, **ѣ**) та *чисті* – усі інші;

в) голосні повного творення **є** (**ѣ**), **і** (**и ї ѵ**), **ѣ**, **а**, **о**, **оу** (**Ѹ ѹ**), **ы**, **ѣ** та *зредуковані* **ѣ**, **ѣ**. Зредукованими голосні називаються тому, що вони були коротші від голосних **о**, **є**. Вони не вживалися на початку слова, а стояли тільки після приголосних у середині чи кінці слова: **чѣто**, **кѣто**, **дѣнь**, **сѣнь**.

Зредуковані послідовно вживалися на початковому етапі розвитку церковнослов'янської мови, і їх звучання зумовлювалося фонетичною позицією: у сильній позиції вони вокалізувалися, а у слабкій – не читалися.

Пізніше абсолютне послаблення зредукованих у слабкій позиції та відсутність їх фонетичного вияву зумовили поступову втрату їх у середині слова – **вси**, **всѣхъ**, **никто**, **кто**, **книгъ**, **мнѣ** (у кінці **ѣ** та **ѣ** писалися за традицією) та посилення і поступовий перехід їх у голосні повного творення у сильній позиції: **ѣ** – **о**, **ѣ** – **е**: **сѣнь** – **сонъ**, **шѣвьць** – **швецъ**, **дѣнь** – **день**.

Вживання голосних церковнослов'янської мови:

- **є** пишеться на початку, а **е** – у середині і в кінці слів: **ѣзеро**

Крім того, **є** вживається для того, щоб відрізнити форми множини і двоїни від співзвучних з ними форм однини:

фарїсеѣн – Н.в. одн.; **фарїсеѣй** – Р.в. мн.

- **н** пишеться перед приголосними;

- **і** пишеться:

а) перед голосними; **Ѣсѣс, Марїа, беззакѣнїе**

б) перед приголосними у запозичених словах на місці грецьких букв: **ѣдвалѣ, ѣкосѣ.**

▪ **оу** вживається на початку, а **ѡ** – у середині і в кінці слів: **ѡученїе, ѡркѡ.**

- **о, ѡ**

о пишеться у середині і в кінці слів: **сеѡд, побѡ**

о пишеться на початку слів: **ѡтрокѣ**

ѡ пишеться:

– у складних словах з префіксом **ѡ**: **ѡкроплєнїе**;

– для того, щоб відрізнити форми множини і двоїни від форм однини: **ѡвѡмѣ** – О.в. одн.; **ѡвѡмѣ** – Д.в. мн.;

– у запозичених словах: **Ѣѡаннѣ, Геѡргїѣ, самѡѡнѣ.**

▪ **ѡ, ѡ** – малий юс і йотований малий юс у церковнослов'янській мові залишилися, тільки не вимовлялися як **є** носове, а як йотоване **ѡ** (**ѡ**): йотоване **ѡ** пишеться на початку, **ѡ** – у середині і в кінці слів: **ѡкѡ, царѡ.** Виняток **ѡзыкѣ** – у значенні *органа тіла*; **ѡзыкѣ** – у значенні *народ*.

▪ У праслов'янській та старослов'янській мовах **ѡ, ѡ** означали короткі *о* та *е* у сильній позиції або позначали твердий чи м'який приголосний у слабкій позиції. У церковнослов'янській мові **ѡ** та **ѡ** втратили своє значення і стали позначати тільки м'якість і твердість приголосних: **ѡнѣ** – **ѡнѣ**

10. Лексика старослов'янських та церковнослов'янських пам'яток

Лексика церковнослов'янської мови ще недостатньо вивчена. Однією з причин цього може бути те, що донедавна вчених цікавила фонетика і морфологічні зміни, а лексика залишалася поза увагою. Тому поки що не можна говорити про походження і значення церковнослов'янських слів. Крім спільнослов'янської лексики, старослов'янські та церковнослов'янські

пам'ятки мають багато запозичень. Оскільки перші пам'ятки кирило-мефодіївської епохи – це переклади з грецької мови, то природно, що є багато запозичень з грецької мови. Насамперед це релігійні терміни – назви осіб церковної ієрархії, духовенства і под. Наприклад:

патріархъ – із грецьк. *πατριάρχης* (*πατήρ* – «батько» і *αρχω* – «починаю»), т.б. спочатку означало *«родоначальник, прабатько»*, а потім у християнську епоху було використано для позначення вищої духовної особи церкви (порівняти хоча б вживання слів *батьюшка, отець* для позначення рядових священиків). Отже, **патріархъ** – це глава, отець усіх духовних отців: **Таковы въ греко-восточной церкви патріархи іерусалимскій, александрійскій, антиохійскій и константинопольскій или цареградскій;**

митрополитъ – із грецьк. *μητροπολιτης* (*μητηρ* – «мати» і *πολις* – «місто»), що дослівно означає *«матір міст»*) – єпископ основного міста, столичний єпископ. **Въ Россыи сперва былъ одинъ митрополитъ, потомъ – дъва: въ Киевѣ и въ Москвѣ;**

єпископъ – із грецьк. *επισκοπος* (*επι* – «на» і *σκοπεω* – «дивлюся») – *«спостерігач, наглядач»* у християнську епоху отримало значення *«глава церковної общини»*;

попъ – із грецьк. *παπας* – «священик»;

ієрей – із грецьк. *ιερευς* (*ιερος* – «священний») – «священик», служитель церкви Христової; **архієрей** – начальник над священиками;

монахъ – із грецьк. *μοναχος* (від *μονος* – «тільки один») – той, хто проводить життя окремо від мирського.

До грецьких запозичень належать і такі, як **идолъ, днаволъ, ангелъ, анаѳора, анаѳема, алтарь, амвонъ** та ін.

Із єврейської до старослов'янської, а потім і до церковнослов'янської мови перейшли деякі власні назви **арімаѳеа** – місто у Палестині, звідки походить Йосиф; **араратъ** – гора, на якій зупинявся після потопу Ной; **аріналъ** – символічне іменування Єрусалиму, **єфремъ** – невелике місто на північ від Єрусалиму, **єфрантъ** – друга назва древнього Вифлеєму.

Цікавими у старослов'янській мові є назви монет: **цалта** – монета, **асарни, ассарни** – дрібна монета, **пѣназь** – дрібна монета, **динаръ** – срібна римська монета, **мъзда** – гроші, платня, **златникъ, златница** – золота монета, **талантъ** – металеві гроші, **кодрантъ** – дрібна мідна монета, **алтынъ** – давньоруська монета (від татарського *алты* – шість).

Спробою дати пояснення церковнослов'янських слів живою українською мовою у 1596 р. можна вважати невеликий словничок

Лаврентія Зизанія на 34 листочки «Лексис сиреч реченія, вкратце собранны, и из словенскаго языка на простый рускій діалект істолкованы».

У 1627 р. у Києві вийшов «Лексикон словено-росскій и именъ толкованіє» відомого Києво-Печерського архітипографа Памва Беринди. Це вже більший словник на 475 шпальт, у якому пояснювалися церковнослов'янські слова та різні власні імена простою українською мовою. Словник Беринди мав велике практичне значення на всіх православних землях, а у 1653 р. вийшов другим виданням у Кутейно. У Румунії він був перекладений румунською мовою.

Ідею створення словника церковнослов'янської мови висловили Й. Добровський і В. Копітар. Ще у 70-ті роки XVIII ст. Й. Добровський вивчав давні східні мови – єврейську, сирійську й арабську, потім почав аналізувати слов'янські переклади Євангелія. Саме йому вдалося провести перші лексико-текстологічні паралелі різних євангельських списків типу архаїзм-неологізм, наприклад, такі, як **година – часъ, етеръ – нѣкыи, кѣнны – писаннє**.

Старослов'янською та церковнослов'янською лексикою у зв'язку з підготовкою до друку давніх слов'янських текстів займалися чеські і словацькі мовознавці П. Шафарик, Л. Гейтлер, В. Вондрак, Б. Гавранек, Я. Станіслав, Й. Курц, Й. Вашиця та ін. У Болгарії старослов'янською лексикологією займалися Б. Цонев, Ст. Младенов, К. Мирчев та ін. Дуже багато для старослов'янської і церковно-слов'янської лексикології та лексикографії зробив учень Ф. Міклошича В. Ягич, хорват за національністю, професор університетів в Одесі, Берліні і Санкт-Петербурзі. Його фундаментальна праця «Історія виникнення давньоцерковно-слов'янської мови» побудована на текстологічному зіставленні дублетів багатьох давніх слов'янських рукописів різних редакцій.

Великим знавцем старослов'янської і церковнослов'янської лексики був французький лінгвіст А. Вайан, якому належить підручник старослов'янської мови, а також видання старослов'янських і церковнослов'янських текстів з коментарями та дослідження з етимології і тлумачення старослов'янських лексем.

Перший словник церковнослов'янської мови, який був виданий у Росії, – це «Словарь церковнославянскаго языка» О. Х. Востокова. О. Востоков збирав матеріал для свого словника 40 років, опрацював і розписав біля 130 рукописів XI–XVIII ст. і виданих до того часу старовинних пам'яток

писемності різних редакцій, а також включив до нього матеріали словника Ф. Міклошича 1850 р.

Вивченням словникового складу старослов'янських та церковнослов'янських пам'яток займалися російські мовознавці: І. І. Срезневський, О. І. Соболевський, Є. Ф. Карський, В. В. Виноградов, А. С. Львов, С. М. Кульбакін, В. А. Погорелов та ін. Велике значення для лексиколога мають «Материалы и исследования в области славянской филологии» О. І. Соболевського та «Материалы для словаря древнерусского языка» І. І. Срезневського у 3-х томах (1893–1912). У словнику І. І. Срезневського використані східнослов'янські рукописи різних редакцій і багато церковнослов'янських пам'яток загальнослов'янського значення. Серед українських дослідників найбільший вклад у вивчення церковнослов'янської мови вніс М. Ф. Станівський.

Про необхідність видання словника старослов'янської і церковнослов'янської мов говорилось на першому Міжнародному конгресі славистів у Празі в 1929 р. Ця ідея розвивається у проекті рішення Лінгвістичної секції 3-го з'їзду слов'янських філологів у Белграді.

У 1955 р. у Гейдельберзі вийшов «Краткий словарь к древнецерковнославянским текстам» Л. Садник і Р. Айтцетмюллера. Хоча він був задуманий авторами як навчальний посібник для читання старослов'янських пам'яток, однак словник був надійним довідником не тільки для учнів, а й для дослідників старослов'янської мови. У зв'язку з рішенням четвертого Міжнародного з'їзду славистів 1958 р. про створення єдиного словника церковнослов'янської мови різних ізводів питання відмежування старослов'янських рукописів від церковнослов'янських обговорювалося на засіданнях Міжнародної комісії з питань складання Словника церковнослов'янської мови. Робота над складанням такого словника почалася у середині 70-х років. «Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)» за редакцією Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки і Е. Благовой – це словник найдавніших класичних старослов'янських рукописів, які дійшли до нас.

Словник церковнослов'янської мови під назвою «Полный церковнославянский словарь» був виданий у 1900 р. протоієреєм Г. Дяченком.

11. МОРФОЛОГІЯ

Грамматична система кожної слов'янської мови, у тому числі й церковнослов'янської, є результатом еволюції морфологічних одиниць праслов'янської, яка, в свою чергу, успадкувала цю систему від праіндоевропейської мови. Усі слова церковнослов'янської мови належать в основному до тих же частин мови (граматичних розрядів), які наявні і в сучасній українській мові. Критерієм, за яким слова відносять до того чи іншого розряду, є наявність або відсутність їх здатності виступати відповідними членами речення. До самостійних частин мови належать іменники, займенники, прикметники, числівники, дієслова, прислівники; до службових – прийменники, сполучники, частки. Іменники, займенники, прикметники і числівники об'єднувалися під однією назвою – імена, які протиставлялися іншому класові – дієслову. Імена мали сім відмінків, три роди, три числа (однина, множина, двоїна). Церковнослов'янська мова мала два типи відмінювання: іменне і займенникове. Іменники відмінювалися за іменним типом, займенники за займенниковим, а прикметники, дієприкметники, порядкові числівники відмінювалися за обома типами: за іменним зразком відмінювалися короткі форми, за займенниковим зразком – повні. Займенникове відмінювання виникло шляхом присєднання до іменних форм вказівного займенника **н**, **га**, **ю** в тому самому відмінку.

Дієслова змінювалися за числами та особами, мали часові форми.

11.1. Іменник

Іменник – це самостійна частина мови, що означає назву предмета або має значення предметності. Іменники у церковнослов'янській мові мали три роди: чоловічий, жіночий і середній; три числа: однину, множину і двоїну; сім відмінків і поділялися на відміни.

У старослов'янській мові іменники поділялися на відміни за типом основи. Розрізняли шість типів основ:

1. Іменники з основою на *-*ā*, **jā* жін.р. (**жена**, **рыба**, **дүша**), чоловічого та «спільного» роду (**владыка**, **слоүга**).

2. Іменники з основою на *-*i*, *-*ji* чол. і сер. р. (**столъ**, **конь**, **село**, **морє**).

3. Іменники з основою на *-*t* чол.р. (**сынъ**, **домъ**, **волъ**, **полъ**, **върхъ**, **медъ**).

4. Іменники з основою на *-*P* чол. і жін. р. (**кость**, **гостъ**).

5. Іменники з основою на *-*p* жі́н.р. (**свєкры, любви**) (див. табл. на стор. 196).

6. Іменники з основою на приголосний: *-*s* сер.р. (**слово, небо**); *-*er* жі́н.р (**матн**); *-*nt* сер.р. (**телл**), *-*en* чол. та сер. р. (**камы, нмл**).

Граматичним показником основи був особливий суфікс, який закінчувався на голосний або приголосний. Цей суфікс був характерний тільки для певної основи і виступав колись перед відмінковими флексіями в усіх відмінках. У старослов'янській мові найдавніший тематичний голосний основи завжди можна виявити перед флексійним приголосним у формі давального відмінка множини або орудного-давального двоїни, а в основах на приголосний – перед флексійним голосним (в усіх непрямих відмінках однини, крім знахід-ного відмінка у деяких основ на приголосний). Наприклад, основи на голосний: **вод-а-мъ, плод-о-мъ, сын-ъ-мъ** (ъ на місці індоєвроп. *ɾ*), **кост-ь-мъ** (ь відповідає кінцевому *i* давніх основ), давальний-орудний двоїни – **вод-а-ма, плод-о-ма, сын-ъ-ма, кост-ь-ма**; основи на приголосний: родовий одн. – **кам-ен-є, нм-ен-є, слов-єс-є, мат-єр-є, тел-лт-є**; давальний одн. – **кам-ен-н, нм-ен-н, слов-єс-н** і под.

11.1.1. Відмінювання іменників у церковнослов'янській мові

Основна тенденція у формуванні словозмінних типів у церковнослов'янській мові – це тенденція до взаємодії і змішування давніх типів основ, які належали до одного родового типу, і формування деклі-наційних типів і підтипів за новими формальними і семантичними показниками. Тому всі іменники поділялися на чотири типи відмінювання.

До *першої* відміни належали іменники чоловічого і жіночого роду, які закінчувалися на **-а, -л**: **жен-а, вод-а, чаш-а, воєвод-а, зємла**.

До *другої* відміни належали іменники чоловічого роду, які закінчувалися на **-ъ, -ь, -й** – **рав-ъ, кон-ь, кра-й** і середнього роду – на **-о, -є**: **сел-о, пол-є**. Перша відміна поділяється на тверду і м'яку групи. До твердої відносилися іменники, основа яких закінчується на твердий приголосний із закінченням **-ъ, -о**: **рав-ъ, сел-о**; до м'якої групи відносилися іменники, основа яких закінчується на м'який приголосний із закінченням **-ь, -є, -й** – **цар-ь, кра-й, мор-є**. Іменники з основою на шиплячий і **ц** відмінювалися за змішаним типом, тобто мали закінчення як твердої, так і м'якої групи.

До *третьої* відміни належали іменники жіночого роду, які закінчуються на **-ь**: **болѣзнь, заповѣдь, милость, мѹдрость**. Переважна

більшість іменників чоловічого роду такого типу перейшла в групу іменників, які відмінювалися за другою відміною (**голѣвъ, господь, гость** та ін.). За цим типом відмінюються іменники, які мають тільки форми множини: **гѣсли, перси, мощи, людїе** та ін.

До *четвертої* відміни належать іменники усіх трьох родів, які у непрямих відмінках мали подовження в основі (суфікси **-єс, -єн, -єр, -ят**): **нма, небо, камень, мати, церковь** (див табл. на стор. 195).

11.1.2. Зразки відмінювання іменників першої відміни

		Однина			
<i>Тверда група</i>		<i>М'яка група</i>		<i>Мішана</i>	
Н.	жен-а	рѣк-а	земл-ѧ	юнош-а	
Р.	жен-ы	рѣк-н	земл-н	юнош-н	
Д.	жен-ѣ	рѣц-ѣ	земл-н	юнош-н (ѣ)	
З.	жен-ѣ	рѣк-ѣ	земл-ю	юнош-ѣ	
О.	жен-ою	рѣк-ою	земл-єю	юнош-єю	
М.	жен-ѣ	рѣц-ѣ	земл-н	юнош-н	
Кл.	жен-о	рѣк-о	земл-є	юнош-є	
		Множина			
Н.Кл.	жен-ы	рѣк-н	земл-н	юнош-н	
Р.	жен-ѣ	рѣк-ѣ	земел-ь	юнош-ѣ	
Д.	жен-амѣ	рѣк-амѣ	земл-амѣ	юнош-амѣ	
З.	жен-ы (ѣ)	рѣк-н	земл-н	юнош-ы (ѣ)	
О.	жен-амн	рѣк-амн	земл-амн	юнош-амн	
М.	жен-ахѣ	рѣк-ахѣ	земл-ахѣ	юнош-ахѣ	
		Двоїна			
Н.З.Кл.	жен-ѣ	рѣц-ѣ	земл-н	юнош-н	
Р.М.	жен-ѣ	рѣк-ѣ	земл-ю	юнош-ѣ	
Д.О.	жен-ама	рѣк-ама	земл-ама	юнош-ама	

11.1.3. Особливості відмінювання іменників першої відміни

1. Іменники ч.р. на **-ѧ** в О.в. однини мають закінчення **-ємѣ, нсаємѣ, ієремїємѣ**.

2. Іменники на шиплячий у З.в. множини поряд із звичайною формою деколи мають і давню: **дѣшы вашѧ** і давня форма – **дѣшѧ вашѧ**.

3. Іменники на **-ѧ** після голосного (**выѧ, молніѧ, зміѧ**) у Н. і З.в. множини зберегли давні форми: **своѧ же покориша выѧ; зміѧ возмѣтъ** (пор. старослов'янські форми **выѧ, зміѧ, молніѧ**).

4. Перед **ѣ** у Д. і М.в. однини і Н., З. і Кл.в. двоїни проходить пом'якшення задньоязикових: **г, к, х** змінюються у **з, ц, с**.

5. З.в. множини іменників, що позначають істоти, має такі самі закінчення, як і Н.в., але може збігатися і з Р.в.

11.1.4. Зразки відмінювання іменників другої відміни

Однина

Тверда група

М'яка група

Н.	раб-ѣ	сел-о	цар-ь	мор-е	кра-й
Р.	раб-а	сел-а	цар-ь	мор-ь	кра-ь
Д.	раб-Ѹ	сел-Ѹ	цар-ю	мор-ю	кра-ю
З.	раб-а	сел-о	цар-ь	мор-ь	кра-ь
О.	раб-омѣ	сел-омѣ	цар-емѣ	мор-емѣ	кра-емѣ
М.	раб-ѣ	сел-ѣ	цар-н	мор-н	кра-н
Кл.	раб-е	сел-о	цар-ю	мор-е	кра-ю

Множина

Н.Кл.	раб-н	сел-а	цар-н (іє)	мор-ь	кра-н
Р.	раб-вѣѣ (-ѣ)	сел-ѣ	цар-ей	мор-ей	кра-евѣѣ
Д.	раб-вѣѣ	сел-вѣѣ	цар-ем	мор-емѣ	кра-емѣ
З.	раб-ы (-вѣѣ)	сел-а	цар-н (-ей)	мор-ь	кра-н
О.	раб-ы	сел-ы	цар-н (ьн)	мор-н	кра-н
М.	раб-ѣхѣ	сел-ѣхѣ	цар-ехѣ	мор-ьхѣ	кра-ехѣ

Двоїна

Н.З.Кл.	раб-а	сел-ѣ	цар-ь	мор-ь	кра-ь
Р.М.	раб-Ѹ	сел-Ѹ	цар-ю	мор-н	кра-ю
Д.О.	раб-ома	сел-ома	цар-ема	мор-ема	кра-ема

*Тверда група
на задньоязиковий*

Мішана група

*Відмінювання
на -іє*

Однина

Н.	дѸх-ѣ	мѸж-ѣ	знаменї-е
Р.	дѸх-а	мѸж-а	знаменї-ь
Д.	дѸх-Ѹ	мѸж-Ѹ	знаменї-ю
З.	дѸх-ѣ (-а)	мѸж-а	знаменї-е
О.	дѸх-омѣ	мѸж-емѣ	знаменї-емѣ
М.	дѸс-ѣ	мѸж-н	знаменї-н
Кл.	дѸш-е	мѸж-Ѹ	знаменї-е

Множина			
Н.Кл.	ДѢС-Н	мѢж-н (-їє)	знаменї-а
Р.	ДѢХ-ѡѡѡ	мѢж-ей	знаменї-й
Д.	ДѢХ-ѡмѡ	мѢж-емѡ	знаменї-емѡ
З.	ДѢХ-н	мѢж-ы	знаменї-а
О.	ДѢХ-н	мѢж-ы	знаменї-н
М.	ДѢС-ѢХѡ	мѢж-аХѡ	знаменї-нХѡ

Двоїна			
Н.З.Кл.	ДѢХ-а	мѢж-а	знаменї-н
Р.М.	ДѢХ-Ѣ	мѢж-Ѣ	знаменї-ю
Д.О.	ДѢХ-ома	мѢж-ема	знаменї-ема

Примітка

1.З.в. однини іменників на позначення істот збігається з Р.в., але бувають випадки, коли він ідентичний з Н.в. Наприклад: **Прїмїтє дѢХѡ сѢѡ** (Іоан. 20,22), **ѡсадї мѢжа на кѡнѡ** (IV Цар. 9, 17). У множині З.в. іменників на позначення істот збігається з Н.в., але може збігатися з Р.в.: **н ѡышлнтє ѡсѢХѡ раѡѡѡѡ гѢннХѡ** (IV Цар. 10, 23).

2. У Н.в. множини деколи зустрічається закінчення **ы** замість **н**: **да ка менїє сїє ХѢѢѡ ѡсѢѢѡѡ** (Мв.4.3); **ХѢѢѡ ѡскѢѢѡ** (1 Цар. 9,7).

3.О.в. множини, крім звичайних закінчень **ы**, **н**: **раѡы**, **царн**, може мати закінчення **-(ѡ)мн**: **сынмн**, **царьмн**. Інколи, можливо під впливом розмовної мови, зустрічається закінчення **-амн**: **грѢХамн**, **скорпїонамн**.

4.Задньязыкові *г, к, х* перед голосними переднього ряду змінюються на *ж, ч, ш* або *з, ц, с*: **ДѢХѡ** – **ДѢш-а** – **ДѢс-н**; **отрокѡ** – **отроч-а** – **отроц-ѢХѡ**.

5.Слово **господѡ** у однині відмінюється за твердою різновидністю, Кл. відмінок має закінчення **-н**; у множині відмінюється за м'якою різновидністю (у значенні *господарь*).

Однина		Множина	
Н.	господ-ѡ	господ-нїє	
Р.	господ-а	господ-нї (-ей)	
Д.	господ-оѡ, -евн	господ-емѡ	
З.	господ-а (-ѡ)	господ-н	
О.	господ-емѡ	господ-ьмн	
М.	господ-Ѣ	господ-еХѡ	
Кл.	господ-н	господ-н	

Двоїна

Н.З.Кл. господ-а

Р.М. господ-ню

Д.О. господ-ема

11.1.5. Особливості відмінювання іменників другої відміни

В однині:

1. Д.в. замість закінчень -Ů та -ю може мати в деяких словах закінчення -овн, -евн: **сыновн, царевн, пѣтровн, архітереовн, мωωσεовн**.

2. Іменники колишньої III відміни зберігають у Р.в. давнє закінчення -Ů замість -а: **ѿ домŮ рабѣты** (Исх. 20, 2); **сѣ онагѡ полŮ іордана** (Матв. 4, 25). У М.в. іменники місця також мають закінчення -Ů: **в домŮ бѣца моєгѡ** (Іоан. 14,2); **сѣгѡ верхŮ** (Матв. 2,9).

3. Запозичені іменники чоловічого роду на -ей і с.р. на -їє мають у Р.в. закінчення -а: **архітереѣа, ївліа**.

4. Іменники, які у Н.в. одн. закінчуються на -ъ, -їй, у Кл.в. мають закінчення -є: **братє, славїє**; ті іменники, які закінчуються на -ей, можуть мати закінчення -є та ю: **фарїсеє** (Матв. 23, 26), **архітерею**; іменники із закінченням -ь мають закінчення -ю: **царю**; іменники з основою на шиплячий із закінченням -ь, -ъ мають закінчення -Ů: **мŮжъ – мŮжŮ, врачъ – врачŮ**.

У множині:

1. У Н.в. деякі іменники мають закінчення -ове, -еве: **сынове, врачеве**.

2. Іменники на позначення звань або посад, які закінчуються на -ей, в Н.в. множини мають закінчення -є, а ті, що закінчуються на -рь, мають закінчення -їє: **фарїсей – фарїсеє, пастырь – пастыріє**.

3. Іменники, які означають дійову особу на -тель, можуть мати в Н.в. множини -є та -їє: **предателе, свидѣтеліє**.

4. Іменники на позначення назв племен і народів із закінченням -ннъ в Н.в. множини мають закінчення -є: **галїлеанннъ – галїлеанє**.

5. У Р. і Д.в. деякі іменники мають вставний суфікс -ов- або -ев-: **сынѡвѣъ, сыновѡмѣъ, ѡ сынѡвѣхѣъ**.

6. У Д.в. іменники іншомовного походження на -ей мають не тільки закінчення -емѣъ, але і -ѡмѣъ: **архітереємѣъ, іŮдеѡмѣъ**.

7. Іменник **братъ** відмінюється у множині таким чином:

Н.	брат-ѣа	З.	брат-ѣй
Р.	брат-ѣй	О.	брат-ѣамн
Д.	брат-ѣамъ	М.	брат-ѣахъ

8. Іменники єврейського походження **сэддаї, равві, елві, адвнаї** зовсім не відмінюються. Деколи не відмінюється і ім'я **інсъ**, коли воно стоїть у сполученні з **хртосъ: інсъ хртѡмъ**.

Зауваження: така різноманітність закінчень пояснюється тим, що до першої відміни ввійшли іменники, які раніше належали до інших типів відмінювання. Основу цієї відміни склали давні іменники на **-*о** чол. і сер. родів, до них приєдналися іменники на **-*и** та **-*і**. Вони прийняли закінчення **-*о** основ, але у деяких відмінках залишилася конкуренція закінчень усіх типів основ. Так, іменники давніх **-*и** основ мали особливі закінчення Р. та М.в. однини **-Ѹ: в домѸ; Д.в.однини -овн, -евн; Н.в. множини -ове; Р.в. множини -овъ; О.в. множини -(ь)мн: сынмн**. Іменники **-*і** основ мали закінчення у Н.в. множини **-іє: господіє; О.в. множини -ьмн: господьмн** і Кл.в. однини **-н** в слові **господ-н**. Ці особливості були прийняті за аналогією іменниками інших основ, які ввійшли до цієї відміни.

11.1.6. Зразки відмінювання іменників третьої відміни

Однина

	<i>Ж.р.</i>	<i>Ч.р.</i>
Н.	заповѣд-ь	пѸт-ь
Р.	заповѣд-н	пѸт-н
Д.	заповѣд-н	пѸт-н
З.	заповѣд-ь	пѸт-ь
О.	заповѣд-ію	пѸт-емъ
М.	заповѣд-н	пѸт-н
Кл.	заповѣд-є	пѸт-ь (н)

Множина

Н.	заповѣд-н	пѸт-іє
Р.	заповѣд-ей	пѸт-ій (ей)
Д.	заповѣд-емъ	пѸт-емъ
З.	заповѣд-н	пѸт-н
О.	заповѣд-ьмн	пѸт-ьмн
М.	заповѣд-єхъ	пѸт-єхъ

Двоїна

Н.З.Кл.	заповѣд-н	пѣт-н
Р.М.	заповѣд-ію	пѣт-ію
Д.О.	заповѣд-ема (ьма)	пѣт-ьма

11.1.7. Зразки відмінювання іменників четвертої відміни

Середній рід

Однина

Н.Кл.	нм-а	отроч-а	неб-о
Р.	нмен-е	отрочат-е	небес-е
Д.	нмен-н	отрочат-н	небес-н
З.	нм-а	отроч-а	неб-о
О.	нмен-емъ	отрочат-емъ	небес-емъ
М.	нмен-н	отрочат-н	небес-н

Множина

Н.Кл.	нмен-а	отрочат-а	небес-а
Р.	нмен-ъ	отрочат-ъ	небес-ъ
Д.	нмен-емъ (шмъ)	отрочат-емъ (шмъ)	небес-емъ
З.	нмен-а	отрочат-а	небес-а
О.	нмен-ы	отрочат-ы	небес-ы
М.	нмен-ѣхъ	отрочат-ѣхъ	небес-ѣхъ

Двоїна

Н.З.Кл.	нмен-н	отрочат-н	небес-н
Р.М.	нмен-ѣ	отрочат-ѣ	небес-ѣ
Д.О.	нмен-ема (ама)	отрочат-ема (ама)	небес-ема

Чоловічий рід

Однина

Н.Кл.	ремен-ь	ден-ь	камен-ь
Р.	ремен-е	ден-е	камен-е
Д.	ремен-н	ден-н (евн)	камен-н
З.	ремен-ь	ден-ь	камен-ь
О.	ремен-емъ	ден-емъ	камен-емъ
М.	ремен-н	ден-н	камен-н

Множина

Н.Кл.	РЕМЕН-Н	ДН-іє (н)	КАМЕН-Н (їл)
Р.	РЕМЕН-ЕЙ (їй)	ДН-ій (ей)	КАМЕН-їй
Д.	РЕМЕН-ЕМЪ	ДН-ЕМЪ	КАМЕН-ЕМЪ
З.	РЕМЕН-Н	ДН-Н	КАМЕН-Н
О.	РЕМЕН-ЬМН	ДН-ЬМН	КАМЕН-ЬМН
М.	РЕМЕН-ЕХЪ	ДН-ЕХЪ	КАМЕН-ЕХЪ

Двоїна

Н.З.Кл.	РЕМЕН-Н	ДН-Н	КАМЕН-Н
Р.М.	РЕМЕН-Ъ	ДН-ію (ДНЮ)	КАМЕН-Ъ
Д.О.	РЕМЕН-ЕМА	ДЕН-ЬМА	КАМЕН-ЬМА (ЕМА)

Жіночий рід

Однина

Н.Кл.	МАТ-Н	СВЕКР-Ы	ЦЕРКОВ-Ь
Р.	МАТЕР-Е	СВЕКРОВ-Е	ЦЕРКВ-Е
Д.	МАТЕР-Н	СВЕКРОВ-Н	ЦЕРКВ-Н
З.	МАТЕР-Ь	СВЕКРОВ-Ь	ЦЕРКОВ-Ь
О.	МАТЕР-ІЮ	СВЕКРОВ-ІЮ	ЦЕРКОВ-ІЮ
М.	МАТЕР-Н	СВЕКРОВ-Н	ЦЕРКВ-Н

Множина

Н.Кл.	МАТЕР-Н	СВЕКРОВ-Н	ЦЕРКВ-Н
Р.	МАТЕР-ІЙ (ЕЙ)	СВЕКРОВ-ЕЙ	ЦЕРКВ-ЕЙ
Д.	МАТЕР-ЕМЪ	СВЕКРОВ-АМЪ	ЦЕРКВ-АМЪ
З.	МАТЕР-ЕЙ (Н)	СВЕКРОВ-ЕЙ (Н)	ЦЕРКВ-Н
О.	МАТЕР-ЬМН	СВЕКРОВ-АМН	ЦЕРКВ-АМН
М.	МАТЕР-ЕХЪ	СВЕКРОВ-АХЪ	ЦЕРКВ-АХЪ

Двоїна

Н.З.Кл.	МАТЕР-Н	СВЕКРОВ-Н	ЦЕРКВ-Н
Р.М.	МАТЕР-ІЮ	СВЕКРОВ-ІЮ	ЦЕРКОВ-ІЮ
Д.О.	МАТЕР-ЕМА	СВЕКРОВ-АМА	ЦЕРКВ-АМА

Зауваження: Замість форми множини від іменника **камень** – **камени** часто вживається збірна форма: **да ка́меніє сіє хлѣ́вы вѣ́дѹтъ** (Матв.4,3); **ка́меніемъ побвѣ́хъ сте́фана** (Діян.7,59).

Іменники **свекры** і **церковь** в закінченнях Д., О. і М.в. множини мають голосний **-а**: **-ама, -амъ, -амн, -ахъ**.

11.1.8. Особливості відмінювання іменників четвертої відміни

Іменники **око** і **оухо** в однині і множині відмінюються як **нево**, а у двоїні – без суфікса **-ес**:

Н.З.Кл.	оч-н (оц-ѣ)	оуш-н
Р.М.	оч-ію	оуш-ію
Д.О.	оч-нма	оуш-нма

Іменники середнього роду на **-о**, внаслідок подібності їх до іменників с.р. першої відміни, часто приймають форми без суфікса **-ес**: **словомъ**.

За зразком слова **матн** відмінюється **дѣн**; за зразком **свекры** відмінюються: **любы**, **неплоды**, **кровь**, **церковь** (від **церкы**); за зразком **камень** відмінюються іменники **пламень**, **ремень**, **кремень**, **корень**.

11.2. Займенник

За своїм значенням займенники поділяються на такі розряди:

1. *Особові*: **азъ**, **ты**, **мы**, **вы**.

2. *Зворотний*: **себе**

3. *Вказівні*: **той**; **та**, **таа**; **онъ**, **она**, **оно**; **то**, **тоє**; **сей (сій)**, **сія**, **сіє**; **оный**, **-аа**, **-оє**; **овъ**, **-а**, **-о**; **овый**, **-аа**, **-оє**; **такій**, **-аа**, **-оє**; **таковый**, **-а**, **-оє**; **толкъ**, **-аа**, **-оє**

4. *Присвійні*: **мой**, **-а**, **-є**, **твой**, **-а**, **-є**; **свой**, **-є**, **-а**, **-є**; **нашь**, **-а**, **-є**; **вашь**, **-а**, **-є**

5. *Питальні*: **къто** (пізніше **кто**), **чьто** (пізніше **что**); **кій**, **каа**, **коє**; **чій**, **чіа**, **чіє**; **какій**, **-аа**, **-оє**; **каковъ**, **-а**, **-о**; **каковый**, **-аа**, **-оє**; **ѡаковъ**, **-а**, **-о**; **гаковый**, **-аа**, **-оє**; **колкъ**, **-а**, **-о**; **колкій**, **-аа**, **-оє**; **который**, **-аа**, **-оє**

6. *Відносні*: **нже**, **гаже**, **ієже**; **лнкъ**, **-а**, **-о**; **лнкій**, **-аа**, **-оє**; **гагакъ**, **-а**, **-о**; **гакій**, **-аа**, **-оє** і ті, які відносяться до питальних.

7. *Означальні*: **весь**, **вса**, **все**; **всакъ**, **-а**, **-о**; **всакій**, **-аа**, **-оє**; **самъ**, **-а**, **-о**; **самый**, **-аа**, **-оє**; **кійждо**, **кааждо**, **коєждо**, **кождо**; **всаческой**, **-аа**, **-оє**; **ннъ**, **-а**, **-о**; **нный**, **-аа**, **-оє**

8. *Неозначені*: **нѣкто**, **нѣчто**, **нѣкій**, **нѣкаа**, **нѣкоє**

9. *Заперечні*: **никто**, **ничто**, **никтоже**, **ничтоже**, **никій**, **никоторый**, **-аа**, **-оє**

11.2.1. Відмінювання займенників

Займенники церковнослов'янської мови поділяються на родові (ті, які змінюються за родами) і неродові. Займенники **азъ, ты, себе, кто, что, нѣкто, нѣчто, никто, ничто** не відмінюються за родами. Усі інші – відмінюються.

11.2.2. Зразки відмінювання особових і зворотного займенників

Однина

Н.	азъ	ты	—
Р.	мене	тебе	себе
Д.	мнѣ, ми	тебѣ, ти	себѣ, си
З.	мене, ма	тебе, та	себе, са
О.	мною	тобою	собою
М.	мнѣ	тебе	себѣ

Множина

Н.	мы	вы
Р.	насъ	васъ
Д.	намъ	вамъ
З.	ны, насъ	вы, васъ
О.	нами	вами
М.	насъ	васъ

Двоїна

Н.	мы	вы
З.	ны	вы
Р.М.	наю	ваю
Д.О.	нама	вама

Зауваження:

1. Короткі форми непрямих відмінків від займенників **азъ, ты, себе – ми, ти, си, ма, та, са, ны, вы**, якщо вони стоять після слів, які мають наголос на останньому складі, втрачають свій наголос і приєднуються до попереднього слова: **спасіма, благословіма, тѣмже молювы**. Такі займенники називаються енклітиками.

2. Зворотний займенник **себе** має тільки форму однини і не має форми Н.в., бо не буває підметом.

11.2.3. Зразки відмінювання родових займенників

Тверда група

	Чол.р.	Сер.р.	Жін.р.
Н.	ТОЙ	ТОЕ, ТО	ТАА, ТА
Р.	ТОГО		ТОА
Д.	ТОМЪ		ТОЙ
З.	ТОЙ, ТОГО	ТОЕ, ТО	ТЪ, ТЪЮ
О.	ТЪМЪ		ТОЮ
М.	ТОМЪ		ТОЙ

Множина

Н.	ТІН (ТН)	ТЪ, ТА	ТЫА, ТЫ
Р.		ТЪХЪ	
Д.		ТЪМЪ	
З.	ТЫА, ТЪХЪ	ТАА, ТА	ТЫА, ТЫ, ТЪХЪ
О.		ТЪМН	
М.		ТЪХЪ	

Примітка: Займенники усіх родів у Р., Д., О. і М. в. мають однакові форми

Двоїна

Н.З.	ТА	ТЪ, ТА	ТЪ
Р.М.		ТОЮ	
Д.О.		ТЪМА	

М'яка група

	Чол.р.	Сер.р.	Жін.р.
Н.	МОЙ	МОЕ	МОА
Р.	МОЕГО		МОЕА
Д.	МОЕМЪ		МОЕЙ
З.	МОЙ, МОЕГО	МОЕ	МОЮ
О.	МОНМЪ		МОЕЮ
М.	МОЕМЪ		МОЕЙ

Множина

Н.	МОН	МОА	МОА
Р.		МОНХЪ	
Д.		МОНМЪ	
З.	МОА, МОНХЪ	МОА	МОА, МОНХЪ
О.		МОНМН	
М.		МОНХЪ	

Двоїна

Н.З.	МОА	МОН	МОН
Р.М.		МОЕЮ	
Д.О.		МОНМА	

Зауваження:

1. У церковнослов'янській мові не збереглися вказівні займенники **н**, **га**, **ю** (вони були витіснені формами займенників **онъ**, **она**, **оно**), але з часткою **же** у Н.в. вживалися як відносні займенники **нже**, **гаже**, **юже**. Відмінювалася тільки його перша частина за м'якою групою, а частка залишалася без змін.

2. У родових займенників закінчення Р.в. множини **-ѡ** вживається для того, щоб відрізнити від подібних форм З.в.: Р.в. – **егѡ**, З.в. – **его**.

3. За зразком відмінювання займенників **мой** і **твой** відмінювалися і інші родові займенники: за м'якою різновидністю – займенники **твой**, **свой**, **кій**, **чій**, **сей**, **что**, **нкій**, **нѣчто**, **ничто**, **нашъ**, **вашъ**; за твердою різновидністю – займенники **ннъ**, **онъ**, **овъ**, **самъ**, **всакъ**, **какій**, **какъ**, **такій**, **такъ**, **єлкъ**, **колкъ**, **толкъ**, **кто**, **нѣкто**, **никто**.

4. У відносних займенників **нже**, **гаже**, **юже** і означальних **кійждо**, **каждо**, **кождо**, **коєждо** відмінювалася перша частина, а частки **-же**, **-ждо** залишалися без змін: **егѡже**, **ємѡже**, **коєгѡждо**, **коємѡждо** і под.

Питальні займенники **кто**, **что** мали тільки форму однини:

Н.	кто	что
Р.	когѡ	чегѡ, чесѡ, чесогѡ
Д.	комѡ	чемѡ, чесомѡ
З.	кого	что, чесо
О.	кнмъ	чнмъ
М.	комъ	чемъ, чесомъ

Так само відмінювалися займенники, які утворені від них, – неозначені **нѣкто**, **нѣчто** і заперечні **никто**, **ничто**, **никтоже**, **ничтоже**. Якщо біля заперечного займенника вживався прийменник, то він ставився після заперечної частки: **ни сварі́тсѧ ни съ кѣмъ**, **ни возненаві́ дитъ всѧкаго человѣка**.

11.3. Прикметник

Прикметник – частина мови, що означає ознаку предмета і відповідає на питання *який? яка? яке? чий? чия? чие?* Прикметники завжди вживаються при іменниках, узгоджуючись з ними у роді, числі і відмінку.

За своїм значенням прикметники поділяються на якісні, відносні і присвійні.

Як і в старослов'янській мові, прикметники церковнослов'янської мови мали короткі (іменні) і повні (займенникові) форми. Короткі прикметники відмінювалися за зразком іменників (першої і другої відміни), повні форми відмінювалися за займенниковим відмінюванням.

11.3.1. Відмінювання коротких прикметників (іменне відмінювання)

Тверда група

Однина

	<i>Чол.р.</i>	<i>Сер.р.</i>	<i>Жін.р.</i>
Н.	мѣдр-ъ	мѣдр-о	мѣдр-а
Р.		мѣдр-а	мѣдр-ы
Д.		мѣдр-ѡ	мѣдр-ѣ
З.	мѣдр-ъ (а)	мѣдр-о	мѣдр-ѡ
О.		мѣдр-ымъ	мѣдр-ою
М.		мѣдр-ѣ	мѣдр-ѣ
Кл.	мѣдр-ъ	мѣдр-о	мѣдр-а

Примітка: У Р., Д., О. і М. в прикметники чол. і сер. роду в одн., мн. і дв. мали однакові форми.

Множина

Н. Кл.	мѣдр-н	мѣдр-а	мѣдр-ы
Р.		мѣдр-ыхъ	
Д.		мѣдр-ымъ	
З.	мѣдр-ы (ыхъ)	мѣдр-а	мѣдр-ы
О.		мѣдр-ы (ымн)	
М.		мѣдр-ыхъ	

Двоїна

Н.З.Кл.	мѣдр-а	мѣдр-ѣ	мѣдр-ѣ
Р.М.		мѣдр-ѣ	
Д.О.		мѣдр-ыма	

М'яка група

Однина

	<i>Чол.р.</i>	<i>Сер.р.</i>	<i>Жін.р.</i>
Н.	господен-ь	господн-е	господн-ѡ
Р.		господн-ѡ	господн-н
Д.		господн-ю	господн-н
З.	господен-ь (ѡ)	господн-е	господн-ю
О.		господн-нмъ	господн-ею
М.		господн-н	господн-н
Кл.	господен-ь	господн-е	господн-ѡ

Множина

Н.Кл.	господн-н	господн-ѡ	господн-н
Р.		господн-нхъ	
Д.		господн-нмъ	
З.	господн-н (нхъ)	господн-ѡ	господн-н
О.		господн-н (нмн)	
М.		господн-нхъ	

Двоїна

Н.З.Кл.	господн-ѡ	господн-н	господн-н
Р.М.		господн-ю	
Д.О.		господн-нма	

Хоча короткі прикметники і відмінюються за іменниковим типом відмінювання, але у деяких відмінках вони приймають закінчення повних прикметників:

1) в О.в. однини чол. і сер. роду прикметники мають закінчення повних форм – **мѣдр-ымъ, господн-имъ**;

2) у множині усі форми коротких прикметників, за винятком Н. і З.в., мають закінчення повних форм (О.в. може мати закінчення як повних, так і коротких форм);

3) у Д. і О.в. двоїни короткі форми прикметників мають закінчення повних форм;

4) присвійні прикметники на **-ій (равій)** відмінюються за іменним типом (як іменник **край**), хоча інколи приймають і повні форми:

Однина

Н.	ѣжі-й
Р.	ѣжі-а
Д.	ѣжі-ю
З.	ѣжі-й
О.	ѣжі-имъ
М.	ѣжі-и (емъ)
Кл.	ѣжі-й

11.3.2. Відмінювання повних прикметників

Тверда група

Однина

	<i>Чол.р.</i>	<i>Сер.р.</i>	<i>Жін.р.</i>
Н. Кл.	мѣдр-ый	мѣдр-оє	мѣдр-аа
Р.	мѣдр-аго		мѣдр-ыа
Д.	мѣдр-омѣ		мѣдр-ѣй (ой)
З.	мѣдр-ый (аго)	мѣдр-оє	мѣдр-юю
О.	мѣдр-ымъ		мѣдр-ою
М.	мѣдр-ѣхъ		мѣдр-ѣй (ой)

Множина

Н. Кл.	мѣдр-їи	мѣдр-аа	мѣдр-ыа
Р.		мѣдр-ыхъ	
Д.		мѣдр-ымъ	
З.	мѣдр-ыа (ыхъ)	мѣдр-аа	мѣдр-ыа (ыхъ)
О.		мѣдр-ыми	
М.		мѣдр-ыхъ	

Двоїна

Н.З.Кл.	мѣдр-аа	мѣдр-ѣи	мѣдр-ѣи
Р.М.		мѣдр-ю	
Д.О.		мѣдр-ыма	

М'яка група

Однина

	<i>Чол.р.</i>	<i>Сер.р.</i>	<i>Жін.р.</i>
Н.Кл.	снн-їй	снн-ее	снн-аа
Р.	снн-аго		снн-їа
Д.	снн-емѣ		снн-ей
З.	снн-їй (агѡ)	снн-ее	снн-юю
О.	снн-имъ		снн-ею
М.	снн-емъ		снн-ей

Множина

Н. Кл.	снн-їи	снн-аа	снн-їа
Р.		снн-ихъ	
Д.		снн-имъ	
З.	снн-їа (-ихъ)	снн-аа	снн-їа (ихъ)
О.		снн-ими	
М.		снн-ихъ	

Двоїна

Н.З.Кл.	снн-аа	снн-їи	снн-їи
Р.М.		снн-юю	
Д.О.		снн-има	

11.3.3. Відмінювання прикметників з основою на шиплячий

Однина

	Чол.р.	Сер.р.	Жін.р.
Н.Кл.	ннц-їй	ннц-єє	ннц-аа
Р.	ннц-аго		ннц-їа
Д.	ннц-емъ		ннц-ей
З.	ннц-їй (-аго)	ннц-єє	ннц-юю
О.	ннц-имъ		ннц-ею
М.	ннц-емъ		ннц-ей

Множина

Н.Кл.	ннц-їн	ннц-аа	ннц-ыа
Р.		ннц-нхъ	
Д.		ннц-ымъ	
З.	ннц-ыа	ннц-аа	ннц-ыа (-нхъ)
О.		ннц-нн	
М.		ннц-нхъ	

Двоїна

Н.З.Кл.	ннц-аа	ннц-їн	ннц-їн
Р.М.		ннц-юю	
Д.О.		ннц-нма	

11.3.4. Ступені порівняння прикметників

У церковнослов'янській мові прикметники утворювали ступені порівняння: вищий і найвищий.

Вищий ступінь утворювався за допомогою давнішого суфікса **-(ь)ш** і більш пізнього суфікса **-ѣйш**, після шиплячих – **-айш**.

Короткі форми. При утворенні вищого ступеня суфікси **-(ь)ш**-, **-ѣйш**-, **-айш**- вживалися неоднаково. Суфікс **-(ь)ш** приєднувався до кореня прикметників, основа яких закінчується на **-к**, **-ок**, **-ек** і до деяких прикметників, які закінчувалися на **-ъ**, **-а**, **-о** (хѣд-ъ), причому суфікс **-к**-відкидався. При вживанні суфікса **-ѣйш**- суфікс основи не відкидався:

	<i>Прикметник</i>	<i>Корінь</i>	<i>Основа вищого ступеня</i>
Суфікс -ьш:	выс-ок-ъ	выс-	выш-ш-
	глѡв-ок-ъ	глѡв-	глѡвл-ьш-
	слад-ок-ъ	слад-	слажд-ш-
Суфікс -ѣйш, -айш	бог-ат-ъ	бог-	бог-ат-ѣйш-
	крас-ен-ъ	крас-	крас-н-ѣйш-
	выс-ок-ъ	выс-	выс-оч-айш-

Закінчення прикметників вищого ступеня порівняння:

а) у прикметників із суфіксом -ьш: чол.р. -ій, жін.р. --(ь)ш-н, сер.р. -є або -(ь)ше:

выш-ій	выш-ш-н	выш-є або	выш-ш-є
глѡвл-ій	глѡвл-ьш-н	глѡвл-є або	глѡвл-ьш-є
слажд-ій	слажд-ш-н	слажд-є або	слажд-ш-є
хѡжд-ій	хѡжд-ш-н	хѡжд-є або	хѡжд-ш-є

б) у прикметників із суфіксом -ѣйш, -айш: чол.р. -ѣй, жін.р. -ѣйш-н, сер.р. -ѣе, ѣйш-є, причому проходить пом'якшення задньо-язикових г, к, х у ж, ч, ш, а -ѣ переходить у -а, кінцевий кореня д і з переходять у ж (суфікс -к випадає):

бог-ат-ѣй	бог-ат-ѣйш-н	бог-ат-ѣе –	бог-ат-ѣйш-є
крас-н-ѣй	крас-н-ѣйш-н	крас-н-ѣе –	крас-н-ѣйш-є
выс-оч-ай	выс-оч-айш-н	выс-оч-ае –	выс-оч-айш-є
(хѡд-ъ) хѡж-ай	хѡж-айш-н	хѡж-ае –	хѡж-айш-є
(влиз-ок-ъ) влиз-ай	влиз-айш-н	влиз-ае –	влиз-айш-є

Повні закінчення прикметників вищого ступеня порівняння:

а) у прикметників із суфіксом -ьш: -(ь)ш-ій, -(ь)ш-аа, -(ь)ш-ее:

выш-шій	выш-шаа	выш-шее
глѡвл-ьшій	глѡвл-ьшаа	глѡвл-ьшее

б) у прикметників із суфіксом -ѣйш, -айш: -ѣйш-ій, -ѣйш-аа, -ѣйш-ее

бог-ат-ѣйш-ій	бог-ат-ѣйш-аа	бог-ат-ѣйш-ее
выс-оч-айш-ій	выс-оч-айш-аа	выс-оч-айш-ее

У церковнослов'янській мові є такі прикметники, які утворюють ступені порівняння від інших основ (суплетивні форми):

малый	мн-ій	мен-ьше	мен-ьшн
	мен-ьшій	мен-ьшее	мен-ьшаа

ДОБРЫЙ	лѡч-ій лѡч-шій	лѡч-ше лѡч-шее	лѡч-ши лѡч-шаа
ВЕЛИКІЙ	бол-ій бол-ьшій	бол-е, бол-ьше бол-ьшее	бол-ьши бол-ьшаа
СЛЫЙ	гор-ій гор-шій	гор-ше, гор-ѣ гор-шее	гор-ши гор-шаа

Найвищий ступінь порівняння не має особливих закінчень і утворюється від форм вищого ступеня за допомогою префікса **прѣ-**: **прѣвышій, прѣвышаа**. Форми вищого ступеня порівняння із префіксом **нан-** майже не зустрічаються у церковнослов'янській мові, крім слова **нанпаче**.

11.3.5. Відмінювання прикметників вищого ступеня

Однина

	Чол.р.	Сер.р.	Жін.р.
Н.Кл.	мѡдр-ѣй	мѡдр-ѣе	мѡдр-ѣйши
Р.		мѡдр-ѣйша	мѡдр-ѣйши
Д.		мѡдр-ѣйшѡ	мѡдр-ѣйши
З.	мѡдр-ѣйш-ъ (-а)	мѡдр-ѣе (-ѣйше)	мѡдр-ѣйшѡ
О.		мѡдр-ѣйнмъ	мѡдр-ѣйшею
М.		мѡдр-ѣйши	мѡдр-ѣйши

Множина

Н.Кл.	мѡдр-ѣйше (н)	мѡдр-ѣйша	мѡдр-ѣйшаа
Р.		мѡдр-ѣйшихъ	
Д.		мѡдр-ѣйшымъ	
З.	мѡдр-ѣйшаа	мѡдр-ѣйша	мѡдр-ѣйшаа
О.		мѡдр-ѣйшими	
М.		мѡдр-ѣйшихъ	

Двоїна

Н.З.Кл.	мѡдр-ѣйша	мѡдр-ѣйши	мѡдр-ѣйши
Р.М.		мѡдр-ѣйшѡ	
Д.О.		мѡдр-ѣйшима	

Повні форми вищого і найвищого ступенів порівняння відмінюються за зразком повних прикметників з основою на шиплячий.

11.4. Числівник

Числівник – це самостійна частина мови, яка означає кількість або порядок предметів. Числівники, які означають кількість предметів і відповідають на питання *скільки?* називаються *кількісними*. Числівники, які означають порядок предметів і відповідають на питання *який?* називаються *порядковими*. Крім того, існують ще такі розряди числівників: *збірні* (*обоє, троє*), *кратні* (*єдинократный, двократный, сѣгъзый*), *дробові* (*полъ, четверть, десятинна*).

У церковнослов'янській мові кількісні числівники як самостійні слова існували тільки для основних чисел десяткової системи. Це числівники 1 – 10, 100, 1000:

1	–	єдинъ, єднъ; єдина; єдино
2	–	дѣва – ч.р., дѣвѣ – ж. і с.р.
3	–	триє, триє – ч.р.; три – ж. і с.р.
4	–	четыре – ч.р.; четыри – ж. і с.р.
5	–	пять
6	–	шесть
7	–	седмь
8	–	осьмь
9	–	девать
10	–	десать
100	–	сѣто
1000	–	тысашта

Числівники від 11 до 19 утворюються описово: одиниці приєднувалися до давньої форми М.в. однини числівника **десать** – **десате** за допомогою прийменника **на**: **єдинъ на десате, дѣва на десате, триє на десате** і т. д.

Числівники, назви десятків, 20–90 утворювалися шляхом додавання числівника **десать** до відповідної одиниці: числівники **дѣва, три, четыре** узгоджуються з **десать** у відмінку і числі (родових відмінностей немає): **дѣва десати, три десати, четыре десати**. Пізніше кінцевий **-и** цих числівників перейшов у **-ь**: **двадесать, тридесать, четыредесать**.

Числівники від **пять** до **девать** сполучувалися із числівником **десать** у Р.в. множини: **пять десать – пятьдесать, шесть десать – шестьдесать** і т. д.

Числівники від 200 до 900 (назви цілих сотень) утворювалися шляхом приєднання до одиниць числівника **сѣто** у відповідній формі: шляхом узгодження **дѣвѣ стѣ** – **дѣвѣстѣ**; **три ста** – **триста**; **четыре ста** – **четыреста**; або керуванням – **пять свѣтъ** – **пѣтѣсвѣтъ**, **шесть свѣтъ** – **шестѣсвѣтъ** і т. д.

11.4.1. Відмінювання простих кількісних числівників

Однина

	<i>Чол.р.</i>	<i>Сер.р.</i>	<i>Жін.р.</i>
Н.	єдин-ъ	єдин-о	єдин-а
Р.	єдин-ого		єдин-оѡ
Д.	єдин-омѡ		єдин-ой
З.	єдин-ъ (ого)	єдин-о	єдин-ѡю
О.	єдин-ѣмъ		єдин-ою
М.	єдин-омъ		єдин-ою

Множина

Н.	єдин-и	єдин-ы	єдин- а
Р.		єдин-ѣхъ	
Д.		єдин-ѣмъ	
З.	єдин-ы	єдин-ы	єдин- а
О.		єдин-ѣми	
М.		єдин-ѣхъ	

Двоїна

Н.З.	єдин-а	єдин-ѣ	єдин-ѣ
Р.М.		єдин-ою	
Д.О.		єдин-ѣма	

Числівник **єдинъ, -а, -о**, коли він вживався у значенні числівника, мав тільки форми однини; коли вживався у значенні займенника або прикметника, тоді мав форми множини і двоїни.

Числівники **дѣва, оба** відмінювалися тільки у двоїні:

	<i>Чол.р.</i>	<i>Сер.р.</i>	<i>Жін.р.</i>
Н.З.	дѣва, оба	дѣвѣ, обѣ	дѣвѣ, обѣ
Р.М.		дѣвою, двѡ, обвою	
Д.О.		дѣвѣма, обѣма	

Числівники **трѣ**, **четыре** відмінювалися тільки у множині:

Множина

	<i>Чол.р.</i>	<i>Сер. і жін.р.</i>
Н.	трѣ, трѣ	трѣ
Р.	трѣхъ, трѣхъ	трѣхъ
Д.	трѣмъ, трѣмъ	трѣмъ
З.	трѣхъ, трѣхъ, трѣ	трѣ
О.	трѣми, трѣми	трѣми
М.	трѣхъ, трѣхъ	трѣхъ
Н.	четыре (-н)	четыри (-е)
Р.	четырехъ	
Д.	четыремъ	
З.	четыри (-е)	
О.	четырьми	
М.	четырехъ	

Числівники від **пять** до **девять** відмінювалися як іменники третьої відміни (**кость**) у однині.

Числівник **дѣсть** відмінювався також як іменники третьої відміни у всіх трьох числах. Крім звичайних форм, у множині цей займенник міг ще відмінюватися за зразком прикметників м'якої різновидності.

	<i>Однина</i>	<i>Множина</i>	<i>Двоїна</i>
Н.	дѣсть-ѣ	дѣсть-н (-е) -нхъ	Н.З. дѣсть-н
Р.	дѣсть-н	дѣсть-ѣ -нмъ	Р.М. дѣсть-ѣ
Д.	дѣсть-н	дѣсть-емъ	Д.О. дѣсть-ѣма
З.	дѣсть (-е)	дѣсть-н (-е)	
О.	дѣсть-ѣю	дѣсть-ѣми	
М.	дѣсть-н	дѣсть-ехъ -нхъ	

Числівник **сто** відмінювався як іменник середнього роду на **-о**:

	<i>Однина</i>	<i>Множина</i>	<i>Двоїна</i>
Н.	сто	ста	Н.З. стѣ
Р.	ста	сотѣ	Р.М. стѣ
Д.	стѣ	стамѣ	Д.О. стома

З.	сто	ста
О.	стомъ	сты
М.	стѣ	стѣхъ

Числівники **тысашта, тысжшта, тьма** відмінювалися за зразком іменників другої відміни.

11.4.2. Відмінювання складних числівників

Складні числівники з прийменником **на-**, від 11 до 19, відмінювалися по-різному:

1) відмінювалася перша частина: **н дѡмъ своѣи создѧ соломиѡнъ тремна́десѧтъ лѣтъы** (III Цар. 7, 1);

2) або відмінювалася тільки друга частина **мѣра егѡ четы́ре-на́десѧтихъ лакѡтъ** (III Цар. 17, 15);

3) або відмінювалися обидві частини: **по пѧтинáдесѧти рáдѧ** (III Цар. 7,4).

У числівників від 20 до 40 відмінювалася тільки друга частина у однині та у Р., Д., М. в. множини: **двáнадесѧти н пѧтнѣ лѣтъы; не погѡвлю́ трі́десѧтихъ рáди** (Бут. 18.30).

Складні числівники від 50 до 90 відмінювалися таким чином:

1) перша частина відмінювалася, а друга у всіх відмінках залишалася у формі Р.в. множини: **по пѧтнѣдесѧтъ** (Лук.9, 14); **пѧтнѡдесѧтъ** (Лук. 7, 41);

2) відмінювалися обидві частини, причому друга частина приймала форми однини або множини: **дѧвѧтнѣдесѧти н трѣхъ; ш дѧвѧтнѣ десѧтихъ н дѧвѧтнѣ прáведникѡ** (Лук. 15, 7);

У складних числівників від 200 до 400 відмінювалися обидві частини; від 500 до 900 – тільки одна частина. У непрямих відмінках складові частини цих числівників писалися окремо, хоч деколи зустрічаються написання разом. Наприклад: **на трѣхъ стѣхъ пѣна́зь** (Іоан. 12, 5); **н гна́ съ четы́рьми стѣи́ мѡжей, двѣ́сти же мѡже́и встѧшѧса** (I Цар.30, 10); **еднѣнъ вѣ́ долженъ пѧтнѡсѡтъ́ дннарѣи** (Лук. 7, 41).

У складених числівників відмінюються усі числа: **двѣ́ ты́сѧцѣ́ пѧтисѡтъ́ дѧвѧтнѣдесѧти н трѣхъ**.

11.5. Дієслово

Дієсловами називають слова, які означають дію або стан предметів і відповідають на питання *що робити? що робив? що робить? що буде робити?* У церковнослов'янській мові дієслова мали ті ж самі категорії, що і в сучасній українській мові: вид, час, спосіб, стан, особу, рід, число. Зміна дієслів за часами, способами, числами і особами називається *дієвідмінюванням*.

Усі дієслівні форми утворювалися від двох основ: *основи теперішнього часу* (від якої утворювалися форми теперішнього і простого майбутнього часу, наказового способу, активні і пасивні дієприкметники теперішнього часу, імперфект деяких дієслів) та *основи інфінітива* (від якої утворювалися форми простих минулих часів – аориста та імперфекта, супіна, активні і пасивні дієприкметники минулого часу).

Основа теперішнього часу визначається шляхом відокремлення особових закінчень від форми 2, 3-ої особи однини або 1, 2-ої особи множини теперішнього часу: **ЛЮБ-Н-ШН, ЛЮБ-Н-ТЬ, ЛЮБ-Н-МЪ, ЛЮБ-Н-ТЬЕ**.

Основа інфінітива визначається шляхом відокремлення інфінітивного суфікса **-ТН**: **ЛЮБИ-ТН, НЕС-ТН, ПИСА-ТН**.

11.5.1. Класи дієслів

Усі дієслова церковнослов'янської мови поділялися на п'ять класів: чотири тематичних і п'ятий атематичний:

1 клас – до цього класу належали дієслова, основа теперішнього часу яких закінчувалася на **-Є**, основа інфінітива – на **-А** або дорівнювала кореню: **БЕРЕ-ШН – БРА-ТН**.

2 клас – сюди відносилися дієслова, основа теперішнього часу яких закінчувалася на **-НЕ** та з суфіксом інфінітива – на **-НЖ**: **ДВИГ-НЕ-ШН – ДВИГ-НЖ-ТН** (пізніше **Ж** змінився у **Ъ**).

3 клас – дієслова з основою *je // jo*: **ЗНА-Є-ШН – ЗНА-Ъ-ТЬ**. Основа інфінітива або повністю входила в основу теперішнього часу (**КРЫ-ТН – КРЫ-Є-ТЬЕ**), або мала тематичне **-А** (**ПИС-А-ТН, КАЗ-А-ТН**).

4 клас – дієслова, основа теперішнього часу яких закінчувалася на **-Н**: **НОСИ-ШН – ХВАЛИ-ШН, МОЛИ-ШН**, основа інфінітива закінчувалася на **-Н**, рідше **-Ъ (-А)**: **МОЛ-Н-ТН, НОС-Н-ТН, ХВАЛ-Н-ТН, ВИД-Ъ-ТН, ВЕЛ-Ъ-ТН**.

5 клас складали атематичні дієслова, які приєднували особові закінчення безпосередньо до основи на приголосний: **ВЫТН, ДАТН, ГАСТН, ВЪСТН, ИМАТН**.

11.5.2. Теперішній час

За особовими форми теперішнього часу тематичні дієслова церковнослов'янської мови поділялися на дві групи: першу складали дієслова I–III класів (у сучасній українській мові вони складають *першу дієвідміну*), другу – дієслова IV класу (*друга дієвідміна*). Окремий тип відмінювання складали атематичні дієслова.

11.5.3. Зразки дієвідмінювання дієслів у теперішньому часі

Однина

I – нести II – станѣти III – писати IV – любити

1. нес-ѣ (ѣ)	стан- ѣ (ѣ)	пиш- ѣ (ѣ)	любл-ѣ (ю)
2. нес-ѣши	стан- ѣши	пиш-ѣши	люб-нши
3. нес-ѣтъ	стан- ѣтъ	пиш-ѣтъ	люб-нтъ

Множина

1. нес-ѣмъ	стан- ѣмъ	пиш-ѣмъ	люб-нмъ
2. нес-ѣте	стан- ѣте	пиш-ѣте	люб-нте
3. нес-ѣтъ	стан- ѣтъ	пиш-ѣтъ	люб-нтъ

Двоїна

1. нес-ѣвѣ	стан- ѣвѣ	пиш-ѣвѣ	люб-нвѣ
2. нес-ѣта	стан- ѣта	пиш-ѣта	люб-нта
3. нес-ѣте	стан- ѣте	пиш-ѣте	люб-нте

Примітка:

1. У першій особі однини -ѣ у церковнослов'янській мові перейшов у -ѣ.

2. Задньоязикові г, к, х перед голосним переднього ряду е пом'якшувалися і переходили у ж, ч, ш: мог-ѣ – мож-ѣши, тѣк-ѣ – тѣч-ѣши, нзсых-ати – нзсыш-ѣ.

3. Губні б, п, в, м чергувалися з бл, пл, вл, мл: люб-н-ти – любл-ю, кѣп-н-ти – кѣпл-ю, лов-н-ти – ловл-ю, лом-н-ти – ломл-ю.

4. В основі дієслів проходили такі чергування зубних: д – жд, т – ц, з – ж, с – ш: страд-а-ти – стражд-ѣ, трепет-а-ти – трепещ-ѣ, маз-а-ти – маж-ѣ, нос-н-ти – нош-ѣ.

Атематичні дієслова

	ВЪТН	ДАТН	ВЪСТН	ГАСН	НМАТН
<i>Однина</i>					
1.	ѢСМЪ	ДАМЪ	ВЪМЪ	ГАМЪ	НМАМЪ
2.	ѢСН	ДАСН	ВЪСН	ГАСН	НМАШН
3.	ѢСТЪ	ДАСТЪ	ВЪСТЪ	ГАСТЪ	НМАТЪ
<i>Множина</i>					
1.	ѢСМЪ	ДАМЪ(Ы)	ВЪМЪ(Ы)	ГАМЪ(Ы)	НМАМЪ(Ы)
2.	ѢСТЕ	ДАСТЕ	ВЪСТЕ	ГАСТЕ	НМАТЕ
3.	СЖТЪ	ДАДАТЪ	ВЪДАТЪ	ГАДАТЪ	НМЖТЪ
<i>Двоїна</i>					
1.	ѢСВЪ	ДАВЪ	ВЪВЪ	ГAVЪ	НМАВЪ
2.	ѢСТА	ДАСТА	ВЪСТА	ГASTA	НМАТА
3.	ѢСТЕ	ДАСТЕ	ВЪСТЕ	ГASTE	НМАТЕ

11.5.4. Майбутній час

Проста форма майбутнього часу нічим не відрізнялася від форм теперішнього часу, оскільки у церковнослов'янській мові не виділялася категорія виду (форми доконаного виду, які утворювалися переважно префіксальним способом, мали значення майбутнього часу): **ПОХВАЛН-ТН – ПОХВАЛ-Ю, ПОНЕС-ТН – ПОНЕС-Ъ**.

У старослов'янській мові різниця між формами простого майбутнього і теперішнього часу визначалася також контекстом, і ця обставина була причиною того, що вид у таких випадках не завжди точно зберігався. Деякі неточності у вживанні видів збереглися і у сучасному тексті Євангелія: **ВОСТАВЪ ИДЪ** (замість **ПОЙДЪ**) **КЪ ОЦЪ МОЕМЪ, И РЕКЪ ЕМЪ** (Лук. 17, 8); **ОУГОТОВАЙ, ЧТО ВЕЧЕРЮ** (замість **ПОВЕЧЕРЮ**) (Лук. 17, 8).

Складена форма майбутнього часу утворювалася шляхом поєднання особових форм допоміжного дієслова **НМАТН** з інфінітивом основного дієслова: **НЕ НМАМЪ ВЗАКАТНСА**. У старіших церковнослов'янських текстах зустрічаються форми складного майбутнього часу з допоміжними дієсловами **НАЧАТН, ХОТЪТН**: **НАЧЕМЪ ДЪЛАТН; ЧЬТО МН ХОЩЕТЕ ДАТН**.

Однина		Множина		Двоїна	
1. нмаць	} нестн	нмамъ	} нестн	нмавъѣ	} нестн
2. нмашн		нмате		нмата	
3. нматъ		нмжтъ		нмате	

У старослов'янській мові утворювався *передмайбутній* минулий час – поєднанням особової форми простого майбутнього часу допоміжного дієслова **быти** та активного дієприкметника минулого часу на -л. Така форма вживалася у складних реченнях і означала дію, яка передувала іншій майбутній дії: **ащтє грѣхн бѣдетъ сотвориатъ**.

У новіших церковнослов'янських джерелах зустрічаються форми майбутнього часу, які утворені за допомогою особових форм допоміжного дієслова **быти** та інфінітива основного дієслова: **владѣти бѣдешн**.

11.5.5. Минулий час

Церковнослов'янська мова успадкувала від старослов'янської чотири форми минулого часу: дві прості (*аорист та імперфект*) та дві складені (*перфект та плюсквамперфект*). Як уже згадувалося вище, у церковнослов'янській мові була слабо розвинута категорія виду, тому форми аориста перекладаються дієсловами доконаного, форми імперфекта – дієсловами недоконаного виду.

Аорист – це простий майбутній час, що означав безперервну дію, яка відбулася у минулому і була завершена в короткий час. У церковнослов'янській мові, як і в старослов'янській, існували дві форми аориста: простий (або асигматичний) та сигматичний.

Простий аорист утворювався від односкладних інфінітивних основ на приголосний, до яких безпосередньо додавалося особове закінчення:

Однина		Множина		Двоїна	
1. нд-ъ	нес-ъ	нд-омъ	нес-омъ	нд-овѣ	нес-овѣ
2. нд-є	нес-є	нд-ете	нес-ете	нд-ета	нес-ета
3. нд-є	нес-є	нд-ѡ(ѡ)	нес-ѡ(ѡ)	нд-ете	нес-ете

Форми простого аориста (частіше 2-ої та 3-ої ос. одн.) зустрічаються у найдавніших пам'ятках – Маріїнському та Зографському євангеліях, Збірнику Клоца, Синайському псалтирі та ін. Поступово форми простого аориста витіснилися формами сигматичного, який перейняв від першого форми 2-ої та 3-ої ос. одн.

Сигматичний аорист (від грецької літери сигма У, що передавала у грецькій мові звук [с]) утворювався від інфінітивної основи, до якої додавалися суфікс аориста –с, що чергувався з –х- (у 1-й ос. одн.) або –ш- (у 3-й ос. мн.), та особове закінчення. Якщо основа закінчувалася на голосний, то суфікс приєднувався безпосередньо до основи:

<i>Однина</i>	<i>Множина</i>	<i>Двоїна</i>
1. знахъ	знахомъ	знаховѣ
2. зна	знасте	знаста
3. зна	знаша	знасте

Якщо основа закінчувалася на приголосний, то розрізняли два види: архаїчний та новий. *Сигматичний архаїчний* утворювався шляхом приєднання суфікса –с безпосередньо до основи інфінітива (утворювався від дієслів I класу та дієслова V класу гасѣти).

<i>Однина</i>	<i>Множина</i>	<i>Двоїна</i>
1. рѣхъ	рѣхомъ	рѣховѣ
2. рече	рѣсте	рѣста
3. рече	рѣша	рѣсте

Сигматичний новий аорист утворювався додаванням суфікса до основи інфінітива за допомогою приєднувального голосного [о].

<i>Однина</i>	<i>Множина</i>	<i>Двоїна</i>
1. рекохъ	рекохомъ	рекоховѣ
2. рече	рекосте	рекоста
3. рече	рекоша	рекосте

Імперфект – простий минулий час, який означав довготривалу дію. Утворювався від основи інфінітива за допомогою суфіксів –ѣах, який після шиплячих та *j* змінювався на –аах та –ах:

<i>Однина</i>	<i>Множина</i>	<i>Двоїна</i>
1. несѣахъ	несѣахомъ	несѣаховѣ
2. несѣаше	несѣашете	несѣашета
3. несѣаше	несѣахъ (ѣ)	несѣашете

У пізніших церковнослов'янських пам'ятках засвідчені стягнені форми імперфекта: болѣахъ – болѣахъ, хотѣахъ – хотѣахъ.

Перфект – складена форма минулого часу, яка утворювалася шляхом поєднання особової форми теперішнього часу дієслова **БЫТИ** та активного дієприкметника минулого часу на **-л**. Порядок складових частин перфекта довільний, хоча частіше допоміжне дієслово стоїть після дієприкметника. Перфект означав минулу дію, результат якої існує на момент мовлення.

<i>Однина</i>		<i>Множина</i>		<i>Двоїна</i>
1. ЮСМЬ	НЕСЛЪ, -а, -о	ЮСМЪ	НЕСЛИ	ЮСВЪНЕСЛА
2. ЮСИ	НЕСЛЪ, -а, -о	ЮСТЕ	НЕСЛИ	ЮСТАНЕСЛА
3. ЮСТЬ	НЕСЛЪ, -а, -о	СЪТЬ (СЪТЬ)	НЕСЛИ	ЮСТЕ НЕСЛА

В 3-й ос. одн. перфект зустрічається деколи без допоміжного дієслова: **аще ли кто вскоренлъ мене не мене вскорен.**

Плюсквамперфект означав давноминулу дію, тобто дію, яка передувала іншій минулій дії. Утворювався за допомогою активного дієприкметника на **-л** та імперфекта допоміжного дієслова **БЫТИ**.

<i>Однина</i>		<i>Множина</i>		<i>Двоїна</i>
1. ВЪАХЪ	НЕСЛЪ, -а, -о	ВЪАХОМЪ	НЕСЛИ	ВЪАХОВЪ НЕСЛА
2. ВЪАШЕ	НЕСЛЪ, -а, -о	ВЪАШЕТЕ	НЕСЛИ	ВЪАШЕТА НЕСЛА
3. ВЪАШЕ	НЕСЛЪ, -а, -о	ВЪАХЖ (Ъ)	НЕСЛИ	ВЪАШЕТЕ НЕСЛА

11.5.6. Наказовий спосіб

У церковнослов'янській мові, як і в старослов'янській, наказовий спосіб мав форми *2-ої та 3-ої ос. одн.* та *1-ої і 2-ої ос. мн.* та *дв.* Утворювалися вони від основи теперішнього часу за допомогою суфіксів **-н** та **-Ѣ** (у церковнослов'янській – **-є**). Дієслова I–III класів у 2-й і 3-й ос. одн. і у 2-й ос. мн. і дв. мали суфікс **-н**, після голосних **-н** в одн. і мн. переходив у **-й**: **по-ютъ** – **по-й**, **пой-те**, а в 1-й ос. мн. і дв. могли мати суфікс **-н** або **-є**. Дієслова IV класу у всіх формах мали суфікс **-н**: **любн**, **любнѣ**, **любнмъ**, **любнта**.

<i>Однина</i>		<i>Множина</i>		<i>Двоїна</i>	
2. НДИ ВЕДИ		1. НДЕМЪ	ВЕДЪМЪ	1. НДЕВЪ	ВЕДЪВЪ
3. НДИ ВЕДИ		2. НДИТЕ	ВЕДЪТЕ	2. НДЕТА	ВЕДЪТА

Коли дієслівна основа закінчувалася на задньоязиковий г, к, х, то перед н та Ъ проходила їх зміна на свистячі (II палаталізація): **пек-ѡтѣ** – **пѣци**, **помог-ѡтѣ** – **помози**.

11.5.7. Умовний спосіб

Форма умовного способу утворювалася шляхом поєднання дієприкметника минулого часу основного дієслова і дієслова *быти* у формі аориста:

<i>Однина</i>	<i>Множина</i>	<i>Двоїна</i>						
1. БЫХЪ	БЫХОМЪ	БЫХОВЪ						
2. БЫ	БЫСТЕ	БЫСТА						
3. БЫ	БЫША	БЫСТЕ						
<table border="0" style="width: 100%;"> <tr> <td style="font-size: 3em; vertical-align: middle;">}</td> <td style="vertical-align: middle;"><i>ХВАЛНЛЪ, -А. -О</i></td> <td style="font-size: 3em; vertical-align: middle;">}</td> <td style="vertical-align: middle;"><i>ХВАЛНЛН</i></td> <td style="font-size: 3em; vertical-align: middle;">}</td> <td style="vertical-align: middle;"><i>ХВАЛНЛА, -Н</i></td> </tr> </table>			}	<i>ХВАЛНЛЪ, -А. -О</i>	}	<i>ХВАЛНЛН</i>	}	<i>ХВАЛНЛА, -Н</i>
}	<i>ХВАЛНЛЪ, -А. -О</i>	}	<i>ХВАЛНЛН</i>	}	<i>ХВАЛНЛА, -Н</i>			

11.6. Дієприкметник

Дієприкметник – це форма дієслова, яка мала категорії дієслова (вид, стан та час) і категорії прикметника (рід, число та відмінок). Вони поділялися на дві групи: активні та пасивні.

Активні дієприкметники теперішнього часу у старослов'янській мові утворювалися від основи теперішнього часу дієслів I–III класів за допомогою суфіксів **-жци-** (**-ѡци-**) та **-ѡци-**, у східнослов'янських мовах їм відповідали суфікси **-уч-**, **-юч-**, **-ач-**, **-яч-**, у церковнослов'янській мові – **-ѡци-** (**-юци-**) та суфікса **-ѡци-** (**ѡци-**). Активні дієприкметники мали повні і короткі форми.

У Н.в. чол. і сер.р. **короткі** дієприкметники мали закінчення **-ы** без суфіксів **-жци-** (**-ѡци-**) та **-ѡци-**, у жін.р. – закінчення **-н** після суфіксів **-жци-** та **-ѡци-**.

<i>Основа тепер. часу</i>	<i>Дієприкм. ч. і с.р.</i>	<i>Дієприкм. ж.р.</i>
нес-ѡтѣ	нес-ы	нес-ѡци-н
сѣхн-ѡтѣ	сѣхн-ы	сѣхн-ѡци-н
плач-ѡтѣ	плач-ѡ	плач-ѡци-н
прос-ѡтѣ	прос-ѡ	прос-ѡци-н

Короткі дієприкметники чол. і сер.р. відмінювалися як іменники з основою на *jo, дієприкметники жін.р. – як іменники з основою на *ja.

Повні дієприкметники утворювалися шляхом додавання до коротких форм займенників **н**, **га**, **ю**, тільки у сер. р. займенник приєднувався не до Н.в., а до форми З.в.: **несы-н**, **несжци-га**, **несжцие-ю**.

Відмінювалися повні дієприкметники як повні форми прикметників (за займенниковим типом).

Активні дієприкметники минулого часу мали відмінювану і невідмінювану форми.

Відмінювані форми утворювалися від основи інфінітива за допомогою суфіксів **-ъш-**, **-въш-**, **-ьш-** та відповідних відмінкових закінчень:

а) суфікс **-ъш-** приєднувався до інфінітивної основи на приголосний: **нес-ти** – **нес-ъш-н**, **вєс-ти** – **вєд-ъш-н** (у церковнослов'янській мові **ъ** не писався) – **нес-ш-н**, **вєд-ш-н**;

б) суфікс **-въш-** приєднувався до основи інфінітива на голосний: **дѣла-ти** – **дєла-въш-н**, **творн-ти** – **творн-въш-н**.

У Н.в. одн. чол. і сер. р. додавався суфікс **-ъ** із втратою приголосного **-ш-**: **нес-ъ**, **вєд-ъ**, **пєк-ъ**, **двиг-ъ**.

Активні дієприкметники минулого часу, як і теперішнього, мали повну і коротку форми. Повні форми утворювалися так, як і в дієприкметників теперішнього часу.

Активні дієприкметники минулого часу на **-л-** утворювалися від основи інфінітива за допомогою суфікса **-л-** і самостійно не вживалися, а використовувалися для утворення складних часових форм: **сѣтворилъ єсмь** (перфект), **вѣахъ неслъ** (плюсквамперфект).

Пасивні дієприкметники теперішнього часу у старослов'янській мові вживалися рідше, тому їх менше зафіксовано у давніх пам'ятках. Утворювалися вони від дієслівних основ теперішнього часу за допомогою суфікса **-ом-**, **-єм-**, **-нм-**: **нес-омъ**, **вѣд-омъ**, **зна-ємъ**, **люб-нмъ**. Пасивні дієприкметники минулого часу мали повні і короткі форми. Повні форми цих дієприкметників відмінювалися як прикметники, короткі – як іменники: чол.р. – як іменник **плодъ**, жін.р. – **жена**, сер.р. – як іменник **сєло**.

Пасивні дієприкметники минулого часу утворювалися від основи інфінітива за допомогою суфіксів **-н-**, **-єн-**, **-т-**:

– суфікс **-н-** приєднувався до основи на **-а**, **-ѣ**: **зна-ти** – **зна-н-ъ**, **видѣ-ти** – **видѣ-н-ъ**;

– суфікс **-єн-** приєднувався до основ на приголосний: **плєс-ти** – **плєт-єн-ъ**, **рєш-ти** – **рєч-єн-ъ**;

– суфікс **-т-** приєднувався до односкладових дієслів та основ, які закінчувалися на **-пѣ-**, **-а-**, **-н-**, **-оу-**: **нача-ти** – **нача-т-ъ**, **вн-ти** – **вн-т-ъ**, **пѣ-ти** – **пѣ-т-ъ**.

Пасивні дієприкметники минулого часу також мали короткі і повні форми, які утворювалися та відмінювалися як іменники (короткі) та прикметники (повні).

11.7. Прислівник

Прислівник – невідмінювана частина мови, що означає ознаку ознаки, не змінюється, не має граматичних категорій (крім ступеня порівняння у якісних прислівників). У реченні виступає обставиною. Прислівники досить часто зустрічалися у давніх слов'янських пам'ятках. До прислівників належали слова, які утворилися від інших частин мови: це переважно скам'янілі форми непрямих відмінків іменників та прикметників з прийменниками, утворені від іменних основ, рідше – від числівників та дієслів.

Прислівники, які утворені від іменників та прикметників: **ранш, правш, далече, кѣпнш, прилѣжнш, богатнш, хѣдш, прилѣжнш, позднш, забѣтра, вчера, изначала, днесь, вечеръ, окрестъ, впереди, внѣтри, вкѣпѣ, вмѣстѣ, втайнѣ**; від числівників: **єдиножды, дважды, тринжды**; від займенників: **всегда, тогда, никогда, гдѣ, вездѣ, ондѣ, ѿнюдь, ѿсюдѣ, ѿселѣ**.

Правопис прислівників:

Усі прислівники, які закінчуються на [о], пишуться через **ш**: **опаснш, ооѣтрш, толкш, какш**.

Прислівники, які утворені від застиглих форм Д. або М.в. пишуться у кінці через **ѣ**: **вмалѣ, вмѣстѣ, кромѣ, добрѣ, слѣ, поздѣ, вкѣпѣ**; а також із суфіксами **-дѣ, -лѣ**: **гдѣ, здѣ, ѿселѣ, ондѣ**.

Прислівники, які закінчуються на шиплячий або пом'якшений губний, пишуться у кінці через **є**: **далече, древле, єднначе**, а також прислівники вищого ступеня порівняння: **паче, наипаче, больше**.

11.8. Службові частини мови

Прийменник – службова частина мови, яка разом із відмінковими закінченнями виражає різні відношення між словами. Прийменники поділяються на *прості* (або первинні) та *похідні*.

Прості прийменники – **без, воз, из, под, чрез, пред, къ, съ, ѿ, по, до, при, за, на, ооѣ, въ**. Деякі з цих прийменників можуть вживатися як префікси: **без-, по-, при-, отъ-, воз-, (вз-)**.

Похідні прийменники походять переважно від прислівників: **близъ, средн, вноутрь, кромѣ, средн, развѣ, вскрай, внѣ**. Наприклад: **вонни же ведоша его внѣтър двора** (Марк.15, 16); **и той прохощаше сквозѣ грады и веси** (Лук.8,1).

Сполучник – службова частина мови, яка служить для зв'язку слів у реченні чи частин складного речення. Сполучники класифікуються:

– *за походженням*: первинні (**и, а, н, а, но, да, ли, жеі**) та похідні – походять від інших частин мови, частіше від прислівників (**когда, егда**), від займенників (**что, кто, нже**);

– *за будовою*: *прості* (**и, а, но, да, ли, же**), *складні*, які утворилися шляхом зрощення двох сполучників, сполучників з частками (**или, али, даже, нежели, неже**), і *складені*, які становлять собою поєднання декількох слів, які у реченні можуть стояти у різних місцях: **и тѣкъмо – но и; да ащ – то; ащ ли да – то; ащ да не; ли... ли;**

– *за характером зв'язку*: *сурядні* і *підрядні*. *Сурядні* сполучники служать для зв'язку слів у реченні та частин у складносурядному реченні: **а, но, или, либо, ни – ни, не токмо – но и**; *підрядні* сполучники служать для зв'язку частин у складнопідрядному реченні: **понеже, дондеже, аще, аще ли, неже, нежели**.

Частка – службова частина мови, яка надає слову або реченню додаткового відтінку. Переважно частки поєднуються з іншими словами і не вживаються самостійно. Найбільш уживані у церковнослов'янській мові заперечні частки **не-, ни-, нѣ-**: **никто, ничто, никыи**. Частка **не-** найчастіше виконує роль префікса при іменних частинах мови: **невѣръство, недвижимъ, непразднъ, недѣгъ**, рідше – при дієсловах – **негодovati, ненавидѣти**, частка **нѣ-** вживається для творення неозначених займенників: **нѣкто, нѣчто, нѣкыи**.

До словотворчих часток належали і частки **-во, -ли, -же**: **никтоже, нежели, ничтоже**.

Вигук – незмінні слова, які виражають почуття, емоції та волевиявлення. У старослов'янських текстах вигуки не представлені у достатньому обсязі. Найчастіше зустрічаємо вигуки **ω,ο: ο велика танна; скажи ми ω чловѣче**. Вигуки виражали здивування (**ω,ωле**), переконання (**ен**), скорботу (**оувы**): **ωле мѣка смѣрти; оу горе мѣнѣ окаянѣи; оувы мѣнѣ повѣжденъ выхъ мѣжи сини**.

12. Синтаксис

Синтаксис старослов'янської мови досліджений менше, ніж фонетика чи морфологія. Вивченням синтаксичної структури давніх текстів займалися такі визначні вчені: Й. Добровський, Ф. Міклошич, В. Ягич, В. Вондрак, Я. Лось.

Синтаксис старослов'янської мови значною мірою зберігав особливості праслов'янської синтаксичної системи, що сформувалася на ґрунті праіндоєвропейської, зазнаючи, звичайно, певних трансформацій протягом усього періоду розвитку. Особливості синтаксису старослов'янської мови знайшли своє систематичне продовження в сучасних слов'янських мовах, зокрема в українській.

У церковнослов'янській, як і в старослов'янській мові був поширений *вільний порядок слів у реченні*, причому він не мав граматичного значення, а використовувався як засіб смислового та емоційного виділення. Найхарактернішим для синтаксичних структур був порядок з препозитивним підметом по відношенню до присудка (підмет стоїть перед присудком): онъ же отъвѣштавъ рече імъ; чкъ етеръ імѣ дъва ѿна. Якщо треба було акцентувати увагу на дії, то присудок міг стояти перед підметом: гла юмоу ꙗс.

У старослов'янській мові знаходимо ті ж самі *члени речення*, що і в сучасних слов'янських: *головні* (підмет та присудок) та *другорядні* (означення, додаток, обставини). Підмет найчастіше виражався іменником, займенником, числівником або субстантивованим прикметником: ї възнде ꙗс въ ероусалимъ; не оудовъ въндетъ богатъ въ цѣсарствне небевское; онъ же рече сътомъ коръ.

Присудок за будовою був простий і складений. Простий присудок міг бути виражений всіма синтетичними і аналітичними формами дієслова дійсного, умовного і наказового способів:

- *теперішній час*: отрокъ мон лежитъ в домоу моемъ (Асс. Єв.);
- *майбутній час*: что хоштеши ми дати н азъ вам прѣдамъ н (Мар. Єв.);
- *минулий час*: н тогда же придоша оученици его (Остр. Єв.);
- *умовний спосіб*: далъ ти бы вода живъ (Остр. Єв.);
- *наказовий спосіб*: даждь ми пити (Остр. Єв.).

Складений присудок був представлений переважно іменним різновидом, який утворювався поєднанням дієслова-зв'язки з іменною, рідше з прислівниковою частиною: азъ єсмь свѣтъ въ всемоу мироу

(Остр. Єв.). Іменна частина мала переважно форму називного відмінка іменника, займенника, прикметника, числівника, дієприкметника: печальна доуша мога єсть (Сав. кн.); что смѣщені есте (Остр. Єв.); четыре десате нхъ єсть (Супр.).

Роль зв'язки найчастіше виконувало допоміжне дієслово **быти**, яке, на відміну від сучасної української мови, в теперішньому часі не випускається: **ты ли єси църь іудѣискъ** (Зогр. Єв.); **вы есте соль зѣми** (Зогр. Єв.);

12.1. Класифікація речень

I. *За способом висловлювання* речення поділялися на *розповідні, питальні, окличні та спонукальні*.

Найбільш поширені були *розповідні речення*: **въ врѣмѣ оно пришьдѣ нѣсь въ домъ петровъ; рече гѣ притѣчѣ снѣж** (Мф. VII, IX). *Питальні речення* мали у своєму складі питальні слова, які одночасно могли вживатися і в ролі неозначених займенників чи прислівників: **къто прикоснѣ сѣ ризъ монхъ** (Зогр. єв.); **колико нматн хлѣбъ** (Мар. єв.). Досить поширеним питальним словом була частка **ли**: **пришелъ ли єси сѣмо прѣжде врѣмене мѣчнтъ насъ** (Зогр. єв.). *Спонукальні речення* мали присудок, виражений простими або описовими формами наказового способу: **просите и дасть сѣ вамъ нщѣте и обрацете**. *Окличні речення* були засобом вираження різних емоцій та почуттів. Такі речення, як правило, не мали спеціальних засобів виділення, проте віднесеність їх до ораторського мовлення дає змогу визначити специфічні прийоми, які використовувалися при публічному читанні для вираження окличності. Найчастіше для цього використовувалися риторичні звертання і наявність вигуків та окличних часток: **лицемѣре ізъми прѣвѣе врьвѣно нзъ очесе твоего** (Мар. єв.); **w роде не вѣрны и развращены** (Мар. єв.).

II. *За наявністю головних членів речення* – *односкладні та двоскладні*. Найтиповішими були двоскладні речення з підметом і присудком: **виноградъ члкъ насади** (Мар. єв.); **егда молши сѣ не вѣди ако лицемѣри** (Сав. кн.).

III. *За будовою* – *прості і складні*. Серед складних у старослов'янській мові розрізняли *складносурядні і складнопідрядні*. Складні речення за своєю структурою майже не відрізнялися від сучасних. Складним синтаксичним конструкціям української мови відповідали церковнослов'янські періоди. Найяскравіший приклад періоду – це церковні співи.

Особливістю старослов'янських та церковнослов'янських текстів було вживання дієприкметникових зворотів з *давальним самостійним*. Такий зворот був смисловою єдністю і входив до складу простого речення як граматично незалежний відокремлений зворот, який поєднувався з реченням сурядним зв'язком. Структурно він складався з іменника чи займенника та узгодженого з ним активного дієприкметника у формі давального відмінка. Перекладався давальний самостійний підрядним реченням часу, рідше – причини, умови, допустовим чи способу дії. Наприклад, часове значення: **и вѣлѣзьшоу же ємоу въ корабль. по нїемь ндоства оученици єго** (Остр. єв.) – *Коли він сів у корабель, за ним пішли його учні: іеште же ємоу далече сѣшшоу оузьрѣ и бѣць єго и мнлѣ ємоу высть* (Остр. єв.) – *Коли він (син) ще був далеко, побачив його батько і зрадів йому*. Причинне значення: **не нмѣшоу же ємоу чєсо вѣздати, повелѣ господь єго да продадѣтъ и** (Ассем.єв.) – *Через те, що він не мав що віддати, наказав його господар, щоб продали його*; допустове значення: **только же ємоу зѣла нанєсъшоу ни єдиногo гласа испоустн** (Супр. рук.) – *Хоч той стільки (йому) зла зробив, (він) не вимовив ні звука*.

Особливістю церковнослов'янської мови було вживання заперечення. У сучасних слов'янських мовах уживається «подвійне заперечення» – тобто заперечна частка вживається і перед дієсловом, і перед логічно наголошеним словом. У давніх церковнослов'янських пам'ятках заперечна частка вживалася один раз: **и никто же даѣаше ємоу** (Ассем. єв.); **никынже рабъ можетъ дѣвѣма господинома работати**. Пізніше під впливом живої розмовної мови з'явилося друге заперечення перед дієсловом: **никын же рабъ не можетъ**.

Термінологічний лінгвістичний словник

Аорист (грецьк. aoristos – неозначений, необмежений) – дієслівна форма, яка в стародавніх індоєвропейських мовах, у тому числі у старослов'янській і церковнослов'янській, виражала єдину нерозчленовану на складові частини дію, що відбувалася у минулому. У сучасних східнослов'янських і в більшості західнослов'янських мов аорист зовсім зник. Залишком аористної форми є умовна частка *би*, що історично походить від форми 2-ої чи 3-ої особи однини дієслова *бути*.

Асиміляція – уподібнення одного звука до іншого: артикуляція, потрібна для вимови одного звука, зазнає змін під впливом артикуляції сусіднього звука. Існує два види артикуляції: регресивна і прогресивна. *Регресивною* асиміляцією називають таке явище, коли наступний звук впливає на попередній (укр. *приніши* вимовляється як *принішиши*). Коли, навпаки, наступний звук зазнає впливу попереднього, асиміляція називається *прогресивною*.

Афікси – усі значущі морфеми (чи елементи слова), крім кореня і закінчення. Є два основних типи афіксів – префікси і суфікси.

Варіант фонем – різновид фонем у слабкій позиції, тобто в деяких фонетичних умовах, у яких фонема може втрачати деякі зі своїх характерних ознак (довготу, дзвінкість, напруженість тощо).

Вигук – незмінна частина мови, яка не має спеціальних граматичних показників і служить для вираження почуттів і вольових проявів. Від інших частин мови вигуки відрізняються своїм фонетичним оформленням, морфологічною нерозчленованістю, незмінюваністю, відсутністю граматичних значень і граматичних категорій, особливим експресивним змістом.

Вид дієслова – лексико-граматична категорія, що передає різні відтінки дії (стану), вираженої дієсловом: завершеність, обмеженість у часі, результативність – доконаний вид – і тривалість, відсутність обмеження в часі, нерезультативність – недоконаний вид.

Відкритий склад – склад, що закінчується на складотворчий звук (голосний або, в деяких мовах, складотворчий сонорний *p* або *l*).

Вокалізм (від лат. *vokalis* – голосний) – система голосних звуків певної мови.

Генеалогічна класифікація мов (від грецьк. genealogia – родовідна) – класифікація мов на основі їх спорідненості, обумовленої спільністю походження.

Граматична категорія – найбільш абстрактне поняття, яке об'єднує ряд співвідносних граматичних значень, що знаходять своє вираження у відповідних формальних показниках. Граматичні категорії можуть виражати відношення даного слова до інших слів у реченні (категорія відмінка), часове відношення дії або стану до моменту мовлення (категорія часу) тощо.

Губні голосні – голосні звуки, у творенні яких активну участь беруть губи. В українській і російській мовах такими голосними є *о* та *у*. Ці звуки називають ще лабіалізованими.

Давноминулий час – дієслівна форма минулого часу, яка виражає дію, що передувала іншій минулій дії. У старослов'янській і церковнослов'янській мовах давноминулий час утворювався сполученням активного дієприкметника на *-л-* та перфекта допоміжного дієслова *быти*: *есмь былъ неслъ*. Давноминулий час зберігся в українській мові: *Трохи була не втопилася; Нас попередили були про...*

Двоїна – форма відмінювання і дієвідмінювання, яка вживалася у тих випадках, коли мова йшла про двох осіб чи два предмети.

Дисиміляція (розподібнення) – фонетичне явище, при якому відбувається заміна в слові одного з двох однакових чи подібних звуків іншим артикуляційно близьким. Дисиміляція може бути регресивною і прогресивною. При *регресивній* дисиміляції впливовим звуком є наступний, при *прогресивній* – попередній.

Діакритичні знаки – додаткові знаки, які служать для позначення різних звуків (у транскрипції) і їх відтінків, що позначаються однією буквою. Ці знаки ставляться над буквами або під буквами, наприклад: чеські *č, ž*; польські *ź, ń, ś* та ін. Діакритичні знаки позначають короткість чи довготу звуків, м'якість тощо.

Дієвідмінювання – 1. Система змінюваних форм дієслова, що виражають категорії способу, часу, особи, числа. 2. Група дієслів, що мають спільні особливості відмінювання залежно від характеру основи.

Енклітики – слова, які позбавлені власного наголосу, стоять після наголошеного слова, утворюючи з ним одне фонетичне ціле, об'єднане спільним наголосом. Таку роль виконують короткі

слова, наприклад, частки, займенники, артиклі, допоміжні дієслова та ін.

Закритий склад – склад, що закінчується на нескладотворчий (приголосний) звук: *дов-гий*.

Зредуковані голосні – голосні звуки, що вимовляються неповним голосом. Їх називають ще голосними неповного творення. У старослов'янській мові такими голосними були ь та ъ, які читалися в залежності від позиції. У російській мові – це ненаголошені голосні, крім тих, що стоять безпосередньо перед наголошеним складом: [дѣраго́й], [мѣлако́].

Камора – діакритичний знак, який мав форму малого півкола і вживався біля букв (або над ними), що позначали м'які або пом'якшені приголосні, переважно **р, л, н**: **нѣва, морѣ, полѣ**. Для позначення м'яких або пом'якшених приголосних вживався ще й значок ´: **окл' ѳвѣтанъ, равн'н**. У запозичених словах, коли після **г, к, х** стояли голосні переднього ряду, також вживалася камора: **агг'ѳелъ, ѳванг'ѳеліє, кнт'ъ, х'ѳроуѳвнмъ**.

Консонантизм – система приголосних звуків певної мови.

Лабіалізовані звуки – див. *Губні голосні*.

Логічний наголос – наголос, за допомогою якого виділяється в реченні те чи інше слово, важливе в смисловому відношенні, тобто слово, на якому концентрується відповідно до контексту і ситуації вся увага висловлювання. Логічний наголос може падати на будь-яке слово в реченні: *Куди покласти цю річ, на стіл чи під стіл?*

Метатеза – перестановка звуків або складів у слові: укр. *тарілка*, польськ. *talerz*; рос. *ладонь*, укр. *долоня*.

Морфологія – граматичне вчення про слово (або розділ граматики), в якому аналізуються морфемний (чи морфологічний) склад слова і ті зміни, що відбуваються в його будові, дається класифікація частин мови, встановлюються правила закономірних змін слова, які воно виявляє, сполучаючись з іншими словами у словосполученні і в реченні.

Назалізація – додаткова носова артикуляція звука, переважно голосного.

Носові голосні – звуки, що вимовляються з опущеним піднебінням, причому частина видихуваного повітря проходить у носову порожнину, і голосний звук набуває носового резонансу. Носові

голосні були у праслов'янській і старослов'янській мові (о носове та е носове), тепер у польській мові (Љ, к). Є деякі носові голосні у французькій і португальській мовах.

Основа слова – частина слова, яка виражає його лексичне значення, тобто частина слова без закінчення. Основа може збігатися з коренем слова: *сад-и, вод-а*. Така основа називається непохідною. Основи, в склад яких входять префікси і суфікси, називаються похідними: *твор-чість, пере-каз*.

Паєрик, або **єртиця** – діакритичний знак, який мав спочатку форму півкола, а десь з XIII ст. форму апострофа (’), вживався на місці пропущених на письмі **ъ** та **ь**: *к’то, ч’то, д’ва, м’ногъ, м’нѣ* замість *къто, чъто, дъва, мъногъ, мънѣ*.

Палаталізація – особливе забарвлення приголосного, що утворюється внаслідок додаткового піднесення середньої частини спинки язика до твердого піднебіння. При вимові палаталізованих приголосних язик займає приблизно таке положення, як і при вимові *i*. Палаталізуватися (пом’якшуватися) може будь-який приголосний, за винятком середньоязикового, для якого піднесення язика до піднебіння є природною артикуляцією.

Палаталізовані звуки – приголосні звуки, при вимові яких основна артикуляція супроводиться додатковим піднесенням середньої частини спинки язика до твердого піднебіння. Ці звуки називаються ще *м’якими*.

Перфект – властива більшості індоєвропейських мов дієслівна форма, яка первісно виражала дію минулого часу як таку, що зберігає свій результат у теперішньому. У давніх слов’ян перфект утворювався поєднанням особової форми теперішнього часу дієслова **быти** та активного дієприкметника минулого часу на **-л**: *ієсмь, неслъ, -а, -о*.

Плюсквамперфект – див. *Давноминулий час*.

Проклітики – позбавлені власного наголосу слова, що стоять перед наголошеним словом, до якого вони примикають, утворюючи з ним одне фонетичне ціле, об’єднане спільним наголосом. У ролі проклітик виступають переважно короткі слова, які виконують здебільшого службові функції, наприклад, прийменники, сполучники, частки, а також займенники, допоміжні слова, зв’язки тощо.

Редукція – один з видів звукових змін, який полягає в ослабленні артикуляції звуків. Наслідком редукції нерідко є випадання певного звука в слові. Існує два види редукції: *кількісна і якісна*. При

кількісній редукції зменшується сила і довгота звука, але зберігається його якість (у рос. мові пор. кореневий *a* у словах *сам* і *сама*). При якісній редукції змінюється якість голосних. Так, у рос. мові у слові *вода* ненаголошений *o* вимовляється як *a*.

Службові слова – слова, які виражають різні відношення між повнозначними словами, так чи інакше об'єднують слова, словосполучення і інші утворення, що входять до складу речення або надають їм різних відтінків. Службові слова не можуть виступати членами речення. До цієї категорії слів належать прийменники, сполучники, частки, артиклі.

Сонорні звуки – приголосні звуки, у творенні яких голос переважає над шумом. Їх іноді позначають терміном *півголосні*. До таких звуків відносяться *p, л, м, н, в, j*.

Супін – незмінювана дієслівна форма, яка вживалася у давніх слов'янських, у тому числі і в старослов'янській, мовах при дієсловах руху для означення мети дії. У результаті спільності синтаксичної ролі і близькості форм супін досить рано (уже у XI ст.) став змішуватися з інфінітивом, а згодом у більшості слов'янських мов вийшов з ужитку.

Суплетивні форми – співвідносні форми слів, утворені від різних коренів або основ. Явище суплетивізму властиве переважно індоєвропейським мовам, у тому числі і слов'янським. Суплетивні форми відрізняються одна від одної граматичним (а іноді і лексичним) значенням. Ці форми зустрічаються, наприклад, при утворенні ступенів порівняння від деяких прикметників (укр. *гарний* – *кращий*, *поганий* – *гірший*, рос. *хороший* – *лучший*), а також у деяких дієслівних та іменних утвореннях: укр. *брати* – *взяти*, *говорити* – *сказати*; рос. *ребенок* – *дети*, *человек* – *люди*.

Титло (гр. τίτλος – напис) – найчастіше вживаний надрядковий знак, ставився над скорочено написаними словами, а також над буквами-цифрами. Форма титлів була різною: ~~~~~. Скорочені написання допускалися тільки для добре відомих і часто вживаних слів, зокрема *агълъ, аггълъ* = *ангелъ*, *бгъ, бгъ* = *богъ*, *бгца* = *богородица*, *дхъ* = *доухъ*, *ісъ* = *інсоусъ*, *мчкъ, мчннкъ* = *мученикъ*, *оць* = *отець*, *пркъ* = *пророкъ*, *стгъ* = *свѣтгъ*, *хсъ, хгъ* = *христос*, *црь* = *ц(ѣс)арь*, *чкъ, члвкъ* = *чловѣкъ* та ін.

Транскрипція – (лат. transcriptio – переписування) – фонетичне письмо, завданням якого є якнайточніше записати звучання тієї чи іншої мови незалежно від її графічних і орфографічних норм. Транскрипція може бути *фонетична* та *фонематична*. При *фонетичній* транскрипції дається детальний опис звуків у їх акустичному або фізіологічному аспекті, відмічаються усі деталі, усі відтінки звуків, незалежно від їх ролі у фонологічній системі мови, при цьому кожному звукові має відповідати окремий знак, і ці знаки мають вживатися тільки з одним звуковим значенням. За основу фонетичної транскрипції береться якийсь існуючий алфавіт, до нього додаються окремі знаки для тих звуків, які не відображаються у звичайному алфавіті, а також використовуються діакритичні знаки, лігатури та ін.

Фонематична транскрипція передає тільки основні звуки даної мови (фонеми) без урахування їх відтінків – кожна фонема, незалежно від позиції, позначається одним і тим же знаком. Ця транскрипція застосовується в записах прикладів і парадигм граматики, де важливий структурний, а не артикуляційний бік справи.

Транслітерація – передача тексту, написаного тим чи іншим алфавітом, засобами іншого алфавіту. Транслітеруючи написання, враховують не звукове оформлення, а відповідність букв двох алфавітів.

Слова під титлом

А

анѣи – анѣли

агѣа, агѣа – ангелъ

амн – амниъ

апѣа – апостолъ

Б

бѣ, бѣ – богъ

ба – бога

боу – богоу

бви – богови

бже – боже

бжи – божи

бжтвенный – божественный

блгъ – благъ

бженъ – блаженъ

блго – благо

блгсви – благослови

блгнъ – благослов(л)енъ

блгочтнw – благочестно

блгть – благодать

бца – Богородица

бы – выть

В

вѣка, вѣка – владыка

вѣца – владычица

вѣдкахъ – владыкахъ

въ оно – въ врѣмѣ оно

в о – въ оно

Г

глати – глаголати

гла – глагола

гъ, гдъ, гдъ – господь

гн – господи

гмь – господомь

гви – господевн

гнь – господень

гнъ, гъ – господинъ

гна – господина

гоу, гноу – господиноу

гнома – господинома

глъ – глаголъ

глати – глаголати

глаше – глаголаше

гла – глагола

глаша – глаголаша

глешн – глаголешн

глоу – глаголоу

гльштѣ – глагольштѣ

гла – гласъ

Д

да – дастъ

двдъ – давидъ

двдвъ – давидовъ

два – двѣ

дхъ – доухъ

дхмъ, дхомъ – доухомъ

дша – доуша

дши – доуши

дшж – доушж

дшеж – доушеж

дшамъ – доушамъ

Е

епѣкопъ, епѣпъ – епископъ

евѣлѣ, евѣлѣ – евангелѣ

ѣрслимъ – нероусалимъ

ѣрсмѣхъ – нероусалимѣхъ

ѣрслама – нероусалима

ѣпппъ – епископъ

е – есть

Н

Ісѣ, нѣсѣ, нѣс – Іисоусѣ
 нїсовн, нїсви – Нисоусовн
 іѣомь – Нисоусомь
 нѣха – Нисоуса Христа
 нѣрекѣ – нѣрекѣ
 н-ѣркве – нс црѣкве
 іерлнмѣ, нрѣмѣ – іерусалнмѣ
 нѣмѣ, нѣмѣ – іерусалнмѣ
 нѣль – нзранѣль
 вѣ ѣн – вѣ нзранн
 нѣлнтѣнннѣ
 нзранлнтѣнннѣ

К

кѣ, кѣц, кѣ – коньць
 крѣтѣ – крестѣ
 крѣтнтель – крестнтель
 крѣстнтелѣ – крѣстнтелѣ

М

мѣрїа – Марїа
 мѣтн – матн
 мѣлтва – молнтва
 мѣлнша – молнша
 мѣть – млостѣ
 млрѣдїе – млосердїе
 млѣрдова – млосрьдова
 млнць – млденецѣ
 мѣчѣ, мѣчннкѣ – мѣчннкѣ
 мѣа – мѣчннка
 мѣць – мѣсѣаць

Н

нѣво – небо
 нѣсе, нѣсе – небесе
 нѣскѣ – небесьскѣ
 нѣскы – небесьскы
 нѣскыхѣ – небесьскыхѣ
 нѣскыа – небесьскыа
 нѣскоумоу – небесьскоумоу

нѣсѣѣмь – небесьѣѣмь
 нѣла – нѣдѣла
 нѣсѣ – нѣсѣ, нѣсѣ

О

о^н – оно
 ѣць – отѣць
 ѣче – отѣче
 ѣца – отѣца
 ѣцоу – отѣцоу

П

пѣпѣ, пѣ – попѣ
 пове – попове
 прѣкѣ, прѣрокѣ – пророкѣ
 прѣка – пророка
 прѣкѣмѣ – пророкомѣ
 про – пророцн
 прѣтолѣ – прѣстолѣ
 прѣвенѣ – прѣподобенѣ
 прѣннкѣ – правѣднк
 пѣа – пнсано
 пѣть – памѣть

Р

рѣ – рече (аорист від ректн)
 рѣмь – сѣтомь (р = 100)

С

сѣтѣ – свѣтѣ
 сѣтаго – свѣтаго
 сѣтааго – свѣтааго
 сѣтоє – свѣтоє
 сѣты – свѣтын
 сѣтынхѣ – свѣтынхѣ
 сѣтмѣ – свѣтмѣ
 сѣтнтн – свѣтнтн
 сѣтостн – свѣтостн
 сѣпсѣ – спѣсѣ
 сѣспн, спн – сѣспн
 сѣсптн – сѣсптн
 сѣпннк – сѣспннк

с̄петъ – съпасетъ
с̄псена – спасена
с̄рдце – срьдьце
с̄нъ – сынъ
с̄на – сына
с̄нове – сынове
с̄нвесе – съ небесе
с̄ъвы^с са – съвысть са

Т

т̄рѣца – тронца
т̄ло – тѣло

Х

х̄р̄тосъ, х̄с, х̄ть – христосъ
х̄а – христа
х̄н – христи
х̄оу – христу
х̄е – христе
х̄въна – христовъна
х̄въ – христовъ

Ц

ц̄р̄тво – царство
ц̄р̄ствне – царьствне
ц̄рь, ц̄срь – ц(ѣс)арь
ц̄рѣ – цѣсарѣ
ц̄рю – ц(ѣс)арю
ц̄рькъ – цѣсарьскъ
ц̄рковь, ц̄рквь – церковь

Ч

ч̄къ, ч̄лкъ, ч̄лвкъ –
ч(е)ловѣкъ
ч̄лвкоу – ч(е)ловѣкоу
ч̄скъ – ч(е)ловѣчьскъ
ч̄лвчь – ч(е)ловѣчь
ч̄т̄ный – честный
ч̄т̄ый – чистый

На иконах:

м̄р̄ ѿ̄γ (Μητη του Θεου) –
м̄тн б̄ж̄ӣа (Ματηρ Бож̄ӣа)
о̄ ѿ̄н (δ̄ων) – сый (Θ̄οῡщ̄ӣй)
ΙΝ̄Ц̄Ι – Исус Назарянин Цар
юдейскнй;
ΙΧ̄Θ – Исус Христос Спаситель

Бібліографія

Підручники

Бабич Н. Д. Історія української літературної мови. – Львів, 1993.

Бабич Н. Д. Історія української літературної мови. Практикум. – Львів, 1983.

Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. – М., 1961.

Беседина-Невзорова В. П. Старославянский язык. – Харьков, 1962.

Бирнбаум Х. Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции. – М., 1987.

Біленька-Свистович Л. В., Рибак Н. Р. Церковнослов'янська мова. – К., 2000.

Возняк М. Коротка граматики давньої церковнослов'янської мови в порівнянні з українською для ужитку в середніх школах. – Львів, 1925.

Горшков А. И. Старославянский язык. – М., 1963.

Дементьев А. А. Сборник задач и упражнений по старославянскому языку. – М., 1975.

Елкина Н. М. Старославянский язык. – М., 1960.

Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка. – М., 1990.

Иванова Т. А. Старославянский язык. – М., 1977.

Кархут С. Граматика української церковно-слов'янської мови. – Львів, 1927.

Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. – К., 2000.

Кравчук Р. В. З історії слов'янського мовознавства. – К., 1961.

Кривчик В. Ф., Можейко Н. С. Старославянский язык. – М., 1974.

Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII в.). – М., 1975.

Лев В. Нарис граматики староцерковнослов'янської мови в порівнянні з українською церковнослов'янською мовою. – Стенфорд, Конн, 1956.

Леута О. І. Старослов'янська мова. – К.: Вища школа, 2001.

Майборода А. В. Старослов'янська мова. – К., 1975.

Майборода А. В., Коломієць Л. І. Старослов'янська мова: Збірник вправ і завдань. – К., 1992.

Матвеева-Исаева Л. В. Лекции по старославянскому языку. – Л., 1958.

Мейе А. Общеславянский язык. – М., 1951.

Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 1995.

Огієнко І. Історія церковно-слов'янської мови: Короткий науково-популярний нарис. – Варшава: Друк. Синодальна, 1931.

Огієнко І. Історія церковно-слов'янської мови. Повстання церковно-слов'янської мови. Костянтин і Мефодій: їх життя і діяльність. – Варшава, 1926. – Т.1.

Огієнко І. Історія церковно-слов'янської мови. Фонетика церковно-слов'янської мови... – Варшава, 1927. – Т.3.

Попович І. Д. Граматика церковно-слов'янської мови в українській редакції. – Рим, 1962.

Ремнёва М. Л., Савельев В. С., Филличев И. И. Церковно-славянский язык. Грамматика с текстами и иллюстрациями. – Москва, МГУ, 1999. – 230 с.

Рудницький Я. Нарис граматики старо-церковнослов'янської мови. – Мюнхен, 1947.

Русинов Н. Д. Древнерусский язык. – М., 1997.

Селищев А. М. Славянское языкознание. – М., 1941.

Селищев А. М. Старославянский язык. – М., 1951. – Ч. 1.

Собинникова В. И. Лекции по исторической грамматике русского языка. – Воронеж, 1967.

Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – Львів, 1964.

Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – К., 1983.

Стеценко А. Н. Хрестоматія по старославянському языку. – М., 1984.

Трофимович К. К. Практикум з порівняльної граматики слов'янських мов. – Львів: ЛДУ, 1960.

Цейтлин Р. М. Лексика старославянського языка. – М., 1977.

Якубинский Л. П. История древнерусского языка. – М., 1953.

Історія слов'ян

Гиндин Л. А. Язык древнейшего населения юга Балканского полуострова. – М., 1967.

Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописях, преданиях и легендах. – К., 1986.

- Літопис руський. – К., 1990.
Монтэ Пьер. Египет Рамсесов. – М., 1989.
Огієнко І. І. Українська культура. – К., 1991.
Розов Н. Н. Книга Древней Руси. – М., 1988.
Рубинштейн Р. И. Новые археологические открытия в Египте. – М., 1962.
Сказания о начале славянской письменности. – М., 1981.
Славянские древности: В 4 т. – М., 1995–1999.
Толочко П. П. Древний Киев. – К., 1970.
Успенский Л. В. По закону буквы. – М., 1973.
Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. – Л., 1972.

Історія письма у слов'ян

- Амирова Т. А. К истории и теории графемики. – М., 1977.
Блаватская Т. В. Греческое общество второго тысячелетия до н.э. – М., 1966.
Амусин И. Д. Находки у Мертвого моря. – М., 1965.
Амусин И. Д. Рукописи Мертвого моря. – М., 1961.
Варшавский А. С. Вначале были легенды. – М., 1982.
Варшавский А. С. Рукописи Мертвого моря. – М., 1960.
Георгиев Е. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. – София, 1952.
Донских О. А. К истокам языка. – Новосибирск, 1988.
Драчук В. С. Дорогами тисячоліть. – К., 1978.
Жуков Д. А. Загадочные письмена. – М., 1962.
Замаровський В. Спочатку був Шумер. – К., 1983.
Истрин В. А. Возникновение и развитие письма. – М., 1965.
Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. – М., 1988.
Караславов С. Х. Солунські брати. – К., 1988.
Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. – Л.: Изд. АН СССР, 1928.
Кодратов А. М., Шеворошкин В. В. Когда молчат письмена. – М., 1970.
Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. – Л., 1986.
Кривелев И. А. Раскопки в «библейских странах». – М., 1965.
Липин Л., Белов А. Глиняные книги. – М., 1952.

Максимов П. О. Про докириличне слов'янське письмо. // Галицько-буковинський хронограф. – Івано-Франківськ; Чернівці, 1998. – С. 79–92.

Матвеев К. П., Сазонов А. А. Когда заговорила клинопись. – Л., 1979.

Молчанов А. А. Таинственные письменна первых европейцев. – М., 1980.

Черепнин Л. В. Русская палеография. – М., 1956.

Давні слов'янські пам'ятки

Буганов В. И., Жуковская Л. П., Рыбаков Б. А. Мнимая “Древнейшая летопись” // *Вопр. истории.* – 1977. – № 6. – С. 202–205.

Георгиев Е. Славянская письменность до Кирила и Мефодия. – София, 1952.

Жуковская Л. П., Филин Ф. П. “Влесова книга...” Почему не Велесова? (Об одной подделке) // *Рус. речь.* – 1980. – №4. – С. 111–118.

Жуковская Л. П. Поддельная докириллическая рукопись: (к вопросу о методе определения подделок) // *Вопр. языкознания.* – 1960. – №2. – С. 142–144.

Огієнко І. Історія церковно-слов'янської мови: Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків. – Варшава, 1929.

Рєбіндер Б. Влесова книга: життя та релігія слов'ян. – К., 1993.

Скурлатов В., Николаев Н. Таинственная летопись: Гипотеза на проверку. “Влесова книга” – подделка или бесценный памятник мировой культуры // *Неделя.* – 1976. – № 18. – С.6.

Творогов О. В. Что стоит за “Влесовой книгой”? // *Лит. газета.* – 1986. – 16 июля. – С. 5.

Труды Отдела древнерусской литературы / Ред. Д. С. Лихачев, М. А. Салмина. – Л., 1990. – Т. XLIII.

Уханова Е. В. У истоков славянской письменности. – М., 1998.

Флоря Б. Н. Сказания о начале славянской письменности. – Санкт-Петербург, 2000.

Історія книгодрукування у слов'ян

Александрович В. Соратник першодрукаря // *Жовтень.* – 1984. – № 8. – С. 97–99.

Буквар Івана Федорова. – К., 1975.

- Владимиров Л. И.* Всеобщая история книги. – М., 1988.
- Запаско Я. П., Мацюк О. Я.* Львівські стародруки. – Львів, 1983.
- Ісаєвич Я. Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989.
- Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1983.
- Момина М. А., Шварц Е. М.* Рукописный прототип старопечатных московских Триодей XVI в. // Древнерусская литература: источниковедение. – Л., 1984.
- Немировский Е. Л.* Мир книги. – М., 1986.
- Огієнко І. І.* Історія українського друкарства. – К., 1994.
- Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія. – К., 1981.
- Яремко П. К.* Мілегій Смотрицький: Життя і діяльність. – К., 1986.

Переклади Святого Письма

- Головащенко С.* Біблієзнавство. – К.: Либідь, 2001.
- Дарманський П. Ф.* Земні джерела „Святого письма“. – К., 1985.
- Житецький П. И.* О переводах Евангелия на малорусский язык. – СПб., 1906.
- Кудасевич Й.* Богословсько-практичне введення до Святого письма. – Львів, 1994.

Словники

- Белей Л., Белей О.* Словник старослов'янсько-український. – Львів, 2001.
- Дьяченко Г.* Полный церковно-славянский словарь. – М., 1993.
- Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К., 1982–1989.
- Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.): В 10 т. – М., 1988–1991.
- Словарь русского языка XI – XVII вв. – М., 1975–1991.
- Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: В 2 т. – К., 1977–1978.
- Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка: в 3 т. – М., 1989.
- Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) / Под. ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. 2-е изд. – М., 1999.

Додатки

ТЕКСТИ ДЛЯ ЧИТАННЯ

1

О ПИСМЕНЕХЪ ЧРЪНОРИЦА ХРАБРА

прѣжде оубо словѣне не имѣхъ книгъ. нъ чрътами и рѣзами чьтѣхъ и гатаахъ погани сѣще. крѣстивше же сѧ, римскамы и грѣчьскымы писмены, нъждаахъ сѧ словѣнскы рѣчь безъ оустроенна. нъ како можетъ сѧ писати добрѣ грѣчьскымы писмены. ѿѣтъ. или животъ. или зѣло. или црковь. или чаанне. или широта. или гадъ или ждоу. или юность. или жзыкъ. и ннаа подобнаа симь. и тако вѣшъ многа лѣта. по том же члкуюбець ѿѣтъ строан и всѣ. и не вставлѣж члча рода безъ разоума. нъ всѧ къ разоумоу привода и спсению. помилувавъ родъ члчь. посла нмъ стѣго квестантинна философа нарицаемаго кирила. мѣжа праведна и истинна. и сътвори нмъ, ѿѣтъ. писмена и осмь. шва оубо по чиноу грѣчьскыхъ писменъ. шва же по словѣнстѣн рѣчи. ѿ прьваго же наченъ по грѣчьскоу. шни оубо алфа. а съ, азъ. ѿ аза начатъ швое. и тако же шни подобльше сѧ жидовьскымы писменемъ сътворишъ, тако и съ грѣчьскымы. жидове бо прѣвое писма имать алефъ. еже сѧ сказаетъ оучение съврѣшше. въводимоу дѣтицоу и глѣще оучи сѧ. еже есть алефъ. и грѣци подобльше сѧ томоу алфа рѣшъ. и сподоби сѧ реченне сказанна жидовьска грѣчьскооу жзыкоу. да речеть дѣтицоу въ оученна мѣсто ици алфа. боши сѧ речеть грѣчьскомъ жзыкомъ. тѣмъ бо подобѧ сѧ стын кирилъ створи прѣвое писма. азъ нъ тако и прѣвомоу сѣцооу писмени азъ. и ѿ ѿа даноу родоу словѣн'скомоу на ѿврѣстне оустъ. въ разоумъ оучащимъ сѧ боукамъ. велнкомъ раздвиженнемъ оустъ възгласитъ сѧ. а шна писмена маломъ раздвиженнемъ оустъ възгласатъ сѧ и исповѣдажтъ сѧ. се же сѣтъ писмена словѣнськаа. сицеа подбаеть писати и глати. ѿ ѿѣтъ. дроузни же глатъ почто есть. ѿѣтъ. писменъ створилъ. а можетъ сѧ и менушимъ того писати. тако же и грѣци. ѿѣтъ. пишжтъ. и не вѣдають колнцѣмъ пишжтъ грѣци. есть бо оубо ѿѣтъ. писменъ.

нж не наплѣнѣжт' сѧ тѣми книгы. нж приложили сжть дво-
гласныхъ -āi- н въ чисменехъ же ġ ̄ ē. н -ḡ- десѧтное. н -ḡ-
сѣтное. н съвиражть сѧ ихъ -ān- тѣмъ же потоמוу подобно н
въ тѣжде шбразъ створи стѣын кирилѣ -ān- писменѣ. дроузни
же глѧть чесоמוу же сжть словѣн'скы книгы. ни того бо есть
бѣ створиѧ. ни то а҃гли. ни сжть нжде конни. гако жидовьскы
н рим'скы н еллинѣскы. нжде Ѡкона сжть. н прижты сжтѣ бѣмъ.
а дроузни мнѧть гако въ намѣ есть створиѧ писмена. н не
вѣдаѧ сѧ что глѧще шкаанни. н гако трини жзыкы есть бѣ
повелѣѧ книгамѣ быти. гако же въ е҃гли пишеть. н бѣ дѣска
написана жидовьскы н рим'скы н еллин'скы. а словѣн'скы нѣ тоу.
тѣмъ же нѣ сжть словѣн'скы книгы Ѡ бѣа: кѣ тѣмъ что глѧемъ
ни что речемъ кѣ тацѣмъ безоумнемъ. шбаче речемъ Ѡ стѣхъ
книгѣ гакоже на҃учнѣом сѧ. гако всѣ по радоу быважть Ѡ бѣа. а
не н'ногдож. нѣсть бо въ створиѧ жидовьска жзыка прѣжде.
ни рим'ска. еллиньска. нж сир'скы. нмже н адамѣ глѧ. н Ѡ
адама до потопа. н Ѡ потопа дондеже бѣ раздѣли жзыкы при
стѣлѣпо-твореніи гакоже пишеть. размѣшеномъ же вышемъ
жзыкомъ. н гакоже сѧ жзыци размѣсишѧ. тако н нрави н обычае
н оустави. н законн. н хытрости. на жзыкы. египтѣномъ же
землемѣренне. а персомъ н халдеомъ н асиреомъ.
звѣздочѣтенне. вльшвенне. врачеванне. чарованна. н всѣ
хытрость члѣча. жидовомъ же стѣыж книгы въ нихъ же есть писано.
гако бѣ н бо створи н земля. н всѣ гаже на неи. н члѣка. н всѣ по
радоу гако же пишеть. еллинномъ граматикна. риторикна.
философиж. нж прѣжде сего елнини не имѣхѧ своимъ жзыкѣмъ
писмен'. нж финнѣскыми писмены писѧхѧ своѧ си рѣчь. н тако
бѣшѧ многа лѣта. панамидѣ же послѣжде пришедѣ. наченѣ Ѡ
алфы н виты [...]

(За списком 1348 р.)

2

Чловѣкъ нѣкын имѣ дѣва сына. н рече мннин сынѣ ею
бѣоу бѣче даждѣ ми. достоннѣж часть. имѣниѣ. н раздѣли
има имѣниѣ. н не по мнозѣхъ днѣхъ. събвравѣ все мннин

сынъ· отиде на странаж далече· и тоу расточи имѣннїе свое
живы бл҃жно· иждивъшоу же ѿмоу въсѣ· бысть гладъ
крѣпкъ на странѣ тон· и тѣ начатъ лишати сѧ· и шѣдъ
прилѣпсѧ єдиномъ отъ жителѣ тоѧ страны· и пошлѧ на села
своѣ пастъ свинни· и желаше насытити чрѣво свое отъ рожьць,
ѧже ѣдѣахъ свинни· и никътоже не дагаше ѿмоу· въ себе
пришѣдъ рече· колнкоу нанмьникъ ѿца моего избы-важтъ
хлѣбн· азъ же съде гладъмъ гыбнж· въставъ идѧ къ оцѣ
моємоу· и рекъ ѿмоу· ѿче съгрѣшихъ на нѣбо і прѣдъ тобою·
оуже нѣсмь достоинъ· нарешти сѧ сынъ твои· сътвори ма-
гако єдиного отъ нанмьникъ твоихъ· и въставъ иде къ ѿцоу
своємоу· ѿште же ѿмоу далече сѧштоу· оузьрѣ и ѿць его· и
млѧ ѿмоу бысть· и текъ паде на выж ѿго и обловыза и рече
же ѿмоу сынъ ѿче съгрѣшихъ на небо и прѣдъ тобою· оуже
нѣсмь достоинъ нарешти сѧ сынъ твои рече же ѿць къ рабомъ
своимъ· скоро изнесѣте одеждѧ прѣвжж· и облѣцѣте· и и
дадите прѣстень на рѧкѧ ѿго и сапогы на нозѣ и приведѣше
тельць оупитанын· заколѣте· и ѣдѣше да веселимъ сѧ· гако
сынъ мои съ· мрѣтвъ бѣ и оживе· изгыблѣ бѣ и обрѣте сѧ· и
начашѧ веселитисѧ· бѣ же снъ ѿго старѣи на селѣ· и гако
гряды приближисѧ къ домоу· слыша пѣннѣ и ликы· и
призѣвавъ єдиного отъ рабъ· въпрашааше· чѣто оубо си
сѧтъ· онъ же рече ѿмоу· гако братъ твои приде и закла ѿць
твои тельць оупитанын· гако съдрава и приѧтъ· разгнѣвавъ
же сѧ· и не хотѣаше вънннн· ѿць же ѿго ншѣдъ молѣаше· и
онъ же отъвѣштавъ рече ѿцоу своємоу· се колнко лѣтъ
работажъ тебѣ и николиже заповѣди твоєѧ не прѣстѧпнхъ·
и мѣнѣ николиже не далъ еси козляте да съ дроугы мои
възвеселилѣ сѧ быхъ· ѿгда же снъ твои съ изѣды твоє имѣннїе·
с любадѣницами· приде· закла ѿмоу тельць питомын· онъ же
рече ѿмоу чадо· ты въсегда съ мѣнож ѿси· и въса моѣ твоѣ
сѧтъ възвеселити же сѧ и възрадовати подобаше· гако
братъ съ· мрѣтвъ бѣ и оживе· изгыблѣ бѣ и обрѣте сѧ·

(Зографське евангелїе. Лк., XXIII)

3

Рече Гь - не осждайте да не осждени бждете нмь же бо сждъмъ сждите - сждитъса вамъ и въ ню же мѣрж мѣрите възмѣрнтъса вамъ чьто же види сжчьць нже юсть въ очеси брата твоего - а бръвьна юже юсть въ очеси твоемь не чоуеши или како речеши братоу своемуу остави и изъмж сжчьць из очесе твоего и се бръвьно въ оцѣ твоемь - лицемѣре - изьми пръвѣ бръвьно из очесе твоего - тогда оузырниши изаѣтні сжчьць из очесе брата твоего не дадите сѣтааго пьсомъ ни помѣтайте висьръ вашихъ прѣдъ свини - гамн - да не попержтъ нхъ ногами своимн и врацьте са растрыгнжтъ вы просите и дасть са вамъ ищѣте и обрацьте тлѣцьѣте и отъврьзетьса вамъ вса къ бо просаи приметъ - и ищѣ и обрѣтають и тлѣкжцоуоумоу отъврьзетьса

(Остромирово евангеліе. Мф., VII)

4

Въ врѣма оно - пришѣдъ ѿисъ въ домъ петровъ видѣ тьцж юго лежащж - огньмъ жегомж - и прикоснж са ржцѣ юемъ - и остави ѿ огнь - и вѣста и слоужааше юмоу поздѣ же бывѣше - приведоша юмоу вѣсьны мѣногы - и изгьна дѣху словъмъ - и вса болащамъ ищѣли да съвждеть са реченою исаніемъ пророкъмъ глущемъ - тѣ неджгы наша прнхатъ - и болѣзни понесе оузырѣвъ же ѿис - мѣногы народы окрьстъ себе - повелѣ ити на онъ полъ - и пристжплъ єдинъ къннкъ - и рече юмоу оучителю ндж по тебѣ - гоможе колиждо идешн - и гла юмоу ѿис ли лица ложа имжтъ - и пѣтица ѿвськымъ гнѣзда - а сынъ чловѣчьскын не имать къде главы подѣклонити - дроугын отъ оученикъ юмоу рече къ нюмоу - Гн повелн ми прѣжде ити - и погрѣти оца моего - ѿис же гла юмоу гради по тьнѣ - и остави мрътвынъ - погретн своѣ мрътвьца - и вѣлѣзъшоу же юмоу въ корабль - по нюемъ идоша оученици юго -

(Остромирово евангеліе. Мф., VIII)

5

Въшъдъшоу ꙗкоу въ каперьнаоумъ и пристѣпи къ нѣмоу сътъникъ мола и и гла. ꙗко отрокъ мой лежитъ въ домоу ослабленъ. люте ꙗко стражда. и гла ꙗкоу ꙗко. пришъдъ нсцѣлю и. и отъвѣщавъ сътъникъ рече. ꙗко нѣсмь достоинъ да подъ кровъ мой вѣидеши. нъ тѣкъмо рѣци слово. и нсцѣлѣетъ отрокъ мой. нбо азъ члвкъ ꙗсмь подъ владыкоужнымы подъ собою вонны. и глаже семоу. нди и ндетъ. и дроугоуоумоу. приди и придетъ. и рабоу моѣмоу. сътвори се и сътворитъ. слышавъ же ꙗко. дивиса ꙗкоу и рече ндѣшнимъ по нѣмь. аминъ глаже вамъ ни въ ꙗзи толкы вѣры обрѣтоухъ.
(Остромирово евангеліе. Мф., VIII)

6

Виноградъ чкъ насади. и огради и оплотомъ. и ископа точноло. и създа стлѣпъ и вѣдастъ и тѣжатедемъ и отиде. и посъла къ тѣжатедемъ рабъ въ врѣма. да отъ тѣжателъ приметъ. отъ плодъ винограда. и нмъше и виша. и посълаша тѣштъ. и паки посъла къ нимъ дроугы рабъ. и того каменнемъ вивъше пробнша главѣ емоу. и посълаша вештъстѣна. и паки много посъла. и того оубиша. и ны многы. овы выжште. овы же оувѣжште. Еште же имѣаше единого сѣна възлюбленаго своего посъла и того къ нимъ послѣди гла ꙗко посрамлѣжтъ сѣ сѣна моего. они же тѣжателе видѣвъше и градѣштъ къ себѣ рѣша. ꙗко съ естъ наслѣдникъ. придѣте оубиѣмъ и. и наше вждетъ достоѣнне. нмъше оубиша и и звръгоша и вѣнъ изъ винограда.
(Зографське евангеліе. Мф., XXI)

7

Въ врѣма оно прѣходящоу ꙗкоусоу. по нѣмь ндоста дѣва слѣпца. зовѣща и глѣща помноуи ны сѣноу двдовъ пришъдъшоу же ꙗкоу въ домъ. пристѣписта къ нѣмоу слѣпца и гла има ꙗко вѣроуета ли ꙗко мож се сътворити. гласта ꙗкоу ен ꙗко. тогда прикоснѣ сѣ очесоу има. гла блядѣта. да никъто же не оувѣстъ она же ншъдъша. прослависта и по всен земли тон. тѣма же нсходящема. се приведоша къ нѣмоу

члѣвкъ нѣмъ вѣсьнѣ и изъгнаноу вѣсоу про҃ла нѣмыи и
двнша сѧ народи гл҃яще• николи же гави сѧ тако въ нѣзи• а
фарисеи гл҃аахъ о кѣнѣзи вѣсѣ• изгонитъ вѣсы• и
прохождааше нѣсѣ• грады всѧ и всѣнѣ• оуча на съборицихъ и
проповѣдаѣ ювн҃геліе цр҃ствіа• и исцѣла всѧкъ недѣл҃гъ и
всѧкъ ѣзжъ въ людехъ•

(Остромирово евангеліе. Мф., IX)

8

Въ врѣмѣ оно нсходящоу нѣсоу отъ керухона по нѣмъ ндоша
народы мѣнози и се дѣва слѣпца сѣдѣща при пѣти•
слышавѣша како нѣсѣ мимо ходитъ възъписта гл҃яща
помлоуи ны нѣи сѣноу дѣдовъ народъ же запрѣти нма да
оумлѣнѣта• она же паче зѣваста гл҃юща помлоуи ны нѣи сѣноу
давидовъ• и ставъ нѣс възгласи га и рече чѣто хоцѣта да
сѣтворж вама• гл҃аста юмоу нѣи да отъврѣзѣта сѧ очн наѣж
млосрѣдовавъ же нѣс прикоснѣ сѧ очню нма и авнѣ отврѣзѣста
сѧ нма очн и по нѣмъ ндоста•••

(Остромирово евангеліе. Мф., XX)

9

Рече нѣ притѣчѣ снѣж• оуподобисѧ цр҃ствіе нѣвьноуе• члѣкоу
цр҃оу нже въсхотѣ сѣтѣзати сѧ о словеснѣ• сѣ рабы свонни
начѣнѣшоу же юмоу сѣтѣзати сѧ• приведоша юмоу
длѣжннѣкъ юдинѣ• тѣмоѣж талантъ немѣщоу же юмоу
въздати• повелѣ господнѣ юго да продадѣтъ нѣ• и женѣ юго
и чада• и всѣ юлико имѣаше и отъдати падъ оубо рабъ тѣ•
кланѣаше сѧ юмоу гл҃а нѣи потрѣпи на мѣнѣ и всѧ ти
въздамъ• млосрѣдовавъ же нѣ раба того поустнѣ нѣ• и длѣгъ
отъпоустнѣ юмоу• изъшѣдъ же рабъ тѣ обрѣте юдиногѣ
клеврѣтъ свонхъ• нже вѣ длѣжнѣ юмоу• сѣтѣ мѣцѣтъ и
нмѣнѣ• давлѣаше и гл҃а въздаждѣ мнѣ• нмѣ же юси длѣжнѣ
падъ же клеврѣтъ юго на ногоу юго молѣаше и гл҃а потрѣпи
намѣ нѣи всѣ ти въздамъ• онъ же не хотѣаше нѣ шѣдъ
въсади и въ тѣмннѣж• донѣдеже въздастѣ всѣ длѣгъ юго•
видѣвъше же клеврѣти юго бѣвъшага• сѣжалннѣша сн зѣло

и пришѣдъше съказаша господиноу своемуу вса вывѣшага-
тогда призѣва и господинъ его. гла емуоу рабе лоукавынъ. въсь
длъгъ твои отъпоустихъ ти понеже оумоли ма не подобаше
ли и тебѣ помилвати клеверѣта своего. тако и азъ та
помиловахъ и прогнѣвавъ са господинъ его прѣдасть и
мжчнтелемъ дондеже въздасть въсь длъгъ свои тако и ѿць
мои нѣвьныи сътворитъ вамъ аще не отъпоуцаете къждо
братоу свлемуоу отъ срѣдць вашнхъ прѣгрѣшеннхъ. :

(Остромирово евангеліе. Мф., ХҮІІІ)

10

Члкъ единъ добра рода иде на странѣ далече. приати себе
цѣрствне. і възврати са. призѣвавъ же и десѣтъ равъ
своихъ. і дастъ имъ десѣтъ мѣнасъ. і рече къ нимъ коуплѣж
дѣйте дондеже приде. граждѣне же его ненавидѣахъ его.
посѣлаша молитвѣ въ слѣдъ его. глахъце не хощемъ семоу
да цѣрствоуотъ надъ нами. і выстъ егда са възврати.
примъ цѣрствне і рече да пригласѣтъ емоу равы ты. имъ же
дастъ сѣребро. да оувѣстѣ. какъ коуплѣж сѣтъ сътворили.
приде же прѣвы гла гн. мѣнѣ твоѣ приде гла десѣтъ мѣнасъ.
і рече емоу благы рави добры. ѣко о малѣ вѣренъ выстъ. вѣди
область нмы надъ десѣтыѣ градъ. і приде вторы гла. мѣнасъ
твоѣ гн. сътвори .д. мѣнасъ. рече же и томоу. і ты вѣди
надъ пѣтиѣ градъ. і дроугы приде гла гн. се мѣнасъ твоѣ
ѣже имѣхъ. положенъ въ оуброусѣ воѣахъ во са тебе. ѣко
члвкъ ѣръ еси. въземлеш его же не положъ. і жнеши его же
не сѣвъ. гла емоу отъ оустъ твоихъ сѣждѣ ти зѣлы раве.
вѣдѣаше ѣко азъ члвкъ ѣръ есмъ. въ земля его не сѣхъ. і
почѣто не въздасть моего сѣревра пѣнажнникомъ. і азъ
пришѣдъ съ лихвоѣхъ истѣзалъ є нимъ. і прѣдѣстоѣаштнимъ
рече. възъмѣте отъ него мѣнасъ. і дадите имъштѣоумоу.
і мѣнасъ і рѣша емоу гн иматъ. і мѣнасъ.

(Маріїнське евангеліе. Лк., ХІХ)

11

Въ врѣмѣ оно възнесоста родителѣ отрочѣ ꙗ́са въ не́рслимѣ· поставити прѣдъ ꙗ́мь· ꙗко же ꙗсть писано· въ законѣ ꙗ́ни ꙗко всакъ младенець мѣжъска полоу· разврѣзѣмъ ложе сѣна· сѣто ꙗ́ви наречетьсѣ и дати жьртвѣ по реченоуоуоу въ законѣ ꙗ́ни· дѣва гѣрличица· или дѣва пѣтеньца голѣбни· бѣ чѣлкѣ въ не́рслимѣ· ꙗмоу же нма сѣмеонъ и чѣлкѣ съ правьдѣнъ и чѣстивъ чага оутѣхы ꙗ́злѣвы· и дѣхъ бѣ сѣтъ въ нѣмь· и бѣ ꙗмоу отъвѣщано дѣхъмь сѣтынмь· не видѣти сѣмьрти прѣжде даже видитъ хѣ ꙗ́ни и приде дѣхъмь въ цѣрквь и ꙗгда въведоста родителѣ· отрочѣ ꙗ́са· сѣтворити нма· по обычаю законьноуоуоу о нѣмь· и тѣ пригатъ ꙗ на рѣкоу своєю и блѣгслови сѣмеонъ бѣ и рече нынѣ отъпоустиши раба твоего блѣко· по ꙗлоу твоемоу съ мирѣмь ꙗко видѣсте очи мои сѣсенне твое ꙗже ꙗси оуготовалъ прѣдъ лицемь всѣхъ людин· свѣтъ въ окръвенне ꙗзыкомъ· и славѣ людин твоихъ нѣла и бѣ носифъ и мати ꙗго· чоудѣшасѣ· о ꙗлѣмыхъ о нѣмь и блѣгслови ꙗ сѣмеонъ и рече къ марии· матери ꙗго се лежитъ съ на паденне и на въстаганне мѣногомъ въ нѣли и въ знаменне прѣрочно·

(Остромирово евангеліе. Лк., II)

12

Въ врѣмѣ оно· мимо нды ꙗ́сѣ видѣ чловѣка слѣпа отъ рожьства и въпросиша и оученици ꙗго глѣжще· равни· кѣто сѣгрѣши съ ли или родителѣ ꙗго· да слѣпъ родисѣ отъвѣща ꙗ́сѣ ни съ сѣгрѣши ни родителѣ ꙗго· нѣ да гавать сѣ дѣла божиѣ на нѣмь· мѣнѣ подобѣеть дѣлати дѣла постѣлавѣшааго ма доньдеже дѣнь ꙗсть· придетъ же ношь· ꙗгда никѣто же не можетъ дѣлати ꙗгда же въ мирѣ ꙗсмь свѣтъ ꙗсмь мироу· си рекѣ планиѣ на землю· и сѣтвори брѣнне отъ плюновениѣ и помаза ꙗмоу очи брѣннемъ· и рече ꙗмоу· нди оумыи сѣ въ жѣпѣли силоуомьстѣ постѣланъ шьдѣ же и оумыи сѣ и приде видѣ сѣсѣди же и нже и бѣахѣ видѣли прѣжде ꙗко слѣпъ бѣ· ꙗлаахѣ не съ ли ꙗсть сѣдан и просѣ·

(Остромирово евангеліе. Ін., IX)

13

Петръ же вѣнѣ сѣдѣаше· на дворѣ і пристѣпн къ нѣмоу
 єдина рабыни· гл҃ашти· і ты вѣ съ ісѣомъ галилѣискымъ· онъ
 же отъверже сѧ прѣдъ всѣми гл҃а· не вѣмъ чьто гл҃ешн·
 ішьдѣшю же емоу въ врата· оу зрьѣ н дроугаѣ· і гл҃а емоу·
 тоу і съ вѣ чѣкъ· съ ісѣомъ назарѣниномъ· і паку отъверже сѧ
 съ клатвоуж· ꙗко не знаѣ чѣка· не по многоу же пристѣпше·
 стоѣаште рѣша петрови· въ істинѣ і ты отъ нихъ еси· і
 весѣда твоѣ авѣ тѧ творитъ· тѣгда начатъ рогити сѧ і
 клати сѧ· ꙗко не знаѣ чѣка· і авне коуръ възгласи і помѣнѣ
 петръ гл҃ъ ісѣвъ і рече емоу ꙗко прѣжде даже коуръ не
 възгласитъ· три кр҃аты отъвержеши сѧ мене· і ішьдѣ вѣнъ
 плака сѧ гор'ко·

(Зографське евангеліе. Мф., XXVI)

14

Чл҃къ єдинъ съхощааше отъ нѣма въ ерихѣ і въ
 развоинники въпаде· иже н съвлѣкъше н· н ꙗзвы възложъше
 отидѣ· оставльше елѣ живъ сѣштъ· по приключаю же нерен
 єдинъ съхощааше пѣтемъ тѣмъ· і видѣвъ н мимо нде·
 такожде же н левѣннѣтъ· бивъ на томъ мѣстѣ· пришедъ н
 видѣвъ н мимо нде· самарѣннѣтъ же єдинъ грады приде надъ
 нь· і видѣвъ н милобѣра· і пристѣпъ обяза строупы его
 възлнва· олѣн н вино· въсаждъ же н на свои скотъ приведе
 н въ гостинницѣ· і прилежа емъ і на оутрѣни ишедъ изъмъ дѣва
 пѣназа дастъ гостиннѣнкоу· і рече емоу прилежи емъ і еже аште
 принждивешн· азъ егда възвращѣ сѧ въздамы ти·

(Марїїнське евангеліе. Лк., X)

15

въ оно^ѣ· оубѣди ісѣ оученики свои влѣсти въ корабль· н
 варити его на онъ полъ морѣ· дондеже отъпоуститъ народъ·
 н отъпоуць народъ възиде на горѣ єдинѣ· помолитъ сѧ· поздѣ
 же бивѣшю въ ·д̄· ѣж же годинѣ ноци· приде къ нимъ ісѣ по
 мороу хода· н видѣвъше і оученици его по мороу ходаща·
 оубогаша сѧ гл҃ашце· тако призракъ естъ н отъ страха

възъпиша· и гла имъ ꙗко надѣвите сѧ ꙗко азъ есмь и не боите сѧ· отъвѣщаа же петръ рече емоу ꙗко· аще ты еси повели ми прити къ себѣ· ꙗкоже рече емоу приди· излѣзъ же исъ кораблѣ петръ и хоужаше по водѣ и приде къ ꙗкоу видѧ же вѣтръ лють оубога сѧ· и нача потаплѣти сѧ· и възъпи гла ꙗко ꙗко спси ма· ꙗкоже простѣръ ржкж мѣтъ его· и гла емоу маловѣре· почто сѧ сжмиѣ· и вылѣзъшю емоу въ корабль оулеже вѣтръ· а сжцеи въ кораблѣ поклоннша сѧ емоу ꙗкоже· ꙗко· ты еси въ истинѣхъ бжнѣхъ и прѣпоубъше· приде въ земль генисарей·

(Гавина книга. Мф., XIV)

16

ꙗкоу рождшоу сѧ въ вифлѣимѣ ноуденствѣ· въ дѣни ирода цѣра· се влѣсви отъ вѣстока· придоша въ иерусалимъ ꙗкоже· кѣде естъ рожди сѧ цѣрь ноуденскъ· видѣхомъ бо звѣздъ ꙗко на вѣстоцѣхъ· и придохомъ поклонити сѧ емоу· оуслышавъ же иродъ цѣрь сматѣ сѧ· и всѣхъ иерусалимъ съ· нимъ· и събравъ въ сѧ архереѣхъ и кѣнижники людскыѣ· вѣпрашааше ѧ· кѣде хъсъ раждаеѣтъ сѧ· они же рекоша емоу въ вифлѣимѣ ноуденствѣ· тако бо писано естъ ꙗкоже· и ты вифлѣимѣ· землѣ ноудова· ничимъ же мѣньши еси въ вифлѣимѣхъ ноудовахъ· ис тебе бо изидеть бѣлка· нже оупасеть люди моѣ ꙗкоже· тогда иродъ отан призъвавъ влѣхвы· испыта отъ нихъ вѣрѣма гавльша сѧ звѣзды· и посълавъ въ вифлѣимъ рече· шѣдъше испытанте извѣстѣно о отрочѣхъ· ꙗкоже обращете· повѣдите ми· да и азъ шѣдъ поклонѣ сѧ емоу· они же послоушавъше цѣра· идоша· и се звѣзда ѧже видѣша на вѣстоцѣхъ идѣвше прѣдъ нимъ· дондеже пришедъши ста вѣрхоу· идеже бѣ отроча· видѣвше же звѣздъ вѣзрадоваша сѧ радостнѣхъ великохъ зѣло и вѣшѣдъше въ храмни· видѣша отроча съ матернѣхъ матернѣхъ ꙗкоже и падъше поклоннша сѧ емоу· и отъврѣзъше съкровища своѣа· принесоша емоу дары· злато и ливанъ и змѣрьнѣхъ· и отъвѣтъ принѣмъше въ сѣнѣхъ· не възвратити сѧ къ ироду· нъ ниѣмъ пѣтъмъ отидоша въ странѣхъ своѣхъ· отъшѣдъшемъ же влѣхвомъ· се ангѣлъ ꙗкоже въ сѣнѣхъ гавна носиоу· гла вѣставъ понми отроча и матеръ ꙗкоже·

и вѣжи въ египтѣ и бѣди тоу- дондеже ти рекъ- хоцетъ во
родъ искази отрочатъ- да погоубитъ ю- онъ же вѣставъ
поать отроца и матеръ юго ноштинъ- и отиде въ египтѣ- и вѣ
тоу до оумрътнаго родова-

(Остромирово евангеліе. Мф., II)

17

На гда оуповахъ, какъ речете души моеи: превнтай по
горамъ, какъ птица; какъ се грѣшницы налякбша лѣкъ,
оуготоваша стрѣлы въ тѣлѣ, сострѣлаѣти во мѣцѣ правыа
сѣрдцемъ. Зане какъ же ты совершилъ еси, оуни разрѣшилша:
прѣвникъ же что сотвори; гдѣ во храмѣ тѣмъ своемъ. Гдѣ,
на нѣси прѣболъ егѡ: очи егѡ на ницаго призираетъ, вѣжди
егѡ испытаетъ сыны челоѣческіа. Гдѣ испытаетъ прѣнаго и
нечестиваго: любай же неправдѣ, ненавидитъ свою душу.
Дождитъ на грѣшники сѣти, огнь и жѣпель, и духъ бѣренъ,
часть чаши нхъ. какъ прѣвнъ гдѣ: и правды возлюбн: правоты
видѣ лице егѡ.

(Псалтир, поч. XX ст.)

Глава:

18

Спсі ма гдн, какъ ѡскѣдѣ прѣвннй, какъ оумалншася
нѣстнны ѡ сынѡвъ челоѣческнхъ. Сѣтнаа глагола кійждо ко
нѣскреннемѣ своемѣ: оустнѣ льстнвыа въ сѣрдцѣ, и въ сѣрдцѣ
глаголаша злаа. Потребитъ гдѣ вса оустннѣ льстнвыа,
а зыкъ велерѣчнвый, Рѣкшыа: а зыкъ нашъ возвеличимъ,
оустннѣ наша при насъ сѣтъ: кто намъ гдѣ естъ; Страсти
радн ницнхъ, и въздыханіа оубогнхъ, нынѣ воскрѣнѣ,
глаголетъ гдѣ: положѣса во тѣсѣніе, не ѡвннюса ѡ немъ.
Словеса гдн, словеса чнста, сребро разжѣно, нскѣшено землн,
ѡнцѣно седмернцєю. Ты гдн сохраниши ны, и соблюдеши ны ѡ
рода сегѡ и во вѣка. Окрестъ нечестнвн хѡдатъ: по высотѣ
твоей оумножилъ еси сыны челоѣческіа.

(Псалтир, поч. XX ст.)

Гдн вседержителю, бже отецъ нашихъ, авраамовъ, и
 исааковъ, и іаковль, и сѣмене ихъ прѣнагъ, сотворивый нво и
 зѣмлю со всею лѣпотою ихъ, связавый море словомъ повелѣнїа
 твоегѡ, заключивый безднѡ, и запечатствовавый ю
 страшнымъ и славнымъ именемъ твоимъ, егѡже всѣ боѡтса,
 и трепещѡтъ ѡ лица силы твоеѡ: гакѡ непостоянно
 великолѣпїе славы твоеѡ, и нестерпимъ гнѣвъ ѣже на
 грѣшники прещенїа твоегѡ. Безмѣрна же и неизслѣдованна
 млѣсть шѣщанїа твоегѡ. Ты бо еси гдѣ вышнїй благоутробенъ,
 долготерпѣливъ, и многомѣтливъ. И каѡнса ѡ слѡвахъ
 человѣческихъ. Ты гдн, по множествѣ блгости твоеѡ
 ѡбѣщаль еси покаанїе, и ѡставленїе согрѣшившимъ тебѣ, и
 множествомъ щедрѡтъ твоихъ ѡпредѣлилъ еси покаанїе
 грѣшникамъ во спсѣнїе. Ты оубв гдн бже силъ, не положилъ
 еси покаанїе прѣнымъ, авраамѡ, и ісаакѡ, и іаковѡ, не
 согрѣшившимъ тебѣ: но положилъ еси покаанїе на мнѣ
 грѣшномъ, занѣ согрѣшихъ паче числа песка морскагѡ.
 Оумножишася беззаконїа моѡ гдн, оумножишася беззаконїа
 моѡ, и нѣсмь достоинъ воззрѣти, и видѣти высотъ небнѡ,
 ѡ множества неправдъ моихъ. Глаченъ есмь многими оубамн
 желѣзными, во ѣже не возвестн главы моеѡ, и нѣсть мнѣ
 ѡславленїа: занѣ прогнѣвахъ гѡрость твою, и лѣкавое пред
 тобою сотворихъ, не сотворивый волн твоеѡ, и не сохранивый
 повелѣнїй твоихъ. И нынѣ приклонѡ ю колѣна сѣрдца, тревоѡ
 ѡ тебе блгости: согрѣшихъ гдн, согрѣшихъ, и беззаконїа моѡ
 азъ вѣмъ, но прошѡ моѡ са: ѡслави мнѣ, гдн, ѡслави мнѣ, и не
 погуби мене со беззаконїи моими: ниже въ вѣкѣ враждовавъ
 соблюдеши зѡлъ моихъ, ниже ѡсѡдиши ма въ пренспѡдннхъ
 землїи. Занѣ ты еси бже. Бгѣ кающнхса, и на мнѣ гдн виши всю
 блгость твою, гакѡ недостѡйна сѡща спсѣши ма по мнѡзѣи
 млѣти твоѣи, и восхвалю та вынѡ во днѣхъ животѡ моего. гакѡ
 та поѣтъ всѡ сила небнаѡ, и твѡѡ еѣтъ слава во вѣки вѣковъ,
 аминь.

(Псалтнр, поч. XX ст.)

20

Сохрані ма г^ди, г^дкѡ на т^л оуповахъ, Р^бхъ г^девн: г^дь мой еси т^ы: г^дкѡ блг^нхъ мойхъ не трѣбѣши. Ст^бымъ, иже сътъ на земл^н ег^ѡ, оудиві г^дь вс^л хот^бн^ла сво^л въ н^лхъ. Оумножиши с^л немощи н^лхъ, по с^лхъ оускоріша. не соверш соборы н^лхъ ѿ кровей, ни поманѣ же н^лмѣнъ н^лхъ оустрама мойма. Г^дь часть досто^лн^ла моего, и чаши мое^л: т^ы еси оустрама мойма. Досто^лн^ле мое мнѣ. Ооу^лжа^л нападѡша мнѣ въ державныхъ мойхъ: и^бо досто^лн^ле мое державно естъ мнѣ. Бл^гословлю г^да вразумившаго ма: ещѣ же и до нѡщи наказаша ма оутрѡбы мо^л. Предзрѣхъ г^да предо мною вынѣ, г^дкѡ ѡдеснѡю менѣ естъ, да не подвижѣс^л. Сег^ѡ ради возвеселіс^л сердце мое и возрадовас^л азъ языкъ мой, ещѣ же и плоть мо^л вселитс^л на оупованіи. И^бкѡ не ѡста^лвши дѡш^л мою во адѣ, ниже даси прѣбномѣ твоємѣ видѣти и^бтлѣн^ла. Сказалъ мнѣ еси пѣти живот^л: исполниши ма веселіа съ лицемъ твоимъ: красот^л въ десницѣ твоѣй въ конѣцъ.

(Псалтир, поч. XX ст.)

21

Докѡлѣ г^ди, забѣдѣши ма до конца; докѡлѣ ѡвращаѣши лице твоѣ ѿ менѣ; Докѡлѣ положѣ совѣты въ дѡш^л моѣй, волѣзши въ сердце моѣмъ дѣнь и нѡщ^л; докѡлѣ вознесѣтс^л врагъ мой на ма; Призри, оуслыши ма г^ди бже мой: просвѣти очи мой, да не когда оуснѣ въ смѣрть. Да не когда речѣтъ врагъ мой: оукрѣпихс^л на него. Стѡжающіи мнѣ возрадуютс^л, аще подвижѣс^л. Азъ же на м^лть твою оуповахъ: возрадетс^л сердце мое ѡ спсѣніи твоємъ: воспю г^девн блгодѣавшемѣ мнѣ, и пою имени г^да вышнагѡ.

(Псалтир, поч. XX ст.)

22

Речѣ възменъ въ сердце своемъ: нѣсть бг^г. Растлѣша и ѡмерзшас^л въ начинаніихъ: нѣсть творч^л блгостынію. Г^дь съ нѣсѣ приніче на сыны чловѣческіа: видѣти, аще естъ разумѣва^л или взыска^л бга. Всі оуклонішас^л, вкѡпѣ

неключими быша: нѣсть творѣи бл҃гостыню, нѣсть до еди́наго. Ни ли оуразумѣють вси дѣлающіи беззаконіе, сиѣдающеи люди моа въ сиѣды хлѣба, г҃да не призваша. Тамъ оубо́мъ шася стра́ха, и́дѣже не вѣ́страхъ, ꙗ́кѡ г҃ды въ ро́дѣ прѣвнѣхъ. Говѣтъ ни́цагѡ посрамнѣте: г҃ды же оупова́нне е́гѡ е́сть. Ктѡ да́стъ ѿ си́вна сп҃се́нне і́и́лево; Внегда́ возврати́тъ г҃ды плѣне́нне люде́и свои́хъ, возра́дѡетсѧ ꙗ́кѡвѣ, и́ возвесели́тсѧ і́и́ль.

(Псалтир, поч. XX ст.)

Глава:

23

Г҃ди, ктѡ ѡбита́етъ въ жили́щи твоѣмъ; и́ли ктѡ всели́тсѧ во стѣ́ю го́рѡ твою́; Хо́даи́ непорѡченъ, и́ дѣлаи́ правѡ, глаго́лаи́ истинѡ въ се́рдцѣ своѣмъ: И́же не оулы́стни а́зыкомъ свои́мъ, и́ не сотвори́ искреннемѡ своѣмѡ слѡ, и́ поноше́ннѧ не прѣа́тъ на бли́жннѧ своѧ. Оу́ничиже́нъ е́сть предъ ни́мъ лѡка́внѡи, боа́щыя же сѧ г҃да сла́внѣтъ: клены́йсѧ искреннемѡ своѣмѡ, и́не ѡметѡ́мъ: Грѣвѣ́ра своегѡ не даде́ въ ли́хѡ, и́мзды на непѡвннѣхъ не прѣа́тъ. твѡра́и си́а не подвн́житсѧ во вѣ́кѣ.

(Псалтир, поч. XX ст.)

24

Дѣлнѧ свѣты́хъ Апѡстѡлѡ

а. Пѣрвое оубѡ́ сло́во сотвори́хъ ѡ всѣ́хъ, ѡ Феѡфи́ле, ꙗ́же нача́тъ И́исъ твѡри́ти же и́оучи́ти,

б. Да́же до дне́, въ ѡньже заповѣ́давъ Апѡстѡлѡмъ Дѡ́мѡ стѣ́тымъ, и́хже и́звѣ́ра, вознесѣ́сѧ:

в. Предъ ни́мже и́ поста́ви себе́ жи́ва по страда́ннѧ своѣмъ. Во мно́зѣхъ истиннѣхъ зна́меннѣхъ, де́нми четы́редесѧти гѡ́вламъ си́мъ, и́ глаго́ла, ꙗ́же ѡ ца́рствнѧ Бж҃н:

г. Съ ни́мже и́ гѡды́ повелѣ́ нмъ ѡ́ Иерѡсали́ма не ѡла́чатсѧ, но жда́ти ѡвѣ́тованнѧ О́ча, ѣже слы́шасте ѡ́ мене́:

д. ꙗ́кѡ Іѡ́аннъ оубѡ́ крѣ́тилъ е́сть водо́ю, вы же и́мате крѣ́титсѧ Дѡ́мѡ стѣ́тымъ, не по мно́зѣхъ си́хъ дне́хъ.

Б. Онн же оубо сошедшеса вопрошахъ его, глаголюще: Гдн, аще въ лѣто сїе оустроиши цр҃твїе Іисово;

В. Рече же къ нимъ: нѣсть ва́ше разумѣти временанлѣта, гакже Оцъ положи во своей вла́сти:

Г. Но прїимете силѣ, нашедшѣ томоу дх҃у на вы, и вѣдете мнѣ свидѣтели во Іерусалимѣ же и во всеѣ Іудей и Самарїи и да́же до послѣднихъ землїи.

Д. И сїа рекъ, зра́щымъ имъ взвѣста, и облакъ пода́тъ его ѿ очїю ихъ.

Е. И егда взирающе вѣхъ на нбо, ндѣща емоу, и се мѣжа два ста́ста предъ ними во одежди бѣлѣ,

Ж. И же и рекоста: мѣже Галїлейстїи, что́ стоитѣ зра́ще на нбо; сїи Іисъ возносїиша ѿ васъ на нбо, такожде прїидетъ, имже образомъ видѣсте его ндѣща на нбо.

З. Тогда возвратишася во Іерлїма ѿ горы нарицаемыа Елеонъ, гакже есть близъ Іерлїма, събвѣты и мѣщиа пѣть.

И. И егда видѣша, възидѣша на горницѣ, ндѣже вѣхъ превывающе, Петръ же и Іаквѣ и Іованнъ и Андрей, Фїліппъ и Фомѣ, Варфоломей и Матфеѣ, Іаквѣ Алфеевъ и Симѣонъ Знѣтъ, и Іуда Іаквѣль.

К. Сїи вси вѣхъ терпѣще единодѣшнѣ въ молїтвѣ и моленїи, съ женами и Мрїею Мрїю Іисовою, и съ братїею егоу.

Л. И во днїи тѣи воста́въ Пётръ посредѣ оученикъ рече: (вѣ же именъ наро́да вкѣпѣ гакъ сто́ и двадесѣть:)

М. Мѣже братїе, подобаше скончатиса писанїю сему, еже предрече дх҃ъ свѣтїи оустѣи дѣдовыми, ѿ Іудѣ бывшемъ вожди́ емшимъ Іиса:

Н. Гакъ причтѣтъ вѣ съ нами, и прїимъ ва́ше жрѣвїи слѣжбы сѣа́.

О. Сїи оубо стажа селѣмъ мзды неправедныа, и ницъ бывъ просѣдеса посредѣ, и нзлїа́са вса́ оутрѣба егоу:

П. И разумно бысть все́мъ живѣщымъ во Іерлїимѣ, гакъ нареши́са селѣ томѣ своимъ и хъ мзыкомъ а́келдама́, еже есть селѣ кро́ве.

к̄. Пишетса во въ книзѣ псаломствѣй: да вѣдетъ двѣрѣ ѣгѡ пѣстѣ, и да не вѣдетъ живѣщагѡ въ нѣмѣ, и ѣпископство ѣгѡ да прииметъ и нѣ.

ка. Подоваѣтъ оу бо ѡ сходявшихса съ нами мѡжѣй во всяко лѣто, въ нѣже вниде и нѣзыде въ насѣ Гдѣ Иисѣ.

(Діанна Апостолиѡв, XIX ст.)

25

Сотворенье свѣта.

На початкѣ сотворилъ Богъ небо и землю. Земля была пѣста и порожна, покрыта глѡбокими водами и окрѣжена темнотою. Надъ водами оуносилса Дѡхъ Божій. И рекъ Богъ: "Най вѣде свѣтло". И заразѣ настало свѣтло. То былъ день першій. Дрѡгого дня рекъ Богъ: "Най станеса звѣдъ небесный". И въ сей часѣ станѣло красное, голѡбое небо. Третього дня сказалъ Богъ: "Най соверѣтса воды въ одно мѣстце, и най оукажеса сѣша". И сталоса такѣ. И назвалъ Богъ сѣшѣ землю, а собранье водъ назвалъ моремѣ. И рекъ Богъ: "Земля най зродитѣ травѣ, зела выдаючіи сѣмена, и дерева плодовиіи". И сталоса такѣ. Земля оукрасилса зеленою травою, безчисленными цѣвѣтами и всякого рода деревьями. Четвертого дня рекъ Богъ: "Най вѣдѣтѣ свѣтила на небѣ, цѡбы свѣтили надъ землею и значили дни и лѣта". И появилоса на небѣ гасное солнце, цѡбы свѣтити въ день, и мѣсѣць а съ нимѣ безчисленное множество звѣздъ, цѡбы свѣтити въ ночи. Пятого дня рекъ Богъ: "Най вѣдѣтѣ въ водѣ рыбы, а въ воздѡхѣ птицѣ". И оживилса вода всякого рода рыбами, а воздѡхъ лѣтающими птицами. Шестого дня рекъ Богъ: "Земля най выдастѣ гады и звѣри всякого рода". И тое сталоса. Наконецъ сотворилъ Богъ чоловѣка. И видѣлъ Богъ все, цѡ сотворилъ, и все было дѡже добре.

Такѣ отже сотворилъ Богъ весь свѣтѣ видимый въ шести дняхѣ, семого же дня онѣ ѡтпочилъ, благословилъ сей день и освѣтилъ его.

(Бібл. оповід. Укр. ред., поч. XX ст.)

Першіи люди. Рай. Першіи приказъ Божій.

На землѣ было оуже все, чого чоловѣкъ до житья потрѣбѣ. И рекъ Богъ: Сотворѣмъ чоловѣка на образъ и подобіе наше; най панѣ надъ рыбами морскими, надъ пѣднѣбесными птицами, надъ всѣми звѣрами, и надъ всею землею. - И оутворилъ Богъ тѣло чоловѣка зъ землѣ и вдѣнѣвъ въ него дѣшѣ безсмертнѣ. Томѣ першомѣ чоловѣкови далъ Богъ имя Адамъ, то значитъ, зъ землѣ оутвореный.

Адама осадилъ Богъ въ прекрасномъ огородѣ, который называеся рай. Въ раю были розличніи дерева съ смачными и здоровыми овочами. Изъ находившогося тамъ жерела выплывали въ чотыри стороны рѣки, которіи своими водами орошали весь огородъ. Посередъ раю росло дерево, которое звалось деревомъ пѣзнанья доброго и злого. - Въ томъ то прекрасномъ раю оумѣстилъ Богъ першого чоловѣка, и хотѣчи, цобы чоловѣкъ заслѣжилъ собѣ на счастливѣсть райскѣю послѣшествомъ, сказалъ емѣ: "Зъ кождого дерева райского можешъ ѣсти овочи, лишь зъ дерева пѣзнанья доброго и злого не ѣжь, бо како тѣлько вѣсишь зъ него овочѣ, смертїю оумрешъ". Потѣмъ привѣлъ Богъ передъ Адама всѣ звѣри, и ѣнъ далъ кожномѣ имя. - Адамъ былъ самъ одинокій на землѣ. Для того рекъ Богъ: "Не добре быти чоловѣкови самомѣ; сотворѣмъ емѣ помѣчницю, пѣдбѣнѣ емѣ; и спѣстилъ на Адама твердый сонъ. Коли Адамъ заснѣлъ, вынулъ Богъ одно ребро изъ боку его, и изъ того ребра оутворилъ невѣстѣ. Коли же Адамъ пробѣдился, припровадилъ Богъ невѣстѣ передъ него. Адамъ оурадовался и сказалъ: "То кѣсть зъ кости моеи и плоть зъ плоти моеи", и далъ невѣстѣ имя Ева (то есть: мати всѣхъ живѣчихъ).

(Бібл. оповід. Укр. ред., поч. XX ст.)

Погребієніє Ісуса

Цовы страченыхъ тѣлесà неоставалнса на крестахъ въ Євѣѣтѣ черѣзъ праздникъ Пасхи, прійшли вѣины и поломилн гѣлени, т.е. нѣгни ннжше колѣнъ, двоми слѣдѣгамъ, авы вѣрше сконали. Прійшѣвши же въ Ісѣсѣ, оу вѣдѣли, що Ѣнъ оужѣ оумѣръ, и не переивали Ємѣ гѣленн; но одѣнъ изъ вѣннѣвъ, цовы лѣчше оудостовѣрнтнса о Єгѣ смѣртн, пробнлъ Ємѣ копѣмъ реверѣ, изъ которѣго зѣразъ вытекла кровь и вода.

Пѣдъ вѣчеръ, прійшѣлъ Іосифъ изъ Аримѣѣѣн, богатыи и знаменнтыи совѣтннкъ, который несогласнса былъ съ Іудѣгамн на ѣвѣнство Ісѣса оудалса смѣло къ Пилѣтѣ и проснлъ єгѣ о тѣло Ісѣса. Пѣслѣ тѣго Ѣнъ и Никоднмъ, который давнѣнше разъ былъ прійшѣлъ нѣчю къ Ісѣсѣ, пѣншли разомъ и снали тѣло Ісѣса изъ креста, намастнли онѣ дорогнми мастьми и овнли въ чнстѣю плацаннцю. Блнзько мѣстца, где Ісѣсѣ былъ распѣтый, нахѣднлса огорѣдъ Іосифа, въ которѣмъ Ѣнъ былъ велѣлъ длѣ сѣбе новнй грѣвъ вѣсѣчн въ камени. Тамъ положнли онн тѣло Ісѣса. Потѣмъ привалнли велнкнй камѣнь перѣдъ двѣрн грѣва.

Слѣдѣющѣго днѣ собралнса архнєрѣѣ и Фарисѣѣ, ѣу Пилѣта и сказали: "Панѣ, припѣмнѣлнсмо совѣ, що лѣстѣць ѣннй за жнтѣмъ говорнлъ, що воскресне въ трѣтнй дѣнь. Прикажн прѣтѣ стерегчн грѣвъ Єгѣ до трѣтего днѣ, авы оученнкн Єгѣднпрнйшли и не оукрѣли Єгѣ и потѣмъ не розголоснли въ нарѣдѣ, що Ѣнъ воскресъ изъ мѣртвухъ, а такъ послѣднѣ лѣстѣ вѣде гѣрша пѣрвон". Пилѣтъ ѣтвѣчалъ нмъ: "Дастѣ са вамъ стѣрѣжа, ндѣте же самн и постѣвте стѣрѣжѣ, такъ самн разумѣте". Онн пѣншли постѣвнли стѣрѣжа при грѣвѣ и крѣмѣ тѣго запѣчатлн камѣнь грѣва.

(Бнвлнйна історнѣ, II пол. XIX ст.)

Воскресѣніе Ісуса

Колѣ зазорѣло рано послѣ Свѣботы, стало наразъ велике землетрасѣніе. Въ томъ самомъ моментѣ вѣйшолъ Ісусъ живый изъ гроба славно. Въ тѣбеже время зстѣпнлъ ангелъ съ нѣба, которого лице блистало какъ молнія и одѣганіе было вѣле какъ снѣгъ, и на доказъ, що Господь истинно воскресъ, отвалилъ камѣнь и оусѣлъ на немъ. Стѣрожѣ при гробѣ изъ страхъ попадали на зѣмлю гако мѣртвіи Опаматѣвши сѣ, повставали и борзо повѣгли въ городъ.

Вечеромъ передъ тимъ накѣпнли были гдекоторіи побожніи жены благовѣннїи масти, цовы помазати тѣло Ісуса. Тїи оудалиса дѣже рано къ гробѣ. Дорогою нѣчи говорили жалостно одна ко дрѣгдїи: "Кто отвалитъ намъ камѣнь отъ дверїи гроба?" Но пришедши тамъ, оу видѣли що камѣнь былъ оуже отваленъ. Въ тѣскныхъ догадкахъ вѣншли въ гробъ, и доистно не нашли въ немъ тѣла Ісусоваго. Зажженїи изъ тѣи причїны дѣже, оузрѣли онї наразъ двоухъ ангеловъ въ блистѣчнхъ одежахъ. Онї оужаснѣлиса. Ангелъ же на правдїи сторонѣ нхъ сказаъ: "Не вѣйтесѣ; вы шѣкаете Ісуса Назаранїна распѣтого; Онъ возсталъ и нема Егдѣ. Идѣте и скажѣтъ тѣе оученикама Егд, особѣнно же Петрѣ". Тогда онї отѣншли поспѣшно съ великою радостїю, цовы то возвѣстити оученикамъ.

(Біблійна історїа, II пол. XIX ст.)

Ісусъ подае Петру найвышшюю власть пастырства

Апѣстолы оудалиса по приказѣ Господа изъ Іерусалима въ Галилею. Тѣ гавїлиса имъ Ісусъ одного дня на озерѣ Геннисарѣѣскѣмъ, благословилъ нхъ ловитвѣ рыбѣ и ѣлъ съ ними. Колѣ были пообѣдали, спросилъ Сїмона Петра: "Сїмоне Іюнинъ любишь-ли ты Мѣ больше снхъ?" Петръ отвѣчалъ: "Истинно Господи Ты вѣси гако люблю Тѣ". На тое сказаъ емѣ Ісусъ: "Паси гагнцѣ Мой" Потѣмъ спросилъ Ісусъ вторый разъ: "Сїмоне Іюнинъ, любишь-ли ты Мѣ?" Петръ отвѣчалъ: "Ей господи, Ты вѣси, гако люблю Тѣ". Ісусъ

сказалъ зновѣ: "Паси́ овца́ Мою!" Незадо́лго́ потѣмъ спросилъ егѡ́ Исхъсъ по трѣтій разъ: "Симоне́ Іо́нннъ. любишь-ли ты Ма?" Петръ засмѣтилса, що оу́же трѣтій разъ спросилъ егѡ́, чи любитъ Егѡ́ и сказа́лъ: "Гѡсподи! Ты все вѣдаешь; Ты вѣси́ гако́ люблю Те́". На то́е сказа́лъ емѸ́ Исхъсъ: "Паси́ овца́ Мою!" Амни́, амни́ прибавилъ ѡ́нъ, ка́жѸ́ то́вѣ: коли́ былъ-есть молодѣи́, оперѣ́зовалъ-есть са́ самъ и ходилъ-есть кѡ́да́ есть хотѣ́лъ: коли́ же постарѣ́еши́са, воздви́гнешь рѡ́ки твоѣ́, и кто́ ннѣи́ тѡ́ оперѣ́же и поведѣ́, кѡ́да́ несхо́чешь. Тѣ́ми же слова́ми пред-назна́меновалъ, гако́ю сме́ртю́ Петръ ма́лъ просла́вити́ Бѡ́га.

Потѣмъ по́йшли́ одина́дсѣать Апѡ́столовъ на однѸ́ горѸ́, кѡ́да́ нмѸ́ Исхъсъ оу́да́тиса́ былъ при́казалъ. Съ ни́ми при́шло́ было́ тѡ́да́ бо́льше нѣ́же пѡ́тьсо́тъ оу́ченико́въ. Исхъсъ гави́лса́ перѣ́дъ всѣ́хъ очѣ́ма. Всѣ́ онѣ́ оу́ви́дѣвши́ Егѡ́ па́ли ли́це́мъ на зе́млю и поклонѣ́лсѡ́ емѸ́ въ на́йгѡ́шѣи́ по́чести. По́слѣ́ то́го вернѸ́лсѡ́ съ ра́достю́ наза́дъ въ ИерѸ́сали́мъ.

(Библі́йна істо́рія, II пол. XIX ст.)

30

Во вре́ма́ ѡ́но, прише́дъ іисъ въ до́мъ петро́въ, ви́дѣ́ тѣ́шѸ́ егѡ́ лежа́щѸ́, и ѡ́гнемъ́ жегѡ́мѸ́. И́ прикоснѸ́сѡ́ рѡ́це́ е́мъ́ и ѡ́ста́ви́ ѡ́гнь: и́ воста́, и́ слѡ́жаше́ емѸ́. По́здѣ́ же вы́вшѸ́, приведѡ́ша кѡ́ не́мѸ́ вѣ́сны́ мнѡ́ги и́ и́згна́ дѡ́ху́ сло́вомъ, и́ всѡ́́ бо́лѣ́шыѡ́ и́сцѣ́ли. Да́ свѣ́детсѡ́ рече́нное́ и́са́емъ́ прѡ́ро́комъ глаго́лющимъ: то́и́ недѡ́ги на́ша́ прѣ́ятъ, и́ бо́лѣ́зни понесе́. Ви́дѣ́въ же іисъ мнѡ́ги наро́ды ѡ́крестъ́ себе́, повелѣ́ и́ти на ѡ́нъ по́лъ. И́ пристѡ́пль е́динъ кни́жнникъ, рече́ емѸ́: оу́чѣ́тлю, и́дѸ́ по те́бѣ́, а́може́ а́ще́ и́деши. Глаго́ла́ емѸ́ іисъ: ли́си́ га́звинны́ и́мѡ́тъ, и́ пти́цы не́бныѡ́ гнѣ́зда: сы́нъ же́ члѡ́вѣ́ческѣ́и не́ и́мать́ гдѣ́ гла́вы́ подклони́ти. Дро́гѣи́ же ѡ́у́ченикъ е́гѡ́ рече́ емѸ́: гди́, повелѣ́ ми́ прѣ́жде́ и́ти́ и́ погреве́сти ѡ́тца́ моего́. Іисъ же́ рече́ емѸ́: гра́ди́ по́ мнѣ́, и́ воста́ви́ ме́ртвы́хъ погреве́сти́ своѡ́́ ме́ртвѣ́цы. И́ влѣ́зшѸ́ емѸ́ въ ко́ра́бль, по́ не́мъ́ и́до́ша оу́чѣ́нницы́ е́гѡ́.

(Еванге́ліе, кн. XIX - поч. XX ст.)

Розвиток церковнослов'янського письма
(палеографічний аспект). За І. Огієнком та Є. Карським

Хиландарські Листки

(мѣхмѣ. тѣмѣ же т)рѣ
(кѣкѣ налѣхъ ѣсть ѣж)на
(кагѣдѣтъ и о)уамъ
(трѣ)зкъ и ки)дѣши
(очи да не) и зизанѣа
(мк)о шѣеннѣжъ мѣдъ
(ше) некѣдѣствомѣ
крѣдѣни бѣдемѣхъ.
ни казѣка окѣцѣ мѣ
нѣкѣхъше оуѣдени
бѣдемѣхъ. ни анѣла
благотѣорника дѣа
кола непѣцѣкавѣше
пожрѣти бѣдемѣхъ.
обѣходѣтъ ко ѣко мѣ
кѣ рекѣзи. ѣца кого по
жѣретѣ по кѣнига
мѣ. сеѣо радѣ цѣркѣ
наказѣетѣ. сеѣо ра
дѣ нѣнѣшнѣа оу
чѣтелѣства. сеѣо ра
дѣ поунѣганиѣа. ко
уѣстнѣа же обрѣзѣ
отѣ дѣвоѣго сеѣо еѣ
стѣйтѣа. оуѣеннѣ

дѣвоуѣстѣннѣ и дѣ
аннѣ благѣ. да ни
оуѣеннѣ правѣа кѣ
рѣи. безѣ дѣахъ благѣ
прѣдѣзна боу. ни дѣ
ла тѣорнѣама безѣ бла
гоуѣстѣннѣхъ оуѣе
ннѣ прѣдѣзна еѣтъ
отѣ ба. каа ко полаѣтѣ
еже кѣдѣтѣ. о кѣтѣ пра
каа оуѣеннѣ дѣрѣ.
а бѣа дѣати грамѣ
нѣ котѣрѣи же пакѣ
оуѣнѣхъ цѣломѣхъ
дрѣвѣти дѣрѣ хѣу
ловѣти же неуѣстѣ
нѣ. Веанѣко оубѣ е
стѣ прѣтажѣаннѣ
правѣбѣрѣннѣхъ.
оуѣеннѣ накѣуѣеннѣ.
да трѣкѣ еѣтъ трѣзѣка
дѣа. на мѣ же мѣно
ѣи еѣтъ крадоѣо
дѣиѣи Филѣофѣи
еѣ и тѣцѣеѣ лѣстнѣа.

Охридські Листки

Імх ми памх· помь гїа тома· прїнги
 (п)рїгтх твої гомо· і вїждх рїца мої· і
 прїнїї рїца твоє· і вїложї въ рїра моє·
 і не вїдї шкарїх· их карїх· откїца
 тома· і (р)чи гому· гь мої іх мої· гїа гому
 іїх· ако вїдалх мї карока· вїажїнї
 шкарїжїнї· и карокажїнї· мїного
 жї і шїа хїамїнїа сїтїорї іїх· прїдх
 (су)чїнїкї шкарїнї· ажї не сїтїх шїанї·
 (в)к вїнїгїах бїх· ії жї шїанї вїнїнї·
 (д)а карїа іагтї· ако і не сїтїх· іїх вїїї· да
 карокажїнї жїкїотїх вїчїнїкї іагтї· вї і
 мїа нїо· ѿ

нї· ӣ і̄ і̄ н̄о̄ : о̄ в̄н̄ о̄ н̄о̄ | г̄л̄ і̄ і̄ :) ;
 (в)ї· оїо· вранї вїнїнї· вї шїа гїагїлїї·
 гїїаї· и ка матї іїїка тоу· зїванї жї нїї
 сїх іїїх· ії сїчїнїїї іго· на вранї· і не
 (д)остїакїнїо вїноу· гїа матї іїїка вї не
 мїу· вїнїа не іагтїх· і гїа іїїх· чїто сїтїх
 мїнїа і тїа нїо· нїоу прїдї годїна моє·
 гїа мїїн іго мїоугамїх· шїї аїнї гїгтїх вї
 (м)їх сїтїорїгї· ка жї тоу кодоногїх нїа
 (н)їх нїсїтї· ії по сїчїрїнїїо іїдїїнїїоу· мїжїа
 (п)їх вїластїїарї по дїїкама· ан по тїїїа
 (м)арїах· гїа іах іїїх· напїзїнїїтї кодо

Листки Ундольського

ВЪ ПОН

✠. ^АВГІЕ ^ОМІА :: ^КГІА :: Р А —

Р^че гъ · притхуѣ инъ · подобно естъ
црѣтко нѣное · ѹлвкоу сѣфвзшоу
доброє сѣма · на селѣ коємъ · сѣпацемъ же
ѹлвкомъ · приде крагъ его и кзсѣфъ павѣлаз
посрѣдѣ пшеница и штиде · егда же проза
ве трѣба · и плодъ сѣторн · тогда и фвнѣла павѣ
лаз · пришедше же рабн гна рѣша емоу · ѡ · гн не
доброє ли сѣма сѣфвз еси на селѣ коємъ · Сѣтх
кждоу ^Ско ѡматъ павѣлаз · шнъ же реуе нмъ · кр
гъ ѹлвкъ то сѣторн · Снн же рѣша · хоцешн ли
да шедше и зхверемъ · шнъ же реуе нн еда како
кзсѣрѣжше павѣлаз · кзсѣрѣжете и сѣ нмн
пшеницѣ · Сѣтакнте коупно растн до жа ·
ткн · и кз сѣма жатѣ рѣж жателемъ · шедш
ше и зхверѣте прѣжде павѣлаз · и сѣлажѣте ф
кз снопн · фко сѣжещн · а пшеницѣ сѣверѣте
кз жнзшнцѣ мож · и прнѣтѣнаше оууениц[н]

Зографська Євангелія
ЄВАНГЕЛІЄ
ОТЪ ЛУКЪТІ:

Понѣже оубо мнози начаша·
чинити показати· о їзба
стхнзїхъ къ насъ вештєхъ·
акоже продаша наиз· вѣзвх
ниі їкони самовидѣцї·
ї слоугї слокесї· їзко
лиса ї льна хождыню· ї
спрѣка по клѣхъ· къ їсти
нж по радюу· псати тебѣ·
слакхнзї теофиле· да ра
зоумѣши· о инхъ же наоу
чнахъ єси словесехъ·
оуткрѣжденье· взиетх
къ дннї ірода црѣ· їюдеїска·
(їерей етерх їменемъ захарна).

Зографська Євангелія

(НХ да оукѡ
єте ѡко влаеть іматѣ єїх
чѣекѣи· на земли отъпоу)
штати грахѣи· рече же ѡбла
бѣноумоу· тебѡ глѣжъ кѣ
єтани· і въззани ложе
твое· і нди кѣ доми твое·
і абѣе възста продаи ми·
кѣзѣми на немь же лежа
ѡне іде кѣ доми єко·
єлакѡ ѣа· і оужаетъ приѣ
кѣа· і єаблѡдѡхъ ѣа·
і непазнишѣєє єтрахомь
глѣжште· ѡко видѡхомъ
диѣна дѣнѣє· і по єнхъ
ізнѣ· і оузѣрдъ мѣитарѡ·
іменемь лѣѣѣнѣ· єдѡ
штѣ на мѣздѣнѣи· і рече
ємоу іди по мѣдѡ· і єєта
кѣ єєдѡ· възстѡвѣ кѣ єєдѡ
дѣ єго іде· і єѣтѡрѣи чѣдѡ
жѣнѣє єєєєєє· лѣѣѣнѣ
ємоу· кѣ домоу єкоємь·
і єєдѡ народѣи єєєєєє мѣитарѡ

Ассеманова Євангелія

(визвращени моци)

єґаго ієдіна зуаґоуґста, ӣ к̄ (2) иштѣ:-

Иѣца иѣду ӣ в̄ (28) єґаѣ зѣа на іѣрїаа гуранина-

ӣ л̄ (5) л̄:- Иѣца иѣду ӣ ӯ (29) иѣ визвращениа-
моциах: єґоїаа коґо иґнатиа:-

ӣ іѣ по на̄ к̄ (3):-

Иѣца чѣ в̄ (30), оґратини чѣнѣи моциѣ єґаѣ наи
лиґа наиѣа рїаїска:- ӣ іѣ л̄ (5) поста:-

Иѣца тѣ ӣ а̄ (31) єґоуѣ чѣтґорѣо кура иѣїаа- ӣ а̄

Иѣца іѣїа а̄ єґѣ єґаго іѣїа тѣїѣо [ноїа:-

на- ӣ іѣ лоу гаї р̄ х̄ і. Гѣи гѣ іѣїѣ суґѣ

ӣ дауґ ваиѣ- но̄ пра̄ тѣїа:- ӣ іѣ і̄ лоу:-

Иѣца іѣїа ӣ (2) іѣратини га̄ на̄ ӣ х̄а-

ӣ іѣ лоу гаї в̄ (3):-...—

Их оґо вауґааа оґрѣа иѣа.

Иах іѣїаа постаґѣтї ӣ пра̄

а̄ гѣи- аґо ти иѣѣ иштѣо-

єґа зуаґоа гѣи- аґо єґаѣа мааѣ

ниѣ аґмаѣска полоу раґѣраґаа

аґиѣна- єґо гѣи наґѣтѣа-

Ӣ дѣтї пра̄тїа по рѣчиоуґоу єґа

зуаґоа моїѣа- Аѣа ваґѣян

чїра- Аӣ а̄а іѣїаа гѣїааиѣа-

Ӣ на̄ чїаѣ єґа іѣїаа- Єґоу ти на̄а

сумїѣнѣ- Ӣ чанѣ ӣ пра̄вѣднѣ-

ӣ но̄чѣтнѣ- чан̄ суґѣауґи ӣїа

єґа- ӣ ауґа іѣїа на̄ єґа на̄а- Ӣ

на̄ іѣїа оґваґранѣ ауґа іѣїаа-

Ассеманова Євангелія

(Продасть же братъ брата на смръть и оць члдо
и жтх члдо на родителъ. и оуби [и вьста)
жтх іа. И вждете нечавиди

ми ксдми намене моего ра
ди. прѡтрѡхнѡвхи же. до ко
нѡа спїсенх вждетх.:

Мѡѡа азгѡ а сѣаго мѡка еоуєи҃на. и нѣ
Мѡѡа азгѡ е к сѣое прѡдѡбращенне а ѡ лоу
.: га наго нѹ хѡ.: Свѡ ѡ ма гла рѣб.:.

Ръ оиѡ Поиѡтх нѣх петро и и
ѡкока нѡана брата ємоу.
и вхзбеде іа на горж кзи
локж єдинх. И прѡсѡрази
сѡ прѡдх нимн. И проєвхтѡ
сѡ лице єго акхи сѡхнѣ. а рн
зѡ єго вхшѡ вѡлзи ако єнѡ
рѣ. И се ѡвнѣтѡсѡ нах моєнн.
и наїѡ сѡ нимх глаѡа. **У**тѡвѡ
щѡвх же петрѡ рече нѣбн. гн до
вро єстх. нах сѡде вхнѡти. а
штѡ хоєнн да сѡтворимх сѡде
трѡ крозхн. тѡвѡ єдинх. и мо
нѣи єдинх. и наїи єдинх. **Є**
днѡче же ємоу глаѡю. се ѡвѡ
кѡ сѡдѡтелѡ ѡснѡ іа. и се гла нѣ
ѡблака гла. сѡ єстх єнх мої вх
ѡлюєнхнн. того поєлоуша

Синайський Требник.

БЛАГОДАКЪЧЕ· ꙗ́ чкѣлювче снѧ
 РАБА ТВОѧ· ВЪЗЛЮБЛѢША СЕ
 БЕ· А́ХУОКХИХИМЪ КЪЗЛЮБЛЕ
 НИЕМЪ· ꙗ́ ПРИШЕДЪША КЪ СѢЖИХ
 ТВОИХЪ ЦРКВЪ· СѢЖИХЪ НЪ БЛГВЕ
 НИЕ ТКОЕ ХОТѢЩА ПРИМАТИ· ДАЖДИ
 ІМА ВАРЖ НЕПОСТЪДИХИХЪ· ЛЮ
 БИВЪ НЕЛИЦЕМЪДРОХИХЪ· ꙗ́ А́КО ЖЕ
 ДАЛЪ ЕСИ СЪХИМЪ ОУЧЕНИКОМЪ
 ТВОИМЪ· ꙗ́ АПЛОМЪ СВОИМЪ·
 СКОИ МНРЪ· ꙗ́ СКОИ ЛЮБИВЪ· ꙗ́ СИ
 МА ПОДАЖДИ ХЪ БЖЕ НАШЪ· ДАІА
 ІМА КЪД ПРОШЕНИѧ СПЪХНАѧ· ꙗ́ ЖИ
 ЗНЬ КАЧЬНИХЪ· КЪ· ТЪИ ВО ЕСИ
 СКАТЪ ІСТИНИХИ· ꙗ́ ЖИЗНЬ
 КАЧЬНАѧ· ꙗ́ ТЕКА СЛАВЪ· НЪ ХКА
 ЛЪ КХЕХІАЕМЪ· ОЦЮ И СНОУ И ·1·
 ꙗ́ ПОТО РЕЧЕ ДИ ПРАМЪДРО ПРЪ
 СЛЪХНИМЪ СЪДАГО ЕВЪГАНѧ· ПЪХ
 РЕЧЕ ѿ ИОВѧ· ВЪ ѿ КРАМЪ ВЪЗВЕ
 НЕХЪ ОЧИ СКОИ· НА ОУЧЕНИКЪ СКОИ·
 КЪ· ꙗ́ АЗЪ ВЪ НИХЪ ·1· НИЩИ ЖЪ (7) НЕ ПО ПА
 СЦѧ· НЪ А́КО ОУЧЬТЕ ПЪХ ЕВЪГАНЕ· ДНА
 РЕЧЕ ДНАКОСТКА ТАЖДЕ·1· ПЪХ

Синайський Требник

МѢ НѢ ТРАСѢМѢ ЗАУТРА.

Прогонитъ тѣ гѣ трѣсѣнице
Прютрѣнаѣ. Послѣднѣа ѡзе.
Хоудооумзнаѣ. ꙗ хоудоси
лаѣ. Хоудооумзнѣа и хоу
докарзнѣа трѣсѣци.
о немь же заоутра съвѣтъ да
ѡна. старѣшнѣи и попове жи
докиси. ꙗ старѣци юданѣци.
бхикъ съвѣзанъ ѡтъ архѣрѣнѣ.
ꙗ старецъ юданѣскъ. вѣъ заоу
трѣннѣмь съвѣта. ꙗ прѣда
нѣ пѣтъкоумоу пилѣтоу. оубо
нѣа его. ꙗ нѣлази. Помѣни ю
дѣ скѣриотѣскѣаго. оубо вѣши
ла. ꙗ положѣша сѣрѣбро. ꙗ вѣ
зѣдѣшнѣа. Помѣни кѣни
жѣннѣи. нѣсѣмѣкѣшѣа вѣ
зѣти. сѣрѣбра цѣнѣи его. ста
кѣши прѣдѣ пилѣтомь. ꙗ о
вѣлѣгѣѣмъ ѣстѣ. кѣннѣж
ннѣи. ꙗ старѣци. ѣмоу же ни
(латѣ днѣкѣа зѣло)

Хиландарські Листки

[Ты же по ма] аѣ испокѣи. нх не
 оу ти крѣмене естѣ
 сиухъ казшати. ети
 крѣченне ісхъ крѣ
 етнѣса самѣ. да а
 ще сиухъ бжніи крѣтн
 са. кхто оуже крѣ
 ченнѣ некрѣтн
 благоуьстоуєтѣ.
 крѣтн же са не да
 грѣхъкозное прнме
 тѣ оставленне. ке
 згрѣшнѣхъ во вѣаше.
 нх безгрѣшенѣхъ. си
 крѣ[етнѣса да в]лаго
 а [тѣ бжнію и] досто
 н[нѣство подаєтѣ]
 крѣ[штѣемьмак]
 ако [же нахъ же] дѣ
 ти [прнѣаст]ншала
 крѣ[хн и нах]тн. н тѣ
 прнѣ[етнѣса] тѣхъ
 же. да пазтѣноу
 моу его прншестно

и вѣже[етвнѣнн его]
 благода[ти прнча]
 етннцн вждемѣ
 да и тѣмѣ пакзи
 мѣ прнѣастне прн
 нѣмѣмѣ спсєннѣмѣ
 етѣое. змннѣ вѣа
 ше вѣ водахъ по и
 овоу прнѣмалн іо
 рѣдана вѣ оуетѣхъ
 евоиухъ. понеже оу
 ко подобаше. и гла
 вѣи змѣкѣи сѣкроу
 шнтн. сѣлѣзѣ вѣ ко
 дѣи сѣвѣза крѣпѣка
 аго да влаєтѣ прн
 нѣмѣмѣ настѣпатн
 вѣрѣхоу змннѣ и еко
 рпнн. не хоудѣ вѣ
 аше зѣѣрѣ нх стѣ
 шнѣхъ. бѣсь ко корабѣ
 морѣкѣнн. кожѣ єди
 ноу хѣвѣота єго подѣ
 єтн не можааше
 прѣдѣз ннѣмѣ тѣуааше

Хиландарські Листки

[погыв'кль по]гоубаѣ
 [юшти сѣрѣ]тажѣца
 прѣдхтеуе жызнѣ.
 да кх томоу сѣмрѣ
 тѣ окрѣтитѣса. да
 спсєннн вѣн рєує
 мѣ. кѣдє тн сѣмрѣ
 тн покѣда. кѣдє тн
 адє стрѣкало. раза
 рѣѣтѣ жє са сѣмрѣ
 тѣноє стрѣкало крѣ
 ценнємѣ. кѣлази
 шн ко бѣ кодѣ еїє но
 са грѣхѣзи. нѣ благо
 дѣтнє прнзѣва
 ннє знаменакѣ
 дшѣ. не дастѣ кѣ
 томоу страшнѣннѣ
 мѣ пожрѣтоу кѣтн
 занємѣ. мрѣтѣ
 грѣхѣзи сѣлѣзѣ. нѣла
 зншн ожнвлєнѣ
 правдоѣ. аїє ко сѣ
 образєнѣ вѣстѣ по
 добнѣ сѣмрѣтн са

мого спса. н вѣскрѣ
 сєннѣ сѣподобншн
 са. нан тако жє ісѣ въ
 сєго мнра грѣхѣзи кѣ
 спрнїмѣ оумрѣтѣ.
 да оумрѣтѣнѣ грѣ
 ха вѣскрѣсїєтѣ пра
 вдоѣ. тако н тѣ
 вѣлѣзѣ вѣ кодѣ. н окрѣ
 зѣмѣ єтєромѣ вѣ ко
 дѣ погрѣєнѣ. іако
 жє н онѣ вѣ каменє.
 вѣсташн пакѣ вѣ
 обнєвлєннѣ жызнн
 ход[ѣ да югда] благо
 [д]ѣт[н сѣподобншн]
 [са] т[ѣгда тн бла]стѣ
 [даєтѣ прѣтн]вѣ сѣ
 п[остатѣннн]мѣ єн
 ламѣ [вратиса].
 іако ж[є бо крѣ]ще
 ннн [м дн]нн нєкѣ
 шаємѣ вѣстѣ. не
 іако н прѣждє сєго
 одолѣтн не можаѣше.

Хиландарські Листки

··:·ОУЧЕНІЄД·ПР·ОСВ·ЇЦІ·:·
 ··:·ЕЛХНАХ ВЪ ПЛМѢ ПРѢДАН·:·
 ··:·О А ТЪ ЗАПОВѢДИ И УБѢЖЕНІЄ·:·
 ··:·ОТЪ КЪ КОЛАГАНСКАГО ПО·:·
 ··:·ЕЗЛАННА· ВЛЮДѢТЕ ЕДА КЪ·:·
 ··:·ГО ВЪІ ЕСТЬ КРАДОВОДАН·:·
 ··:·ПРѢКЛЖДОСТНІХЪ И ТЪЦЕЖ·:·
 ··:·ЛЕГНІХЪ· ПО ПРѢДАНІЮ·:·
 ··:·УЛЮЮ· ПО СТУХЕНІХЪ АНРХ
 ··:·НХІАМЪ· И ПРОУЕН·:·

ПОДОВИТЪСА ДОКРѢИ
 ПДѢТКАИ ЗЛОВА·
 И ПАЧКАЕЛХ НХДИ
 ТЕСА ИЩЕНЦА
 АМНАМЪ ВЪІТН·
 ОБРАЗМЪ ОУВО КЪ
 ИЩЕНЦІ ОУПОДС
 ВАКАСА ОТЪ ВЪКОУ
 ШЕННА ЖЕ РАМОТРЬ
 АНЪЗНАИ И ЗКОБАН
 УАЕЛМЪ· И ДНАБОЛЪ
 ЖЕ ПРѢОБРАЗОУЕТЪСА
 КЪ АНГЕЛА СВѢТЪЛА·

НЕ (ДА ВЪЗКРАТИТЬСА)
 НА(ЕЖЕНКѢ· НХДА ПРѢ)
 АЕТН· ВЪДЕМЪ (ІАКО)
 ЖЕ ВО Н(АКОВААНО ЖЕ)
 СТОКО СРХ(ДЦЕ СЪТМ)
 ЖАВЪ НЕПОКААН(ЬНО)
 КЪ ТОМУ ПАЛАТЪ (И)
 ЗКОЛЕНІЄ· НХДА Р(А)
 ВЪНО АНГЕЛОМЪ ЖИ
 ВЪЦАДЪ ПОМРАУЕНІА
 ТЪМОЖ· И НЕКѢРЬ
 СЪВА ГОУВІТІАМЪ
 МЪ ОБЛОЖИТЪ ОУСТРО
 ЕННАМЪ· АХНОЗИ
 ВЛІЦІ ОБЪУДАТЪ КЪ
 ОДЕЖДАХЪ ОБЪУАХЪ·
 ОБЪУА ОУВО ОДЕЖДА
 ПЛІЦЕ НХ НЕ И ЗЪ
 ВЪІ И НОГЪТН· НХ КРО
 ТЪКОЖ· ОБЛОЖЕНН
 КСЖЕЖ· И ОБРАЗМЪ
 БЕЗКЛОБНВІА ПРѢ
 АЦАЖЦЕ· ТЪЛА
 ШТНІАМЪ НЕУЕСТЪА

Зографські Листки

разоумѣхомъ инколи же. многоумъ
наше оупе естъ. обштекати самѣмъ
сх сокож. и по скрѣбѣнни сѣмь. и обш
гхунти пѣхаль. о инного ошѣтти.
и о празньеткѣ. или о инѣхъ конухъ на
пастехъ. или же отхажуветхса отх
кратнѣ. и друуга друугоу оутѣшати
остакленни. много же оубо и вѣнѣшъ
нынѣхъ вѣштин искоушениѣ. на прѣ
дхлежаштин разоумъ. пользекати.
намъ мошти намти яко и вѣнѣшъ
нын хытрѣци. рѣвѣноумѣхъ тхувно
намъ оумѣштиннамъ хытрѣцемъ.
кхногѣкѣнѣрѣзныиамъ кхзвѣнжжшѣ.
такъ оубо и въ сѣмь жнтин. многыштин
схвыкаѣтхса быти. наубнѣше во рѣвѣно
кагѣ на доброѣ. и подкнзѣжшѣтхса яко
же друугоу друуга докѣншоу быти и
ли въ штоуждѣннѣхъ вхвѣденин. или въ въ
зрастенин унсла сѣ^а зарѣжннѣкы. или
къ инѣхъ таковынѣхъ дѣлѣхъ неходѣ
штен. въ рѣтн непадажтѣ [ѣа]уѣ прнхо

Зографські Листви

ахъ сказаныи о ги. подобно ходити по
указанню наъ же позвѣстиса
о итг а[и]н[о] отъвѣж[ати] д[о]
къи наъ къ градѣ: поговѣити бр. братна,
показанніи судьної. на много прикажда
глаго. поترفьшии: намя оуминити
предъказантти. гл҃ама же оубо глаго по
каза. мво хотангоуоумоу тѣкити. до
вѣк и по уиноу на къи дѣнство скита
кытиса. трѣвоканіи істѣ оуно и азы
ка. и проуыніиіхъ мже істѣ поترفь
иѣнна. вѣдѣно же и неокранттиаго. дѣлѣ
моштныхъ оуны много. аити бо и про
зорьанко. и къ главои довѣдѣноі намя
ити и вѣдрьанкоі. и мнлогрѣдѣноі. и къ
схврьшииѣ ірѣдѣи. іджитгоу пра
кѣды іѣнѣ етарѣишоуоумоу братна
іштѣи каѣрошпытаніи како. істѣ
моштно къ тен ждѣ къи мнлзѣхъ
ишрѣхъ поговѣити. аити ан іѣ и іѣ
кѣдѣ когда. до дѣвоу наъ трии тацѣ
хъ поговѣити. іже не оудовѣ істѣ ии

ПОНЕЖЕ ОУГО ЛИХОШИ НАЧАСА
 ЧИНІТИ ПОБАСТЬ О ІЗКА
 СТОКАНІУХЪ КЪ НАСЪ КЕ
 ШТЕУХЪ. АКОЖЕ ПРАДАША НА
 ЛІЗЪ КЪКЪШЕН НЕСКОНИ САМОКНІДЦІ
 І СЛОУГЪІ СЛОКЕСЕ. ІЗКОЛІСА Н
 МЪНА ХОЖАШНО НЕПРОЖКА ПО ВЪСДЪХЪ.
 КЪ ІСТІННЪ ПО РАДЪ ПИСАТИ ТЕБѢ.
 СЛАВЪІ ТЕСФІЛЕ. ДА РАЗОУ
 МЛЕНІИ О НИХЪ ЖЕ НАОУЧИАСА ЕСИ
 СЛОКЕСЕУХЪ ОУТВѢЖДЕННЕ. І ІЗІ
 СЪХЪ КЪ ДІНИ ПРОДА ЦАСАРА ПІДЕ
 НЕКА. ІЕРЕН ЕДИНЪ ИМЕНЕМЪ ЗА
 ХАРНА. ОТЪ ЕФИМАРНІА АКИАНІА
 І ЖЕНА ЕГО ТЪ ДЪШТЕРЪ АРСІНЬ.
 І НАМА ЕН ЕЛІСАКЕТЪ. КДАШЕТЕ ЖЕ
 ОНА ПРАКЕДНА ПРАДЪ БЛІЗЪ. ХОДА
 ШТА КЪ ЗАПОВАДЕУХЪ ВЪСДЪХЪ. І О
 ПРАКЪДАНИИУХЪ ГНІИУХЪ БЕС ПОРОКА.
 И НЕ БА ИМА ЧАДА. ПОНЕЖЕ КА ЕН
 САКЕТЪ НЕПЛОДЪІ. І ОНА ЗА
 МАГОРАКЪША КЪ ДНІУХЪ СВО
 НУХЪ КДАШЕТЕ. ВЪІСТЪ ЖЕ СЛОУ
 ЖАШТОУ СЛОУ. КЪ ЧІНОУ ЧРАДЪІ
 СКОЕІА. ПРАДЪ БЛІЗЪ. ПО ОКЪІ
 ЧАЮ НЕРЕНЕКОУМОУ. КЛЮЧІСА

Фрейзингенські Листки

Вче ки дѣд наш не съ
грѣшиа те к кѣки ѿмоу кѣ
жити старости не приѣм
люки николи ѿже не
чааи не нахи ни сазна
тѣаесе намоки их оу кѣ
ки ѿмоу кѣ жити поше
же закнетиоу кзи не
приазинноу кнпнн
од слаки кожне Потом
на народ чаокѣчки
страсти и печали пон
до (и) немюки и к(е)зре
доу сльмѣт И пакн кра
трна гоменеме
да и еинюке кожн на
речеме потгомоу ое

танем еих мѣрзких
дѣла еже сѣт дѣлаа сого
нна еже тѣккоу тѣорна
кратра облакѣтам еже
татѣа еже разкон еже пзати
оутоиенне еже роти кон
же нх не пасем их ѿ пре
стонам еже ненакист
ницѣе тѣхѣ дѣла мѣрзе
прѣд кожнма очнма мо
жете потгомоу еинци оуки
дѣти И саам разоумѣти
еже кеше прѣкѣ(е) чао
вѣци в лица тацне ако
же и мѣи юспн тере не
приазинна оузненакн
дѣше а кожю оузаюкнше

ГЛАГОЛИТЕ ПО НАС РѢДВА СЛОВЕСА.

Поже господи апаостикн · отче боже · тѣвѣ испокѣдѣ ·
кес мон грѣх · И скетемоу крестоу · И скетен марии · И ске
темоу анхаѣдоу · И кѣсем крнлатцем вожем · И скетемоу це
троу · И кѣсам телом вожем · И кѣсам оучеником вожем ·
И кѣсам вѣрником вожем · И кѣсам дѣкам правдинам · И кѣс
правдинам · И тѣвѣ кожн рабе · хокоу · бити · испокѣден ·
кѣхѣ · монх
грѣх · И кѣроую · да ми · ю · на сем свѣтѣ · вешии · ити
же · на он
свѣт · пакн же оутати · на содѣ ден · Имѣти ми ю · жикот

Листин Члоца

‘кошьмъ- свангѣ і сватлыныкѣ в’мънѣтѣ- гѣа кого
шрѣтѣ- і не знаѣхъ і’того хотѣахъ- шѣтѣ- томъшн- іеда
не мо’жашн іго прѣдѣтѣ- шѣтѣ не нѣ смѣхъ хотѣахъ
і’того не можашн зрѣтѣ іго не хотѣашн прѣдѣтѣ-
іго сватлыныкомъ смѣтѣахъ | і свангѣахъ томъкаахъ-
нѣ во свѣдѣахъ | ‘вангѣахъ рѣчѣ ако сватлыныкѣ | ‘вангѣа
понахъ- і тако іго не спрагѣахъ | ‘гѣахъ- і вѣда і’тоашн
гѣ шан- гѣ рѣкѣ- | ‘чѣтѣ хѣшѣтѣ ли дѣтѣ і азъ
вѣахъ прѣдѣ- ли н- свѣашн во шѣа сулѣ- хѣгѣа шѣтѣ
| ‘шомъ шѣа- і хѣгѣа і’творѣтѣ- да бѣ | ‘прагѣахъ-
отъ зѣаохн і’кѣашн- і да | ‘нѣ сулѣ- дашн- ако шѣхъ-
зѣаохнѣа- начѣ’нѣахъ- і шѣтомъ да сулѣахъ- шѣтѣахъ-
| ‘шѣахъ- і’го шѣахъ- шѣаушнѣа чѣтѣ гѣахъ | ‘вангѣахъ-
свѣахъахън гѣахъ гѣахъ- | ‘ахъ вѣахъ- і вѣахъ на
зѣахъ шѣа- | ‘нѣ можѣтѣ свѣахъ- нѣ шѣахънѣахъ | ‘шомъ
нѣахънѣахъ вѣахъ шѣахъахъ- і шѣахъ | ‘шѣахънѣахъахъ гѣахъ-
зѣахъ сулѣа чѣахъ’вѣахъ гѣахъ / шѣашн нѣ шѣахъ і’ода-
отъ того і’тоахъ- нѣ вѣахъ отъ того шѣахъ’шѣахъ-
шѣахъ прѣдѣтѣ- і’да гѣахъ шѣахъ і’творѣхъ- шѣахъ шѣахъ-
шѣахъахъ або нѣ’вѣахъахънѣахъ начѣахъ- хѣтѣахъ гѣахъ
| ‘і’хъ сулѣахънѣахъ нѣ хѣтѣахъ нѣ шѣахъ шѣахънѣахъ- бѣ
зѣахъахъ шѣахъ- нѣ гѣахъ гѣа | ‘прагѣахъ- нѣ гѣахъ азъ шѣахъ-
да нѣ шѣахънѣахънѣахъ гѣахъ шѣахъ- гѣахънѣахъ шѣахъ нѣ
шѣахънѣахъ- і’дашн отъ томъ зѣахъахъ- шѣахънѣахъ | ‘нѣ і’твори
і’го шѣахънѣахъ рѣчѣахъ ли- шѣахъ нѣ’шѣахънѣахъ і’творѣтѣ шѣахънѣахъ-
шѣахънѣахъ | ‘нѣ шѣахъ- шѣахънѣахъахъ- і тако нѣ нѣ

: ВѢ УСТВАРЯТЬКЪ· СВЯТЫМА
 : ѿв· аѡв г҃а· д҃· наиразунн сп҃с-
 : ни пр҃ствоуи· Євангеліє:
 : отъ нозна· г҃а.

ВѢ ОНО ВР҃МА· УЛО-
 ПИКА СТЕРѢ ОТЪ
 ФАРИСЕИ· ИМА
 ИМОУ НИКОДИ-
 5 МЪ· КЪНАЗЪ ИЮ-
 ДЕНСКЪ· СЪ ПРИДЕ
 КЪ ІЄСИ НОЦНИМЪ· И
 РЕУЕ ИМОУ РАВЕННЪ +
 КЪМЪ КЪДО ОТЪ Б҃И
 10 ИЕСИ ПРИШЛАЪ ОУ-
 ЧИТЕЛЪ + НИКЪТО
 ЖЕ БО НЕ МОЖЕТЪ·
 УНАШЕННИ СИНЪ
 ТВОРИТИ· АЖЕ ТЫ
 15 ТВОРИШИ· АЩЕ НЕ
 СЕДДЕТЬ Б҃И СЪ НИМЪ +
 ОТЪЛЪЦРАЕЪ ІЄСИ И РЕ-

УЕ ИМОУ + АМИНЪ А-
 МИНЪ Г҃АЖ ТЕБѢ· А-
 20 ЦРЕ КЪТО НЕ РОДИТЬ
 СЯ СЪМЫНЕ· НЕ МО-
 ЖЕТЪ ВЪДАТИ ЦР҃Ь-
 СТИИ БЖІИ + Г҃А
 КЪ ИМОУ НИКОДИ-
 25 МЪ + КЪДО МОЖЕТЪ
 УАБЕКЪ РОДИТИ СЯ
 СТАРЪ СЫ + СДА МОЖЕ-
 ТЪ КЪТОРИЦЕЖ КЪ
 АТРОЕЖ ВЪЛВСТИ
 30 ИТѢРЕ СКОУСИ } И РОДИ-
 ТИ СЯ } ОТЪЛЪЦРА ІЄ-
 СИ И РЕУЕ ИМОУ + АМИ-
 НЪ АМИНЪ Г҃АЖ ТЕ-
 БѢ + АЩЕ КЪТО НЕ РО-
 35 ДИТЬ СЯ ВОДОЖ И ДХ҃Ъ-
 МЪ· НЕ МОЖЕТЪ ВЪ-
 НИТИ ВЪ ЦР҃СТВО БО-
 ЖІИ + РОЖДЕНОЕ БО

Туровське Євангеліє XI ст.

ВѢ ВР҃МА ОНО· ВЪНИДЕ ІЄСЬ· ВЪ КА-
 ПЕРЪНАОУИМЪ· ВЪ ГРАДЪ ГААИЛЕ-
 ІСКЪ· И БѢ ОУУА ВЪ СЖ҃БОТЫ· И ОУ-
 ЖАСАХЪ СЯ ОУЧЕНИЦИ ИЄГО· ІАКО СЪ
 5 ВЛАСТНИЖ БѢ СЛОВО ІЄГО· И ВЪ СЪН҃-
 МИЦИ БѢ УАБЕКЪ ИМЪ ДХ҃Ъ БѢ-
 СЪНЪ· НЕУНСТЪ· И ВЪЗЪПИ ГЛА-
 СРМЪ ВЕЛИЧЕМЪ Г҃А· ОСТАНИ· УЪ-
 ТО НАМЪ· И ТЕБЕ ІЄСЕ НАЗАРАНИНЕ·
 10 ПРИШЛАЪ ІЄСИ ПОГОУБНЪ НАСЪ· ВЪ-
 МЪ ТА· КЪТО ІЄСИ СЪИИ БЖІИ· И ЗА-

Архангельське Євангеліє 1092 р.

Рече г̃ прослаіеомоу оу тебе
дан· и хотацааго ѿ тебе за-
ити не възврати· слышасте
іако реуено іесть· възлюбнши
5 блнжннааго своіаго· и възне-
навндиши врага своіаго· азъ же
г̃лю вамъ· любите врагы ваша·
бл̃гословите кьлноуцак вы·
добро творите ненавндицин-
10 хъ басъ· молитє за творацак
камъ напасти· нзгонацак вы
бл̃гословите· да боудете с̃нове
оїа вашіаго нже іесть на нб̃схъ·
іако слнце своіа снаіаеть· на зълы-
15 ка и на бл̃га· и дъжднть на пра-
вд̃ннхъ и не на правд̃ннхъ.

Служебна мінея вересень 1095 р.

Проувѣте унстотоію· іако увѣтъ сельны
мнѹа· д̃ша всьхъ устьнхъ· бл̃гооуханьнъ
с̃р̃тнї· аномне протнвннхъ ваша вѣроію
протнвнноваше· вѣроію хваліцннхъ тѹ· с̃тн-
5 темо мнѹе· многострастьне·

. ВЪ СРѢ.
Ӣ. НЄ. Е҃҃҃҃. Ѡ МАТѢ:
РЕУЕ ГБ̄. СВОИМЪ ОУЧЕНИ-
КОМЪ. АЩЕ НЕ ИЗБОУДЕ-
ТЬ ПРАВДА ВАША ПАУЕ КИИ-
ЖНИКЪ. И ФАРИСАИ НЕ И-
МАТЕ ВЪЛЪСТИ ВЪ ЦР҃КВО
НЄСНОЕ. СЛЫШАСТЕ ЯКО РЕ-
УЕСА ПЕРВЫМЪ. НЕ ОУБНЄ-
ШИ. НЖЕ БО ОУБНЄТЬ ПОВИИ-
НЪ ІЕСТЬ СОУДОУ. АЗЪ ЖЕ ГЛ҃Ю
10 ВАМЪ ЯКО ІСАКЪ ГИ҃ВАИ

СА НА БРАТА СВОЈЕГО СОУІЕ ПО-
ВИИИИЪ ІЕСТЬ СЖДОУ. НЖЕ
БО РЕУЕТЬ БРАТОУ СВОЈЕМОУ
РАКА. РАКА БО РЕУЕТСА С҃҃҃҃-
15 СКЫ ОПЛѢВАНЪ. ПОВИИИИЪ
ІЕСТЬ СЪБОРОУ. А ІЕЖЕ РЕУСЪ
ОУДОРЕ. ПОВИИИИЪ ІЕСТЬ Є-
ЗЕРОУ О҃҃҃҃҃҃҃. АЩЕ ОУБО ПР҃І-
НЕСЕШИ ДАРЪ СВОИ КЪ ТРЕБЪ-
20 НИКОУ. ТИ ТОУ ПОМАНЕШИ.
ЯКО БРАТЪ ТВОИ ИМАТЬ УБ-
ТО ДО ТЕБЕ. ОСТАВИ ТОУ ДАРЪ

Грамота Мстислава 1130 р.

- † Се азъ мстиславъ колодичирь снъ държа роу-
ськоу хсмяю въ своіе княженіе повсѣлъ єс-
смь снѡу своіемоу всеволодоу ѡдати боуи-
цѣ стѣмоу геѡргнеки съ даннѡ и съ вирами и съ
+ и вино вѡскои
- 5 продажами даже которын князь по моіемъ кня-
женіи поучеть хотѣти ѡдати оу стѣоу геѡрги-
и· а бѣ боуди за тѣмъ и стѣа бѣа и тѣ стѣи геѡ-
ргни оу него ѡтимають· и ты игоумене иса-
не· и въ братиѣ· донєлѣ же са миръ състоить·
- 10 молите бѣ за ма и за моѣ дѣти· кто са ихоѡста-
неть въ манастири· то въ тѣмъ длѣжни єс-
сте молити за ны бѣ и при животь и въ сѣмь-
рти· а ѡзъ далъ роукоіѡ своієіѡ· и ѡсенньєіє по-
людне даровьноіє полътретнѣ десате гри-
- 15 внѣ стѣмоу же геѡргнеки· а се ѡ всеволодъ да-
лъ єсмь блюдо серебряно· въ ·л· грѣнъ серебра·
стѣмоу же геѡргнеки велѣлъ єсмь бити въ
не на ѡбѣдѣ коли игоуменъ ѡбѣдають·
даже кто запъртити или тоу дань и се блю-
- 20 до· да соудити ємоу бѣ въ днѣ пришьствен-
и своієго и тѣ стѣи геѡргни·:} †

Добрилове Євангеліє 1164 р.

въ срѣ · ѿ · нѣ · ѿ мѣт

Въ оно · пристоу ·
пниша къ ісѡу

книжници

и фарисей

ѡ гл҃юще · оучителю

хощемъ ѿ тебе

знамѣныя видѣти ·

онъ же ѿвѣщавакъ

рече имъ ·

10 родъ лоукавын

любоудн · знамѣ-

ныхъ просить и зна-

мѣныя не дастъ

са ісѡу · нъ то-

15 кмо знамѣн-

я нонъ прѣка · ꙗ-

ко бо еъ нона въ

урвѣхъ китовъ

три днѣ и три но-

20 цн · тако боудѣ

снѣ уа ѡскын

въ срѣдн земаля

три днѣ и три но-

цн моужн нине-

25 вгнтьсцин въ-

станоуць на соу-

дѣ съ родомъ ско-

нымъ · и осоудати

и · ꙗко показаша

80 са въ проновѣд-

ныѣ нонно · и се

боліе нонъ сде ·

цр҃ца оужьскаѣ

въстануть на св-

85 дѣ · съ родомъ ско-

нымъ и осоудати

и

Євангеліє 1282 р.

Во шнѡ възведѣ

ісѣ шчн свои на

оученикы свои

и рѣ · ꙗко тѣи ма

ѡ оуѣ посла въ весе

миръ · и азъ по-

слахо га въ весе

миръ · и за на азъ

снѣ же молю то-

кмо нъ и ѡ вѣроу-

юцимъ словомъ

15 нко въ ма · да вси

іединоу соуць ꙗко

же тѣи оуѣ во мнѣ

и азъ въ тобѣ да

и ти въ насъ іедино

.. БѢ ВЪЗДВИГЪ
 ѿтрока своѣго
 ІСА. ПѢСТИ Й БЛГО-
 СЛОВѢСТВАННА
 5 ВАСЪ. ІЕГДА ВЪЗЪ-
 ВРАЩАЮТСА КО-
 ЗДО. Ѿ ЗЛОБЪ СВО-
 ЙКЪ : -

Братіе дѣ-
 лѣжни не-
 сме сильни-
 й немощны-
 5 кѣ носиті
 и не себе
 кождо нѣ оу҃га-
 жають. ближню-
 моу да оу҃гажа-
 10 ють. въ бл҃гоу
 къ създанию
 иво х҃ъ не себе
 оу҃годи. нѣ йа-
 коже юсть пи-
 15 сано. поносень-
 іе поносѣци-

кѣ тебе напа-
 доша на ма :

. . . . Илъ-
 ѣа у҃лкѣ въ прекло-
 нынѣ стѣрами на-
 мѣ. и маѣвою по-
 5 моли са йако не на-
 дѣжгити. й не вы-
 дѣжга на земли
 .҃҃. лѣ и .҃҃. мѣць. па-
 кѣ же помолі са
 10 й нѣо дѣжгѣ дасть
 й земля йзрасти
 плоды своя. вѣдѣ
 аще кто васъ за-
 блоудитъ Ѿ исти-
 15 ны. ти ѡбрати-
 ть й кто. да вѣсть
 йако ѡбративый
 грѣшнаго Ѿ за-
 блоуженія поу-
 20 тий іего. спѣтъ
 дѣшо Ѿ смѣрти и
 покрѣпѣтъ мно-
 жество грѣховъ : -

ШЕСАНАМАРАКЪ. МАДУСНИСТАГЕНРИНЕА.

ГАДМРАБЪБАГТЬСЪДЕРУВСТНИНЛЕ
 ВЪЗАРАТЪ. БЛАШННХЪЖЛААСТРАХЪ
 ВЪЖНПРННМЕТЪ. ТЪГААБВЕНЕЖЕВЪ
 ВСЕМАЖНТНПФБНАФЪВЪ. КЪВЕФШТА
 МЪННХЪБАГАТНХЪПРНАТННПЛАБНСТА
 НТЪСААХНАЖЕПРАУШАНННАЪАКЪСА
 ШТАВФРИЖТЪРААИЖЕНААБТАЖААА.
 ТРАЖЕПАКЪВИБЖНННКААБНЖЕВЪСПРННА
 СААБНТЪТРЕПЛАА. НЖЕВЕТЪННБААЖЕНА
 МАЪНРННЕНЕПНЕСКУПФЕРАННСКААТРА
 АА. КИТИСТНРАДНАНХЪАА. ННЖЕИБЖНН
 АБЕРТИВФННН. АФАВІУТЪРЪАНААРЕУЕ
 ННН. ПІТНГЪШУБГІННННН. НЖЕВЪ

Супральный рукопис XI ст.

ПРИТЪЖЕНЪ ПОДЪВЕНЕ
НЕСНОЕ УЛІСОУЧЕЖЕ
ДЕРЕГЕШУНІСАЛЪКЕМЪ. СТАНЪ
УЛІСОМЪ. ПРНДЕКРГЪГОНЪКЕВЛАДЪ
НОСРДЪПШЕМИНЪНОТНАЕ. СТАЖЕП
КЕТРЪКЪ. ИПАРЪКСЪЧЪКОРН. ТОГАЧЕНІСАНА
КСАЪ. ПРНІСАШЕЖОРЪКЕНЪНАРЪШЪСМОУ. ПРНІ
АКРОСАНСЪМЪСЪВЛАХЕСНІСАЛЪСЪКЕМЪ. ○
КЖАОРЪБІУНМАТЪПАХЪСА. ШНЪЖОРЪУЕНІА
РЕУАКІСЪТОСЪТЪКОРН. ○НИЖЕРЪШЪРОУШЕ
АШЕАШЕНЪКЪСРЕМЪ. ШНЪЖОРЪУЕНІСАКАСЪ
КЪСРЪХЪМЪПАЖЕІАН. ВЪСЪРЪГНЕШЕНІСА
ПШЕНІЧЪ. ○СТАКІТЪСОУПЪНОРАСЪНАДЪ
ТЪКЪ. НЕКЪРОСАМЪЖАТЪКОРСЪЖАТЪСАЕМЪ. ШН
ШЕНЪКЪСРЪТЪПРЪЖАСТАВЕКАЪ. НСЪКАЖЕ
ХЪСНІПЪ. ШКОСЪЖОУН. ШПШЕМИНЪСЪКЕ
БЪЖНЪІМНЪЖАВЪ. ПРНІСТАШЪСОУЧЕЖЕ

Свангельські листки Ундольського XI ст.

І БѢНЦА · И НА РЕЧЕНІА

Е ПЛОУ ІС :-

ВЪ ПЛ БѢУЕ РИЮ РОЖА

ХВА · С҃У · Ш ЛОУ КИ · —

ВЪНЫ ДНИ · ИЗНАЕ ПОКЕ
ЛЕННѢ Ш КЕСАРА · А УТѢ
СТАНА ФАТНЬ СѢ БЪ СЕ
ЛЕМОУЖ · СЕ НА ФАНИ
ПРЬ БО БЫ · БЛАДОУЩ
СУРНѢ Ж Г҃УРННІ Ж · НІ
ААХЖ БЪ СН · КЪ Ж ДО НА ФА
ТН СѢ БЪ С БО И ГРАДЬ · БЪЗН
ДЕ ЖЕ НО СН ФЪ Ш ГАЛНА КѢ ·
Ш ГРАДА НАЗАРЕ · ФА · ВЪ ЖИ ДО

Реймське Євангеліє XI ст.

САИЖРНЕМТ ДАНЕАКЪ
НЗЛОДѢНОУМЪРЕШИИ
ЛНИѢСН СЛЫШАЛЪЗАПО
ВѢДНЦРАИСТЫНХЪБО
ЛАРЪНИКОЛНИКОТЪМЖ
ЖДОБРЫНХЪНУОУД
НЫНХЪВЪСТАВНШАИИ
ЕДИНОМОУКРСТНМНЖ
ЖИТИ

КОНДАТЪРЕУСБЛАЖЕ
НЪЕСТЪМЖЖЫНЖЕНЕ
ШЪСТВОБАВЪСЪВѢТЪ
НЕУЪСТИВЪНХЪИНАПЪ
ТНГРѢШЫНИКЪИСТА
ИНАСЪДАЛИЩНГОУБИ

Житіе Кондрата XI ст.

КАЗАЮТЬ ЕМОУ ДѢ
ЛА ДА ВЪЗІУДУНТЕ
СА И АКО БО ОЦЬ ВЪ
СКРѢШАЮТЬ МЯ Р
Т ВЪЗІАИ ЖИВНТЬ
ТАКО ЖЕ И СЫНЪ И АЖЕ
ХОЩЕ ТЪ ЖИВНТЬ
ОЦЬ БО НЕ СЖДНТЬ НИ
КОМОУ ЖЕ И ЗСЖДЪ
ВЪСЪДАСТЬ СЫНОВИ
ДА ВЪСНУТЬ ТЖ ТЪ
СЫНЪ И АКО ЖЕ УТЬ ТЖ

Остромирове Євангеліє 1057 р.

У А · Ф · ЕУШНОА · ВЗОНО · ВЕ
ДОШАФТЗКАНАФЗИВЪПРЕТОР ·
Ч · КИ · ДАНРАСПЪНЖТЬ · НЩН · ВЪ
ТАПА · Ф · Н · А · ЕУЛНА · —

З ЛВАТЕБЪГНЦРЮНБЪСЪНЗИН ІАКОСЪПОДО
З · БНМАНАПНІАТН · ЕУЛНІЕ · ПОУАХЪЖЕІ
З · ПНІАТН · ВЛАЪ · С · Ф · УА · ДОКОНЪУА

Остромирове Євангеліє 1057 р.

О ТЪЛЪСТВНЦА · —
С ТРОУПНОБАВАЕМН
СНЕСПЪЖТЬПРЪДНА
ГОРЬШЕІЕНЪНСЦЪЛЪ
ЖТЬ · ННУЪТОЖЕБО
ТАКОВЪСОМЪНПОМЫ
Збірник Святослава 1073 р.

ВЪЗВРАТИ СЯ ВЪ ИСТИННОУ НАКНМЪННА
РОЖЕСТВЪМЪ ТВОИМЪ. НЕ КЪ СТОБОНА РЕУЕ
НАМЪ. АВА ЖЕ КЪЗЫКАШЕ. ПРИСЕДОУТЬСА ЦРЬ
НАВЪЦЪ СЛАВА ЕЯ. НАЗНАМЕНОВАВАЖНЫ
ИХЪ АША. —

ДА ПРАЗДНОУЕТЬ ЦРЬКИ. И СТАИ СТУХЪТНАМЪ
ДА ШЕ ВЪРЪЗΟΥТЬСА. И ЧЕБЕ БЕСКВЕРНЬАГОГО

СЮЦАТО КЪ ІСА. СТУХЪТНАМЪ

С НАШЕГО ИЛАРНОНА ТРО ГЛА. Н. —

УЛЪЗЪТ КОНХЪ ИСТОУЪНИКЪ. ПОУСТЪ
ИНА БЕСАДЬНО КЪ ЗАТЛА КЪ С И. И ЗТА
БНИНЪ КЪ ЗАТЛА ИМА. ВЪ СЪТО ТРОУДЪ
РАСПАДНАЪ И С И. НЕ БЪ СЪТНАЛНИ КЪ
ВСЕЛЕНЪН. С ИА ИА ЮДСЪТИ ИЛАРНОНЕ
ОУЕ НАШЪ. МОЛНХА ДАС ПСЕ ТЪ АША НАША

Мінея 1096 р.

СІМ
У

ФЦРІМОУЖИ. ІЗ ФОУМЪІВАНІИ.

ФНМОУЦІ. ЛН. ІЗ ФПАРАКАНТЪ.

ЛѢВЪНЕДОУЗЪ. ІН ФНСПРОШЕНН

ФПАТНХЛТЪ. НТЪЛЕСЕГНА...

ІІ
Ф

ФМОРІЦЪМЪХО

ЖЕІИ. ^{РА}ЕУА. НАПА.

ЕВАГГЕЛІИ. ѠН ѠАНА, ..

ІІ
ІІ
К

НСКОІБАШЕСЛОВО. НСЛОВОБЛ
ШЕ ѠБѢ. НБЪБАШЕСЛОВО.
СЕБЪНСКОІН ѠБѢ. КСЕТЪ.
МЪБЪІНБЕЖНІЕГОІУТОЖЕ
НЕБЪІНБЕЖЪІ. ВЪТОМАЖН
ТА БЪ. НЖІКОТЪБЪСВЪТЪУІКО
МЪ. НСВѢТЪВЪТЪМЪСВѢТІТЬ.
НТАМАЕГОІЕПОСТНЖЕ.

Галицьке Євангеліє 1143 р.

СТВОУ : ПАВЪЛЪ АПЪЛЪ
ЖИДОВНИ БЪРОДЪМЪ
ЌКОЛЪ НАВЕНЬ АМННО
ВА · НРЪСЬ ЮЖЕ ФАРНЪ
Н · ОУ УИТЕЛА ВЪРНАГА
МАЛНІЛА · МОСЪ ѠВОУ
ЗАКОНУ НАКАЗАНЪ ·
ВСЪМЪЖЕ ВЪКНЛНКН
НЕТЪМЪ ѠТОЦЪ · ВЪ

Тлумачний Апостол 1220 року

ЖЕ ТВОУЩЕ ДРОУТЬ ТВОИ, И МО
НЕ ДОСТОИСТВО · ПРОСТИ МН
ВСЯКО ПРѢГРѢШЕННЕ БОЛНО
ЕЖЕ И НЕ БОЛНОЕ · И НЕ НАШИ
РАДНИ ГРѢХЪ · ВЪЗБРАНИ ШЕ БЛА
ГОДѢ ТИ СТО ТВОЕГО ДУХА
ПРѢДЛЕЖОУЩИХЪ ДРОУВЪ ·
ПОМЪНИ ГИ ПРЕЗВИТЕСТВО
ЕЖЕ СЪХЪ СЛУЖЕНИЕ · И ВСЕ
ГОЩЕ НИ НУТЬ КАГОУ ТИ ИА · И
НИ ЕДИНОГО ЖЕ НА ПОСРАМН
ОБЪСТОЮЩИХЪ СТЫ И ТВОИ
ЖРТВНИКЪ · ПОСѢТИ НАСЪ
БЛАГОСТНО ТВОЕЮ ГИ · ЯВН
СЕ НАМЪ БОГАТЫМЪ ТВОИ

Афонський служебник XIII–XIV ст.

ШНИКОДЪ. НО
БРАЩЕНІЕ ДВЫ
ИГЕДНОУАДЫ
ИДЬСНІУТВОІА
ГДЕДЫНАШНІДЬ
ІХІДЬ. ІЩЕПОКА
ЗАНАДЬПЦНОБЬ
ІСТЬ. НОБРАСЬ

Служебник 1400 року

БѢПОНЕЯ. НЕТО
ПАТНИКОСТЫН. СМА
РЕГЬ. БЛУДѢТЕННЕ
РОДНТЕ. ОГЕДНОМЪ
САЛАУХЪСНУХЪ ГЛО
БОВАМАЪ. ИКОАИГАН
НУХНАНЕСЪХЪ. БЪ
ИЦЪВНАДЪ. АИЦЕО
ТЪЦАЛОГОНОБЪСНИ

Евангеліє 1409 року

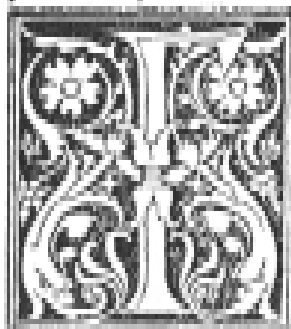
Трестяга тце, вже всего
мира, послѣши на пра
двѣ сердце мое. на вати
сразоумомъ, и конуати
дѣлы блгымн, бгодѣхно
венны масн кннги, и

Псалтир XV ст.

Павель ракъ іу хвѣ, званъ апль, избранъ
въ блговѣстїе бжїе, еже прѣже оуѣща
прѣкы своимн, въ писанїи стхъ о сѣ сво
екль, бывши мль ѿ сѣмне двѣ апльти,
на рече маго сна бжїа въ снаѣ, подхоу
стѣна, и зъвъскрѣшенїа мртвыхъ,
іуха ганашего, н мже при хъ блгѣ
и посланїе въ послушанїе вѣрїи въ вѣ
жъ цѣ кои менїе го, вани хже стѣнѣ
званнїу хоу, въ сѣ мль жщїи мль въ рнлѣ
вълюбленнїи мль боу званнїи мль стхл.

Апостол XV ст.

ка́ствоу · ѿзакананіи, раздрѣшаніи ѿмоу ·
рѣши трістѣи · таже, боу помѣнмсе ·

и ѿухи еже нашъ · Сїе и
слово кѣ живаго · па
отїроу и агнїуе · възв
манї грѣху мїроу · иже
да гдвоима да жнїко
ма ѿотавнїи · и грѣ
шної жїне ѿотавнїи
грѣхѣвъ да въ іи · иже и сцѣпанїи роадван
ннѣмоу дарѣвавъ, съѿстаканїи сѣмъ грѣхѣ
мъ ігѣ · самъ ѿслакы ѿстлвы прѣстї грѣ
хы, беззаконїа вѣдана и невѣдана · иже въ
вѣдѣнїи, иже невѣдѣнїи · иже въ прѣ
стоупанїи иже и прѣплаоушанїи бѣвшї ѿра
ка трѣиго, ѿмѣркы · иже и ко ухнѣ па вѣ
нѣсе, и въ мїрѣ сѣмъ жнїи, прѣстоупи ·
иан сѣгрѣши · иан къ словѣ иан въ дѣлѣ,
иан въ помѣшанїи · въ разоумѣже, и въ не
вѣдѣнїи · въ днѣ и въ нѣщїи · иан подѣ ка
твоу · иан ѿлоууїїа архїерїа іерїа бѣсть ·
иан въ свѣи проклетїи въпадѣ · иан ка вѣсѣю
знакѣтсе въ нмѣ еже · и сїю прѣстоупи ·
иан ѿскѣтскїи ирѣстї, итѣкоїго ѿхрї
стїанъ проклетѣ · иан завїдѣ, иан сла
га · иан помѣноу злобоу · иан въ зѣрнсе
и прогнѣвасе · иан разгрѣдѣ, иан прѣлѣ

Псалтир 1494 р. Черногорїя

ЕДИНУ ВОДОМІУ ЦРКВА. ВЪ СЛОВО,
ДНЕ, ВЪ ДНЬ ЕГО. ВЪ СЕДНИ. КИ КИ
ТА ЕГО :

ВЪ КОНИЦЬ СЪ БОГМЪ, ЦРІУШН. УТВЕРЪТМЕ :

СІИ ЧЕТІРХЪ ЦРІТВІІ КНИГИ ПРѢВІДОУХЪ,
ВЪ ГРЪТЪ СЪ ВІІІ КНИГЪ. ПАСРЪ СЪ СМЕ. БАГО
УБЪТНІ ВЪ МОУ ПУ СЛАНІ ВЪ МОУ НСАМО
ДРЪЖЦЮ СРЪ АНІАМЪ І ПУ СЛАНІ МОУ ДІІ ПІ
ТИУ С ТІ ФАНОУ. ВЪ ДАРОВАНІІ СХЪ І ДІІ АЛО
СТЕУХЪ. ПІ СКОМОУ КІНОУ. ВЪ СЛАДІ КОГЛА
НІІНХЪ ВЪ ЦІРОМОУ ДАНАСІІН. ВЪ АНКО ВЪ УТН
ТЕА С ТЕМЪ ПЕДЪ ВЕЩОМОУ СЕ ПРЪ МОУ ДРЪ
ІІ ШОМОУ СІІ ДІ СМОУ. СЪ НІ ПЫТАНІІНХЪ,
ІІНЗЫ СІ САНІІНЪ ЖЪ ТЪ ПЫНІАМЪ ВЕ ТЪ ХЫНІАМЪ
ІІН ОВЫНІ МЫ ІН САНІІ СМЪ РАВНІ ТЪ ТЪ ПЫ
МОУ ПІ ТЛОМОУ ШНІ МОУ. ЕМУ ЖЕ І ПІ

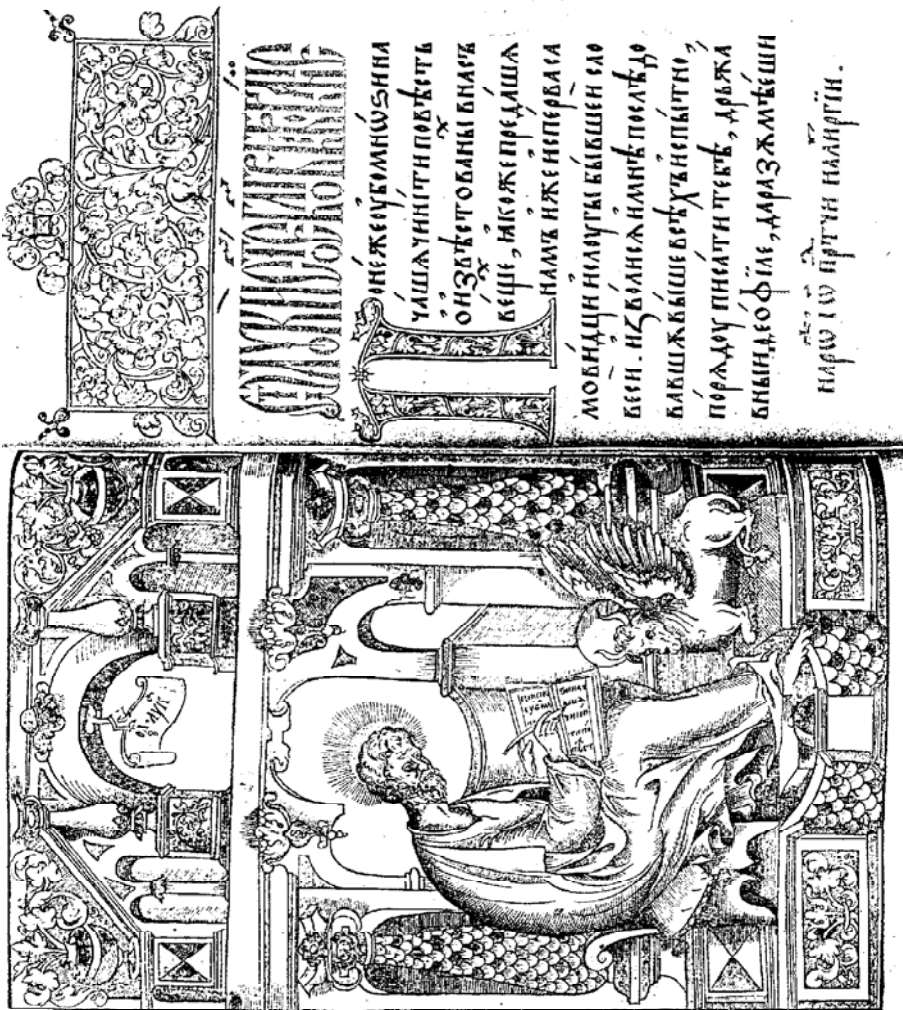
Книга Царств 1418 р.

УГО ЗМЫТАРЫ ИГРЬШНИ
КИ ОУЧИТЕЛЬВАШЬ ГЯСТЬ, И
ПІЄТЬ. ОУСЛЫШАВШИТОІС,
РЕКАЛИ. НЕПОТРЕБОУЮ ЗДОРО
ВЫИВРАУА; НЖЕ ОЛАЦІИ.
ШОШИНА ОУЧИТЕСЛУТОЕ
ЦАТИХОЦІОУ АНЕЖЕ КТВК

Пересопницьке Євангеліє 1561 р.

ПЕРВОЕ ОУКЕСЛОВО СОТВОРИХЪ ОБСѢХЪ,
СЪ ДІОФНАЕ. ОНИЖЕ НАУЧАТЪ ІС, ТВО
РИТИЖЕ НОУЧИТИ. ДОНЕГОЖЕ ДНЕ,
ЗАПОВѢДАВЪ А ПЛОМЪ ДХОМЪ СТЫ,
ИХЪЖЕ ИЗБРАВОЗНЕСЕА. ПРЕНІИМИЖЕ
И ПОСТАВИ СЕБЕ ЖІВА ПОСТРАДАНІИ

Апостол XVI ст.

Євангеліє XVII ст.

КНИГА РОДСТВЪ ІСХУСА СНА

КНИГА РОДСТВЪ ІСХУСА СНА
ДѢДВА, СНА АВРААМЛА.
АВРААМЪ РОДИ ІСААКА. ІСАА
КЖЕ, РОДИ ІІАКШВА. ІІАКШ
ВЖЕ РОДИ, ІИЗРАЕЛІТІЮ
ІГО. ІИДАЖЕ РОДИ, ФАРЕСА ІИЗРА
ШДАМАРЫ. ФАРЕСЖЕ РОДИ, СЕРШ
МА. СЕРШМЖЕ РОДИ, АРАМА. АРА
МЖЕ РОДИ АМІНАДАВА. АМІНАДА
ВЖЕ РОДИ, НААССОНА. НААССО
НЖЕ РОДИ, САЛМОНА. САЛМОНЖЕ
НЕ ПЕРЖИТВО ХУБИМЪ СТЫ ШЦЪ.

ГЛА
А

Євангеліє XVI ст.

Прістѣишникъ мѹ фѹ
Присѣдѣлажи мѹ негѹ
рѣкѹ мѹ. Елиго дѣла
ѹлѣкѹ поустити же нѹ своѹ,
штѹ же ѹ колѣзѣ книжи
ісѣѹсѹ покладѹти рѣкѣи.
ѹне ѹнѣ али стѣ, тѣи кѹтѹ
рыи истѹкѹриѣ спѹѹ мѹ

Пересопницьке Євангеліє 1556 р.

ЛАНТЕ. ГИКОЦНЕ
ГЕСТЬВАМЪ. ДАЕДИ
НЪУЛВІКЪОЦМАРЕТЬ
ЗАЛЮДИ. АНЕВСИ
СТРАНАПОГЫВНЕБ.
СЕГОЖЕОСЕБЕНЕРЕУЕ.
ПОСТАРЪИШНАЛЪ
ТОЦТОМОЦПРОРЕУЕ.
КАКОДОТЪШЕІСЪВЪ
МАРЕТИЗАЛЮДИ. ПО
УАДАБЖЪНАРАСТО
УЕНАГАСОВЪКОЦПІ
ТИ. ВЪЕДИНО. ОТЪ

Луцьке Євангеліє XIV ст.

ВЪНЪШНІЕ СЛОВА

ВЪНЪШНІЕ СЛОВА ІСХУСА СНА
 БЖІА . ІАКОЖЕ ЄСТЬ ПІСАНО ВЪ
 ПРЦВУХЪ . СЕЯ ЗАПОСЫЛАЮ АГГЕЛАМО
 ЕГО ПРІАЦЕМЪ ТВОИМЪ , ІЖЕ
 ОУГОТОВИТЬ ПЪТЬ ТВОЮ ПРІ
 ТБОЮ . ГЛАСА ВОПИЮЩАГО
 ВИДѢТИ ИИ . ОУГОТОВАНТЕ
 ПЪТЬ ГНЬ , ПРАВЫ ТВОРИТЕ
 СТЕЗѦ ЕГО . БЫСТЬ ІОАННЪ
 КРТА К ПДСТЫИИ . І ПРОПОВѢДА КРЩЕНІЕ
 ПОКАЯНІА ВО ОЩЕНІЕ ГРѢХОВЪ . І ІСХУ

6
 ГЛ
 А

Евангеліе XVI ст.

О́трокѣ єсть мѣн двѣ чѣта , пречѣта . єго
 же возлюбѣхъ азъ , двѣственникъ , и оучникъ
 мой . ꙗкѡ оутвердѣся мѣть єго на насъ ,
 и истина гдѣа прекывѣаетъ во вѣки .
 ѿ толѣ прочее двѣственникъ , двѣю во скѣи
 возведѣ до мѣ . єнѣ ко наречѣнѣ бѣвѣ ѿ сна
 всецѣдраго , показѣ єновѣдѣ къ мѣри , по
 добное єновѣствѣ и присвоєнїе тѣпло всегда .
 и хже мѣтвами хрѣте спасѣ душы нашѣ .
 сла , и нѣтъ , крѣтѣ . єгда на крѣтѣ , при
 гвождаема видѣвѣши агнѣца , иже и зѣтѣ
 агнѣце рожденнаго , вопѣаше класы терзѣю
 щѣ , оувѣи мнѣ чадо сладчѣишее , кромѣ ко
 лѣзѣи прѣжде родѣхъ тѣ : нѣтъ же болю
 срѣземъ , и не терплѣю тебѣ зрѣти распинаема
 хрѣте , єне мой многомѣтѣе . тѣ , є вѣте тѣ
 хѣн . про , днѣ . по мошь моѣ ѿгда , стѣво
 ршаго небо и землю . стѣ . в озведѣхъ очѣ
 мой кѣ горы , ѿнюдѣ же прѣидѣ по мошь моѣ .
 , подобѣи гдѣи ввечерѣ єи . настѣ , стѣры ,
 крѣтѣны . гла , є . Крѣтѣ твой гдѣи , жизнь и
 застѣплѣнїе людемъ твоимъ єсть . и нанѣ

Псалтир XIX ст.

Таблиці

Таблиця відмінкових закінчень іменників старослов'янської мови

ЧИСЛО	Відмінок	ОСНОВИ										
		Вокалічні						Консонантні				
		<i>-*ā</i>	<i>*jā</i>	<i>-*ǫ</i>	<i>-*jǫ</i>	<i>-*ǫ</i>	<i>-*ǫ</i>	<i>-*s</i>	<i>-*r</i>	<i>-*nt</i>	<i>-*n</i>	
Однина	Н.	Ж.р. ВОДА	Ж.р. ДОУША	Ч.р. РАБЪ С.р. СЕЛО	Ч.р. ОТЬЦЪ С.р. ПОЛЕ	Ч.р. СЫНЪ	Ч.р. ГОСТЪ Ж.р. КОСТЪ	Ж.р. ЦРЬКЫ -ТЬВЪ	С.р. НЕВО	Ж.р. МАТИ	С.р. АГНА	Ч.р. КАМЫ С.р. НМА
	Р.	-ы	-а	-а	-а	-оу	-н	-ъв-е	-ес-е	-ер-е	-лт-е	-ен-е
	Д.	-ѣ	-и	-оу	-оу	-ови	-и	-ъв-и	-ес-и	-ер-и	-лт-и	-ен-и
	З.	-ѡ	-ѡ	ч.р. -ъ с.р. -о	ч.р. -ъ с.р. -е	-ъ	-ъ	-ъв-ъ	-о	-ер-ъ	-а	с.р. -ъ с.р. а
	О.	-омѡ	-емѡ	-омь	-емь	-ъмь	ч.р. мь ж.р. -ьѡ (-нѡ)	ъв-ъ ѡ (-нѡ)	-ес- ьмь	-ер- ьѡ (-нѡ)	-лт-	-ен- ьмь (емь)
	М.	-ѣ	-и	-ѣ	-и	-оу	-и	-ъв-е	-ес-е	-ер-и	-лт-е	-ен-е, (-и)
	Кл.	-о	-е	-е	-е	-оу	-и	-ы	-	-и	-	-
Множина	Н.	-ы	-ѡ, -а	ч.р.-и с.р.-а	ч.р.-и с.р.га	-ове	ч.р. -ниє, -ыє ж.р. -и	- ъв-и	-ес-а	-ер-и	-лт-а	ч.р. -ен-е с.р. -ен-а
	Р.	-ъ	-ъ	-ъ	-ъ, -и	-овъ	-ни, -ѡ	-ъв-ъ	-ес-ъ	-ер-ъ	-лт-ъ	-ен-ъ
	Д.	-амъ	-амъ	-омъ	емъ, -емъ,	-ъмъ	-ъмъ	-ъв- -амъ	-ес- ьмъ	-ер- ьмъ	-лт- ьмъ	-ен-
	З.	-ы	-ѡ, -а	ч.р. -ы с.р.-а	ч.р. -ѡ,-а с.р.га	-ы	-и	- ъв-и	-ес-а	-ер-и	-лт-а	ч.р. -ен-и с.р. -ен-а
	О.	-амн	-амн	-ы	-и	-ъмн	-ъмн	-ъв- -амн	-ес-ы ьмн	-ер- ьмн	-лт-ы	-еньмн ср.-ен-ы
	М.	-ахъ	-ахъ	-ѡхъ	-нхъ	-ъхъ	-ъхъ	-ъв- -ахъ	-ес- ьхъ	-ер- ьхъ	-лт- ьхъ	-еньхъ
Двона	Н.- З.К.	-ѣ	-и	ч.р.-а с.р.ѣ	ч.р.-га с.р.-и	-ы	-и	-ъв-и	-ес-ѣ	-	-лт-ѣ	-ен-ѣ
	Р.М.	-оу	-ю	-оу	-ю	-овоу	-нию, -ыю	-ъв- -оу	ес-оу	-	-лт-оу	-ен-оу
	Д.О.	-ама	-ама	-ома	-ема, кма	-ьма	-ьма	-ъв- -ама	-ес- ьма	-е	-лт- ьма	-ен-ъ ма

ІМЕННИК

Відмінювання іменників першої відміни

Однина					
Твердий різновид			М'який різновид		
Н.	рав-ъ	сел-о	цар-ь	мор-е	кра-йї
Р.	рав-а	сел-а	цар-а	мор-а	кра-а
Д.	рав-Ѹ	сел-Ѹ	цар-ю	мор-ю	кра-ю
З.	рав-а	сел-о	цар-а	мор-а	кра-а
О.	рав-омъ	сел-омъ	цар-емъ	мор-емъ	кра-емъ
М.	рав-ѣ	сел-ѣ	цар-н	мор-н	кра-н
Кл.	рав-е	сел-о	цар-ю	мор-е	кра-ю
Множина					
Н.Кл.	рав-н	сел-а	цар-н (їє)	мор-а	кра-н
Р.	рав-овъ (-ъ)	сел-ъ	цар-ей	мор-ей	кра-евъ
Д.	рав-омъ	сел-омъ	цар-емъ	мор-емъ	кра-емъ
З.	рав-ы (-овъ)	сел-а	цар-н (-ей)	мор-а	кра-н
О.	рав-ы	сел-ы	цар-н (ьмн)	мор-н	кра-н
М.	рав-ѣхъ	сел-ѣхъ	цар-ехъ	мор-ахъ	кра-ехъ
Двоїна					
Н.З.Кл.	рав-а	сел-ѣ	цар-а	мор-а	кра-а
Р.М.	рав-Ѹ	сел-Ѹ	цар-ю	мор-н	кра-ю
Д.О.	рав-ома	сел-ома	цар-ема	мор-ема	кра-ема

Однина			
Твердий різновид на задньязыковий	Мішаний різновид	Відмінювання на -їє	
Н.	дѸх-ъ	мѸж-ъ	знаменї-є
Р.	дѸх-а	мѸж-а	знаменї-а
Д.	дѸх-Ѹ	мѸж-Ѹ	знаменї-ю
З.	дѸх-ъ (-а)	мѸж-а	знаменї-є
О.	дѸх-омъ	мѸж-емъ	знаменї-емъ
М.	дѸс-ѣ	мѸж-н	знаменї-н
Кл.	дѸш-е	мѸж-Ѹ	знаменї-є
Множина			
Н.Кл.	дѸс-н	мѸж-н (-їє)	знаменї-а
Р.	дѸх-овъ	мѸж-ей	знаменї-йї
Д.	дѸх-омъ	мѸж-емъ	знаменї-емъ
З.	дѸх-н	мѸж-ы	знаменї-а
О.	дѸх-н	мѸж-ы	знаменї-н
М.	дѸс-ѣхъ	мѸж-ахъ	знаменї-нхъ
Двоїна			
Н.З.Кл.	дѸх-а	мѸж-а	знаменї-н
Р.М.	дѸх-Ѹ	мѸж-Ѹ	знаменї-ю
Д.О.	дѸх-ома	мѸж-ема	знаменї-ема

Відмінювання іменника **господь**

Однина	Множина	Двоїна
Н. господ-ь	господ-нїе	Н.З.Кл. господ-а
Р. господ-а	господ-нї (-ей)	Р.М. господ-ню
Д. господ-оу, -евн	господ-емъ	Д.Ф. господ-ема
З. господ-а (-ь)	господ-н	
Ф. господ-емь	господ-ьмн	
М. господ-ѣ	господ-ѣхъ	
Кл. господ-н		

Відмінювання іменників другої відміни

Однина				
Твердий різновид	М'який різновид	Мішаний різновид		
Н. жен-а рѣк-а	земл-а	юнош-а		
Р. жен-ы рѣк-н	земл-н	юнош-н		
Д. жен-ѣ рѣц-ѣ	земл-н	юнош-н (ѣ)		
З. жен-ѹ рѣк-ѹ	земл-ю	юнош-ѹ		
Ф. жен-ою рѣк-ою	земл-ею	юнош-ю		
М. жен-ѣ рѣц-ѣ	земл-н	юнош-н		
Кл. жен-о рѣк-о	земл-е	юнош-е		
Множина				
Н.Кл. жен-ы рѣк-н	земл-н	юнош-н		
Р. жен-ѣ рѣк-ѣ	земел-ь	юнош-ѣ		
Д. жен-амъ рѣк-амъ	земл-амъ	юнош-амъ		
З. жен-ы(ѣ) рѣк-н	земл-н	юнош-ы (ѣ)		
Ф. жен-амн рѣк-амн	земл-амн	юнош-амн		
М. жен-ахъ рѣк-ахъ	земл-ахъ	юнош-ахъ		
Двоїна				
Н.Р.К. жен-ѣ рѣц-ѣ	земл-н	юнош-н		
Р.М. жен-ѹ рѣк-ѹ	земл-ю	юнош-ѹ		
Д.Ф. жен-ама рѣк-ама	земл-ама	юнош-ама		

Відмінювання іменників третьої відміни

Однина		
	Жін. рід	Чол. рід
Н.	заповѣд-ь	пѣт-ь
Р.	заповѣд-и	пѣт-и
Д.	заповѣд-и	пѣт-и
З.	заповѣд-ь	пѣт-ь
О.	заповѣд-ію	пѣт-емъ
М.	заповѣд-и	пѣт-и
Кл.	заповѣд-є	пѣт-ь (и)
Множина		
Н.Кл.	заповѣд-и	пѣт-іє
Р.	заповѣд-ей	пѣт-ій (ей)
Д.	заповѣд-емъ	пѣт-емъ
З.	заповѣд-и	пѣт-и
О.	заповѣд-ьми	пѣт-ьми
М.	заповѣд-ехъ	пѣт-ехъ
Двоїна		
Н.З.Кл.	заповѣд-и	пѣт-и
Р.М.	заповѣд-ію	пѣт-ію
Д.О.	заповѣд-ема (ьма)	пѣт-ьма

Відмінювання іменників четвертої відміни

Середній рід			
Однина			
Н.Кл.	нм-а	отроч-а	неб-о
Р.	нмен-є	отрочат-є	небес-є
Д.	нмен-и	отрочат-и	небес-и
З.	нм-а	отроч-а	неб-о
О.	нмен-емъ	отрочат-емъ	небес-емъ
М.	нмен-и	отрочат-и	небес-и
Множина			
Н.Кл.	нмен-а	отрочат-а	небес-а
Р.	нмен-ъ	отрочат-ъ	небес-ъ
Д.	нмен-емъ (омъ)	отрочат-емъ (омъ)	небес-емъ
З.	нмен-а	отрочат-а	небес-а
О.	нмен-ы	отрочат-ы	небес-ы
М.	нмен-ѣхъ	отрочат-ѣхъ	небес-ѣхъ
Двоїна			
Н.З.Кл.	нмен-и	отрочат-и	небес-и
Р.М.	нмен-ѣ	отрочат-ѣ	небес-ѣ
Д.О.	нмен-ема (ама)	отрочат-ема (ама)	небес-ема

Чоловічий рід			
Однина			
Н.Кл.	ремен-ь	ден-ь	камен-ь
Р.	ремен-є	дн-є	камен-є
Д.	ремен-н	дн-н (євн)	камен-н
З.	ремен-ь	ден-ь	камен-ь
О.	ремен-ємъ	дн-ємъ	камен-ємъ
М.	ремен-н	дн-н	камен-н
Множина			
Н.Кл.	ремен-н	дн-іє (н)	камен-н (іа)
Р.	ремен-ей (її)	дн-ій (ей)	камен-їй
Д.	ремен-ємъ	дн-ємъ	камен-ємъ
З.	ремен-н	дн-н	камен-н
О.	ремен-ьми	дн-ьми	камен-ьми
М.	ремен-єхъ	дн-єхъ	камен-єхъ
Двоїна			
Н.З.Кл.	ремен-н	дн-н	камен-н
Р.М.	ремен-Ѹ	дн-ію (дню)	камен-Ѹ
Д.О.	ремен-ема	ден-ьма	камен-ьма (ема)

Жіночий рід			
Однина			
Н.Кл.	мат-н	свекр-ы	церков-ь
Р.	матер-є	свекров-є	церкв-є
Д.	матер-н	свекров-н	церкв-н
З.	матер-ь	свекров-ь	церков-ь
О.	матер-ію	свекров-ію	церков-ію
М.	матер-н	свекров-н	церкв-н
Множина			
Н.Кл.	матер-н	свекров-н	ц еркв-н
Р.	матер-їй (ей)	свекров-ей	церкв-ей
Д.	матер-ємъ	свекров-амъ	церкв-амъ
З.	матер-ей (н)	свекров-ей (н)	церкв-н
О.	матер-ьми	свекров-амн	церкв-амн
М.	матер-єхъ	свекров-ахъ	церкв-ахъ
Двоїна			
Н.З.Кл.	матер-н	свекров-н	церкв-н
Р.М.	матер-ію	свекров-ію	церков-ію
Д.О.	матер-ема	свекров-ама	церкв-ама

ЗАЙМЕННИК

Відмінювання особових і зворотного займенників

Особові займенники		Зворотний	
Однина			
Н.	азъ	ты	—
Р.	мене	тебе	себе
Д.	мнѣ, ми	тебѣ, ти	себѣ, си
З.	мене, ма	тебе, та	себе, са
О.	мною	тобою	собою
М.	мнѣ	тебе	себѣ
Множина			
Н.	мы	вы	—
Р.	насъ	васъ	
Д.	намъ	вамъ	
З.	ны, насъ	вы, васъ	
О.	нами	вами	
М.	насъ	васъ	
Двоїна			
Н.	мы	вы	—
З.	ны	вы	
Р.М.	наю	баю	
Д.О.	нама	бама	

Відмінювання родових займенників

Тверда група			
	Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід
Н.	той	тоє, то	таа, та
Р.	того		тоа
Д.	томѡ		той
З.	той, того	тоє, то	тѡ, тѡю
О.	тѣмъ		тою
М.	томъ		той
Множина			
Н.	тін (ти)	тѣ, та	тыа, ты
Р.	тѣхъ		
Д.	тѣмъ		
З.	тыа, тѣхъ	таа, та	тыа, ты, тѣхъ
О.	тѣми		
М.	тѣхъ		
Двоїна			
Н.З.	та	тѣ, та	тѣ
Р.М.	тою		
Д.О.	тѣма		

М'яка група			
	Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід
Н.	мой	моє	моа
Р.	моєго		моєа
Д.	моємѡ		моєй
З.	мой, моєго	моє	мою
О.	момъ		моєю
М.	моємъ		моєй
Множина			
Н.	мон	моа	моа
Р.	монхъ		
Д.	момъ		
З.	моа, монхъ	моа	моа, монхъ
О.	момми		
М.	монхъ		
Двоїна			
Н.З.	моа	мон	мон
Р.М.	мою		
Д.О.	монма		

Відмінювання питальних займенників

Н.	кто	что
Р.	кого	чего, чего, чего
Д.	комѹ	чемѹ, чемомѹ
З.	кого	что, чего
О.	кимъ	чимъ
М.	комъ	чемъ, чемомъ

ПРИКМЕТНИК

Відмінювання коротких прикметників (іменне відмінювання)

Тверда група			
Однина			
	Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід
Н.	мѹдр-ъ	мѹдр-о	мѹдр-а
Р.	мѹдр-а		мѹдр-ы
Д.	мѹдр-ѹ		мѹдр-ѣ
З.	мѹдр-ъ (а)	мѹдр-о	мѹдр-ѹ
О.	мѹдр-ымъ		мѹдр-ою
М.	мѹдр-ѣ		мѹдр-ѣ
Кл.	мѹдр-ѣ	мѹдр-о	мѹдр-а
Множина			
Н.Кл.	мѹдр-и	мѹдр-а	мѹдр-ы
Р.	мѹдр-ыхъ		
Д.	мѹдр-ымъ		
З.	мѹдр-ы (ыхъ)	мѹдр-а	мѹдр-ы
О.		мѹдр-ыми	
М.	мѹдр-ыхъ		
Двоїна			
Н.З.Кл.	мѹдр-а	мѹдр-ѣ	мѹдр-ѣ
Р.М.	мѹдр-ѹ		
Д.О.	мѹдр-ыма		

М'яка група			
Однина			
	Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід
Н.	господен-ь	господн-є	господн-а
Р.	господн-а	господн-и	
Д.	господн-ю	господн-и	
З.	господен-ь (а)	господн-є	господн-ю
О.	господн-имъ	господн-ею	
М.	господн-и	господн-и	
Кл.	господен-ь	господн-є	господн-а
Множина			
Н.Кл.	господн-и	господн-а	господн-и
Р.	господн-ихъ		
Д.	господн-имъ		
З.	господн-и (ихъ)	господн-а	господн-и
О.	господн-и (ими)		
М.	господн-ихъ		
Двоїна			
Н.З.Кл.	господн-а	господн-и	господн-и
Р.М.	господн-ю		
Д.О.	господн-има		

Відмінювання повних прикметників

Тверда група			
	Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід
Н.Кл.	мѣдр-ѣи	мѣдр-оѣ	мѣдр-аѣ
Р.	мѣдр-аго		мѣдр-ѣѣ
Д.	мѣдр-омѣ		мѣдр-ѣи (оѣ)
З.	мѣдр-ѣи (аго)	мѣдр-оѣ	мѣдр-ѣю
О.	мѣдр-ѣмъ		мѣдр-ою
М.	мѣдр-ѣхъ		мѣдр-ѣи (оѣ)
Множина			
Н.Кл.	мѣдр-ѣи	мѣдр-аѣ	мѣдр-ѣѣ
Р.	мѣдр-ѣхъ		
Д.	мѣдр-ѣмъ		
З.	мѣдр-ѣѣ (ѣхъ)	мѣдр-аѣ	мѣдр-ѣѣ (ѣхъ)
О.	мѣдр-ѣми		
М.	мѣдр-ѣхъ		
Двоїна			
Н.З.Кл.	мѣдр-аѣ	мѣдр-ѣи	мѣдр-ѣи
Р.М.	мѣдр-ѣю		
Д.О.	мѣдр-ѣма		

М'яка група			
Однина			
	Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід
Н.Кл.	син-їи	син-ѣѣ	син-ѣѣ
Р.	син-аго		син-їѣ
Д.	син-ѣмѣ		син-ѣи
З.	син-їи (аго)	син-ѣѣ	син-юю
О.	син-нмъ		син-ѣю
М.	син-ѣмъ		син-ѣи
Множина			
Н.Кл.	син-їи	син-ѣѣ	син-їѣ
Р.	син-нхъ		
Д.	син-нмъ		
З.	син-їѣ (-нхъ)	син-ѣѣ	син-їѣ (нхъ)
О.	син-нми		
М.	син-нхъ		
Двоїна			
Н.З.Кл.	син-ѣѣ	син-їи	син-їи
Р.М.		син-юю	
Д.О.		син-нма	

Відмінювання прикметників з основою на шиплячий

		Однина	
	Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід
Н.Кл.	нищ-ій	нищ-ее	нищ-аа
Р.	нищ-аго		нищ-їа
Д.	нищ-емѣ		нищ-ей
З.	нищ-ій (-аго)	нищ-ее	нищ-юю
О.	нищ-имъ		нищ-ею
М.	нищ-емъ		нищ-ей
Множина			
Н.Кл.	нищ-їи	нищ-аа	нищ-ыа
Р.	нищ-нхъ		
Д.	нищ-ымъ		
З.	нищ-ыа	нищ-аа	нищ-ыа (-нхъ)
О.	нищ-ими		
М.	нищ-нхъ		
Двоїна			
Н.З.Кл.	нищ-аа	нищ-їи	нищ-їи
Р.М.	нищ-юю		
Д.О.	нищ-има		

ЧИСЛІВНИК

Відмінювання простих кількісних числівників			
Однина			
	Чол. рід	Сер. рід	Жін. рід
Н.	єдин-ъ	єдин-о	єдин-а
Р.	єдин-ого		єдин-оѡ
Д.	єдин-омѡ		єдин-ой
З.	єдин-ъ (ого)	єдин-о	єдин-ѡю
О.	єдин-ѡмъ		єдин-ою
М.	єдин-омъ		єдин-ою
Множина			
Н.	єдин-и	єдин-ы	єдин-а
Р.	єдин-ѡхъ		
Д.	єдин-ѡмъ		
З.	єдин-ы	єдин-ы	єдин-а
О.	єдин-ѡми		
М.	єдин-ѡхъ		
Двоїна			
Н.З.	єдин-а	єдин-ѡ	єдин-ѡ
Р.М.	єдин-ою		
Д.О.	єдин-ѡма		

Множина		
	Чол. рід	Сер. і жін. рід
Н.	трѡне, трѡи	трѡи
Р.	трѡнехъ, трѡехъ	трѡехъ
Д.	трѡнемъ, трѡемъ	трѡемъ
З.	трѡнехъ, трѡехъ, трѡи	трѡи
О.	трѡнеми, трѡеми	трѡеми
М.	трѡнехъ, трѡехъ	трѡехъ
Н.	четыре (-и)	четыри (-ѣ)
Р.		четырехъ
Д.		четыремъ
З.		четыри (-ѣ)
О.		четырьми
М.		четырехъ

ДІЄСЛОВО

Теперішній час			
I клас	II клас	III клас	IV клас
Однина			
1. неє-ж (Ѹ)	стан-ж (Ѹ)	пиш-ж (Ѹ)	любл-ж (Ю)
2. неє-єши	стан-єши	пиш-єши	люб-нши
3. неє-єтъ	стан-єтъ	пиш-єтъ	люб-нтъ
Множина			
1. неє-емъ	стан-емъ	пиш-емъ	люб-нмъ
2. неє-ете	стан-ете	пиш-ете	люб-нте
3. неє-жтъ	стан-жтъ	пиш-жтъ	люб-атъ
Двоїна			
1. неє-евѣ	стан-евѣ	пиш-евѣ	люб-нвѣ
2. неє-ета	стан-ета	пиш-ета	люб-нта
3. неє-ете	стан-ете	пиш-ете	люб-нте

Атематичні дієслова

БҀГН	ДҀГН	ВѣҀГН	ГҀГН	НМАГН
Однина				
1. єсмь	дамь	вѣмь	гамь	нмамь
2. єси	даси	вѣси	гаси	нмашн
3. єтъ	дастъ	вѣстъ	гастъ	нматъ
Множина				
1. єсмъ	дамъ (ы)	вѣмъ (ы)	гамъ (ы)	нмамъ (ы)
2. єсте	дасте	вѣсте	гасте	нмате
3. сѣтъ	дадатъ	вѣдатъ	гадатъ	нмжтъ
Двоїна				
1. євѣ	давѣ	вѣвѣ	гавѣ	нмавѣ
2. єта	даста	вѣста	гаста	нмата
3. єте	дасте	вѣсте	гасте	нмате

Майбутній час

Простий майбутній час		
Однина	Множина	Двоїна
1. бѣдѣ	бѣдемъ	бѣдеѡѡ
2. бѣдѣши	бѣдете	бѣдетеѡ
3. бѣдетѣ	бѣдѣтъ	бѣдете
Складний майбутній час		
Однина	Множина	Двоїна
1. нмамь	нмамъ	нмаѡѡѡ
2. нмаши нести	нмаѣ нести	нмаѣѡ нести
3. нмаѣ	нмаѣтъ	нмаѣте

Минулий час

Простий аорист		
Однина	Множина	Двоїна
1. нмамь	нмамъ	нмаѡѡѡ
2. нмаши	нмаѣ	нмаѣѡ
3. нмаѣ	нмаѣтъ	нмаѣте
Сигматичний архаїчний аорист		
Однина	Множина	Двоїна
1. рѣхъ	рѣхомъ	рѣховѡѡ
2. рече	рѣсте	рѣстеѡ
3. рече	рѣша	рѣсте
Новий сигматичний аорист		
Однина	Множина	Двоїна
1. рекохъ	рекохомъ	рекоховѡѡ
2. рече	рекосте	рекостеѡ
3. рече	рекоша	рекосте
Імперфект		
Однина	Множина	Двоїна
1. несѣхъ	несѣхомъ	несѣховѡѡ
2. несѣше	несѣшетѣ	несѣшетѣѡ
3. несѣше	несѣхѣ (ѣ)	несѣшетѣ
Перфект		
Однина	Множина	Двоїна
1. ксмь неслъ, -а, -о	ксмъ несли	кскѡѡ несла
2. кси неслъ, -а, -о	ксте несли	кстеѡ несла
3. ксѣ неслъ, -а, -о	ксѣтъ (ксѣтъ) несли	ксте несла
Плюсквамперфект		
Однина	Множина	Двоїна
1. бѣхъ неслъ, -а, -о	бѣхомъ несли	бѣховѡѡ несла
2. бѣше неслъ, -а, -о	бѣшетѣ несли	бѣшетѣѡ несла
3. бѣше неслъ, -а, -о	бѣхѣ (ѣ) несли	бѣшетѣ несла

Словник найуживаніших церковнослов'янських слів

А, а

авіє – відразу, негайно; уже, швидко

авѣ – явно, неприховано

агапы – спільна трапеза раних християн, яка супроводжувала Євхаристію

агньць – ягнятко

агна – ягня

ажє – що

азно – шкіра

азъ – я (займенник)

ає, анце – яйце

акаѡістъ – акафіст, церковний гімн

акъ, ако – як

акрндъ – пржгъ – сарана

алавастръ – алебастрова посудина

ални – лань

алъднн, ладнн – човен

алтарь, олтарь – вітгар

алъчьба – піст, голод

алъкатн – голодувати

алъчьнъ – голодний

амвонъ – амвон, трохи підвищене місце, на якому священник читає Євангеліє і проповідує

амннъ, амннь – справді, дійсно

анагностъ – чьтьць – читець, читальник

анаѡема – анафема, прокляття, відлучення від церкви

антїѡвнъ – антифон, спів двох хорів по черзі

апостолъ – проповідник

ароматъ – благовоньнага – пахуча речовина, пахощі

артосъ – квасний хліб, благословенний на Великдень, що його в Томину неділю роздають вірним

архиднаконъ – старший диякон

архїєрен, старѣйшина жрьчьскъ – архієрей

архїстратїнгъ – воєначальник

асарни, ассарни – дрібна монета

аспнда – отруйна змія

ацѣ – хоч, дарма що

аштє, аштє ли да – якщо, якщо ж

аштє ли оубо – отже якщо

ашоутъ, ашютъ, вьсоує, тоує – даремно, марно

Б, б

багър аница – порфира, **прапрждъ** – багряница, пурпуровий одяг

бални, врачъ – лікар

бальство, врачъство – ліки, лікування

багати – ворожити, замовляти

банѧ пакнѧгѧ – купіль відродження (Хрещення)

бѣзаконнѧ – злочин, безправ'я

бездѧна – безодня

безженьць, хлакь – неodrужений, холостий

безочъство – невідступне прохання, безсоромність

безчаднѧ – бездітний

беспосагага – незаміжня

бесчннъство – безладдя

бесѣда – розмова, місце сидіння

внсьрь – перли

благо – добро

благоволеннѧ – ласка

благоволнтн – доброзичливо ставитися, робити ласку

благовоннѧ, благожуханнѧ – пахощі

благоврѣменьнѧ – вигідний, корисний, своєчасний

благоврѣстити – благовістити, мати добру звістку

благоговѣннѧ – страх, побожність

благодѣть, благодать – благодать, ласка, милість

благодѣтель – доброчинець

благодѣти – чинити добро

благодѣпнѧ – краса

лагообразнѧ – врода, краса

лагоподатнѧ – щедрий

лагыннѧ – добро

лагочъстнѧ – побожність

лагъ – добрий

лаженъ – щасливий, блаженний

лазнтн – спокушати

ланжика – родич, родичка

лаудодѣганіе – розпусні вчинки

блюдо – миска

блюстн, блюдж – стерегти, пильнувати, оберігати

бладь, бладь – помилка, обман, брехня

бладъникъ, бладънница – блудник, блудниця

богъ вѣка сегш – диявол

богододухновеннѧ – натхненний Святим Духом

богомерзкий – нечестивий
богорозуміє – богопізнання
богосочетанныи – злучений з Богом
болни, боле, больше – більший, більше
больма, больни, большьми – більше
болѣзнь – хвороба
брада – борода
бранити, браниж – боронити, захищати
брань – війна, битва
брати – бороти, воювати
брашьно – їжа
бръвь – брова
брьзо – швидко
брьник – глина, бруд
брѣма – тягар
брѣшти – берегти, турбуватися
боун – дурний, нерозумний, сміливий, нахабний
боуксть – безумство
боуквати, боутн – біситися
бѣдръ – бадьорий
бѣѣти – не спати, бадьоритися
бѣръ – бір, дерево, кедр, сосна
бѣхъма, бѣхъмъ, бѣшьж – цілком, зовсім
былнє – трава
бѣдити – переконувати
бѣдынъ – каліка, покалічений
бѣжьство, бѣзьство, бѣство – втеча
бѣлорнзыць – світська людина
бѣлота – білизна
бѣсъ – демон, біс
бѣсьнъ – біснуватий, шалений

В, в

вадити – сперечатися, обмовляти
вазнь – щастя
варити – випереджати, приходить раніше, передувати; чекати
варъ – спека
ведро – ясно, гарна погода
вельми – дуже, занадто
вельрѣчевати – гарно говорити, багато говорити
верига – ланцюг, пуга
ветъхын – старий, давній

вечєр҃га – вечера, бенкет
вєць – справа, факт, річ
вина – провина, причина
винарь – виноградар
вн҃тати – мешкати, перебувати, проживати, гостювати
владати – володіти
владыка – вельможа, володар
владычьнѣ – сильний, владний
влѣна – хвиля
влѣховѣ, влѣхва – чарівник, ворожбит, волхв
влѣкъ – вовк
влѣштн – волокни
водоносѣ – відро, посудина для води
врабнн – горобець
врагѣ – ворог
вранѣ – ворон
вратѣ – комір
врачьба – лікування, ліки
врачевати – лікувати
враш҃тати – повертати
врѣвь, врѣвѣ – шнурок
врѣба – верба
врѣста – вік, зріст
врѣдѣ – зло, хвороба, шкода
врѣдѣнѣ – пошкоджений, хворий
врѣмѣ – час
вѣжделѣннѣ – бажання
вѣжєшти – запалювати
вѣзбраннѣтн – заборонити, заперечити
вѣздати – віддати, повернути
вѣздрѣстѣ – вік
вѣзлежати – напівлежати за столом, засідати
вѣзмоштн – могти, бути сильним, зміцніти
вѣзм҃жтитн – збентежити, хвилювати, підбурювати
вѣзм҃здик – відплата, помста
вѣзпннѣтн, возопннѣтн – закричати
вѣзати – взяти
вѣннѣж – завжди
вѣкоупѣ – разом
вѣкоуситн – вкусити, покуштувати
вѣлазѣ – вхід
вѣметати – вкидати

вѣмѣнѣти – поставити
вѣнегда – коли
вѣнезаапж – раптом, несподівано
вѣннѣти – увійти
вѣноушнѣти – слухати
вѣнжтрѣ – всередині
вѣображатнѣ – уявляти, зображати
вѣпнѣти – кричати, голосити
вѣплѣ – крик, зойк
вѣскжжѣ – для чого? чому? навіщо?
вѣспѣти – оспівати
вѣспать – назад
вѣстѣати – сперечатися
вѣсоукѣ – даремно, марно
вѣсждѣ – причастя
вѣсходьница – горішній поверх, горище
вѣчнѣти – врахувати
вѣга – шия
вѣрѣти – кипіти
вѣсь – село, поселення
вѣсьннкѣ – поселенець, сільський житель
вѣсждѣ – всюди
вѣдѣти – знати, відати
вѣрьникѣ – довірений
вѣтнѣ – проповідник
вѣть – порада, договір
вѣштѣ – рада, нарада
вѣтнѣ – оратор, проповідник
вѣштѣ – більше
вѣштнѣ – великий

Г, г

гаднѣти – ганьбити
гатати – гадати, натякати, невизначено говорити
гежна, геона – пекло
глаголатнѣ – говорити
глаголъ – слово
гадавынѣ – невиситимий, жадібний
гладѣ – голод
гласѣ – голос
глоумнѣти сѣ – забавлятися, насміхатися, непокоїтися
глоумѣ – жарт, насмішка

гнесь – злочин, ганьба
гну́сьнѣ – гидкий, бридкий
говнино – достаток плодів
говъзник – врожай, достаток
говъзь – плодоносний, рясний
говоръ – зойк, шум, мова
говѣти – говіти, поститися
годѣ выти – подобатися, бути угодним
голгоѡа – Голгофа
горни, горыши, горк – гірший, -а, -е
горѣ – вгору
горько чадьнѣ – який димить
господа – житло; заїжджий двір; садиба
господѣ – господар, хазяїн, володар
госпожда – господарка, хазяйка
гостиньнѣ – дорога
гостъникѣ – господар, хазяїн житла
гражданнѣ – міський житель
гребниѣ, гробниѣ – могила, склеп
грѣти – гребти
гривна – золота або срібна прикраса
гробѣ – яма, могила
грохотати – голосно сміятися
грѣдѣ – гордий
грѣлица – горлиця
грѣньчарѣ – гончар
грѣсть – жменя
грѣды – грядущий
грѣсти, грѣдѣ – їти, йду
гоудити – насміхатися, злословити
гънати, женѣ – гнати, гонити, жену

Д, д

да аште – якщо
давѣць – той, хто дає
давити – душити, давити
дарѣ – подарунок
датель – той, хто дає
движити – турбувати, непокоїти, совати
дебельий – товстий
демонѣ – злий дух, біс
денница – рання зоря

дѣсница – десниця, правиця
дѣсѣтина – десятина
дѣволъ – злий дух
дѣлѣмѣтѣнѣкѣ – дияконська риза з шовкової матерії з короткими рукавами
дѣнаконъ – церковнослужитель
дѣвѣнѣн – дикий
дѣво – диво
дѣнаръ – срібна римська монета
дѣнскостъ – золота тарілочка для Служби Божої
дѣланъ – долоня
дѣлѣгѣтѣ – довгота
дѣлѣгъ – 1) довгий; 2) борг
дѣвалъ – хоробрий, міцний
дѣвроговѣнѣнѣкѣ – благоговіння, страх
дѣвольнѣнъ – великий, достатній
дѣвалѣтѣнѣн – бути достатнім
дѣлѣмѣтѣ – догма
дѣнѣлѣнѣцѣ – годувальниця
дѣнѣтѣнѣн – годувати груддю
дѣлоу – вниз
дѣловѣнѣтѣ – господар дому, хазяїн
дѣнѣдѣжѣ – до тих пір, доки
дѣсѣдѣтѣнѣнѣнѣ, дѣсѣдѣдѣж – образити, скривдити, досадити
дѣселѣнѣн, дѣселѣ – досі, до сих пір
дѣстѣвоѣнѣнѣкѣ – спадщина
дѣрага – долина
дѣрагъ – дорогий
дѣроуѣгонѣдѣ – в іншому місці
дѣроуѣгонѣнѣнѣ – колись, іншим разом
дѣрѣзѣтѣнѣн – бадьоритися, бути в гарному настрої, відважуватися
дѣрѣзѣстѣнѣнъ – бадьорість, сміливість
дѣрѣвлѣ – в давнину, колись
дѣрѣвѣнѣнъ – дерев'яний
дѣждѣ – дощ
дѣжсѣка – дошка
дѣнѣнѣсѣ – сьогодні
дѣѣ, нѣдѣ – де
дѣѣлѣ – частина
дѣѣлатѣлѣ – робітник
дѣѣлѣма – для, внаслідок, через те що
дѣѣлѣга – для

Є, є, к

євангеліє, євангеліє – Євангеліє

к҃гда – коли

к҃гупть – Єгипет

єда – якби, що б не

єдинакъ – однаковий

к҃диномыслиє – згода

к҃диноѡ – одного разу

к҃дъва – мало не

ектеніа – протяжна молитва з різними прошеннями, на яку відповідає хор

клен, олен – олива, оливкове масло

кленъ – олень

кликъ – який, який великий

клинъ – грек

къма – наскільки

епендитъ – сорочка; церковний одяг; плащ

епистолиа – лист

епитафиа – надгробний напис

ересь – наука, секта

еретикъ – той, хто не визнає справжньої науки церкви

к҃рихъ, к҃крихонъ – місто Ієрихон

късь – осінь

късьство – природа, суть

етеръ – хтось, дехто

єхидна – отруйна змія

къте – ще

Ж, ж

жадати, жаждѡ – хотіти

жаль – 1) горе, печаль; 2) гробниця

желѣник – плач

женитва – одруження

женьнъ – жіночий

женьство – жіночість

жестовъ – впертий

жешти – палити

животъ – життя

животънъ – життєвий

жилнште – житло

житєлинъ – житель

житъница – склад, стодола

жладьба – покарання; штраф

жрьдъ – палиця
жрьтва – жертва
жрьтн – приносити жертву
жоупиштє – могила, гробниця
жьзлъ – палиця, посох, прут
жаждати – відчувати спрагу
жалло – жало
жатва – жнива

С

свнздати – свистіти
слоба – злість
слодѣн – злочинець
слострадати – терпіти муки
смін – левіафан, кит, змії
сѣло, сѣльнѣ – дуже, занадто
до сѣла – до краю

З

завѣвеник – забуття
завнда – заздрість
завндѣливъ – заздрісний
завѣтѣ – заповіт
зажешти – запалити
зادن – заду
задѣти – заставляти, накладати
зазьрѣти, зазирати – осуджувати
занмъ – позичка
заклати – приносити в жертву, колоти тварин
закленжти – замикати, зачиняти
законѣнникъ – священик
залазъ – небезпека
замькнжти – зачиняти
занє – тому що, бо
заповѣдъ – доручення, наказ, заповідь
запоустѣник – спустошення, запустіння
запати – заважати, ставити сіті, спіймати в пастку
застогати – заважати, надокучати, мучити
застоупити – захищати, допомагати
засѣдникъ – наклепник, обмовник
заьати – зайняти
звьшти – дзвеніти, гавкати
зеьмьскъ – земний

зизаник – бур'ян, трава
зинжити – розкрити рот
златникъ, златница – золота монета
злачънъ – зелений, свіжий
змурна – пахуче масло
знаємъ – відомий, знайомий
знаменати – позначати, вказувати
знаменне – знак, вказівка
зрно – зерно
зрьцало – люстро, дзеркало
зълъ – велика пристрасть, порок, злий
здаати – будувати
зѣло – дуже, надто
зѣница – зіниця
завнжити – рости, сходити

И, и

иво – бо
игемонъ – римський начальник, правитель області
иго – ярмо
игоумень – настоятель монастиря, ігумен
идолъ – ідол, статуя язичницького бога
икреи – священик
икрархъ – архієрей
иждити – витрачати
иждитице, ижитице – витрати
иже – котрий, який
изборъ – вибір
избыти – звільнитися від чогось
избрати – вибирати
избытице – вихід, уникнення
изволение – воля, бажання, вибір
изити – вийти
издрѣшеник – відпущення гріхів
измъждати – знесилювати, виснажувати
изрѣдънъ – особливий, неординарний
излати – вибирати, виривати, звільняти
икона – образ, ікона
имати – брати
имъже – тому що, оскільки
инако – по-іншому
инъгда, иногда – колись, одного разу

инногдож – разом, в той же час, раптом
иннодоушьно – з бажанням
иннокость – чужа країна
иннокъ – чернець, монах
иннорѣчьнѣ – натякати, непрямо говорити
инностань – постійно
инночадь – єдинородний
иннъ – 1) інший; 2) один; 3) один з; якийсь
иннѣде – в якомусь місці
иннѣде – в іншому місці
инпостась – особа, істота
исконни – з самого початку
исконьнѣ – з початку існування
исповѣдь – сповідь
истовъ – істинний, справжній, вірний
иштѣдник – породження

К, к

кадити, каждж – запалювати, кадити
каженникъ – євнух
казаник – виховання, навчання, переконання
камо – куди
канонъ – церковне правило, канон
капниште – язичницький храм
капъ – образ, зображення
карвана – церковна скринька
келига – келія, кімната монаха
кентоуѣрмонъ – командир загону в 100 чол., сотник
кивотъ, ковъчегъ – ковчег
клда – колода
клдазь – колодязь
класъ – колос
клеветарь – наклепник
клеврѣтъ – помічник, спільник, товариш
клепати – обмовляти, наговорювати
клерось – нижчі служителі церкви, співці, читальники, місце в церкві для співців
клячати – стояти на колінах
ковъ – чарування, ворожіння
ковъ – злий намір, підступність
ковчегъ – корабель, ковчег, ящик
кокотъ – півень
колиждо – коли, якщо, скільки

колико – скільки
коликъ – такий великий, який, котрий
колѣно – плем'я, покоління
колада – коляда
конь – початок, кінець, межа,
коньчнь – нарешті
корвана – церковна казна
котора – спір, сварка
кравни – короб
крада – вогнище, вогонь
крадоводити – викрадати, обманювати, спокушати
кражда, крадьва – крадіжка
кран – кордон, берег, край
кратъ – раз
кривъ – кривий, дурний
кринъ – лінія
кровъ – дах, дім, скарбниця
кромѣ – поза, далеко, збоку
кромѣшьнъ, кромѣцьнъ – зовнішній
крѣма – корма човна, корабля
крѣмло – руль, весло
крѣмни – рульовий
крѣчни – коваль
крѣпъ, крѣпкъ – міцний
коустодига – охорона, караул
къзнь – хитрість, злий намір
кънига – літера, письмо
кънигъчни – книжник
къпина – терновий кущ
къпѣль – місце для купання
къца – намет, землянка, хижа
Л, л
ладни, алъдни – човен
лакати, алкати – жадати
лакомство – жадібність
лакътъ – лікоть
ланнта – щока
легеонъ – військовий загін з 6000 воїнів
лепта – грец. найменша мідна монета
лешти – лягти
лнванъ – ладан

Л
Л**К****О****С****Т****О****Г****А****Н****И****К** – хор
Л**И****К****Ы** – танці, гуляння
Л**И****Т****О****У****Р****Г****И****Г****А** – богослужіння
Л**И****Х****В****А** – прибуток, процент
Л**И****Х****О****Т****Ъ****К****Ъ** – достаток
Л**И****Х****Ъ** – надмірний, поганий, злий
Л**И****Ш****А****Т****И** **С****А** – потерпати, злидарювати
Л**О****В****Ь****З****А****Т****И** – цілувати
Л**О****В****Ъ**, **Л****О****В****И****Т****В****А** – полювання
Л**О****Ж****Е** – ложе, постіль, місце відпочинку
Л**О****З****Ь****Н****Ъ** – виноградний
Л**О****К****В****А** – сильний дощ
Л**О****Н****О**, **Н****А** **Л****О****Н****О** – лоно, на коліна
Л**Ь****З****Ъ** – можна
Л**Ь****Н****Ъ****Н****Ъ** – лляний
Л**Ь****С****Т****И****Т****И** – вводити в оману, дурити
Л**Ь****С****Т****Ь** – обман, спокуса
Л**Ъ****Н****Ъ** – лінивий
Л**Ъ****П****О** – добре
Л**Ъ****П****О****Т****А** – краса, прикраса
Л**Ъ****П****Т****А** – грец. дрібна монета
Л**Ъ****Т****Ь** – можна, треба
Н**Е** **Л****Ъ****Т****Ь** – неможливо
Л**Ъ****Х****А** – ряд, борозна
Л**Ъ****Ч****Ь****В****А** – ліки, лікування
Л**Ю****Б****О****Д****Ъ****Н****И** – розпусник
Л**Ю****Б****О****Д****Ъ****Н****И****Ц****А** – розпусниця
Л**Ю****В****Ы** – любов
Л**Ю****Т****Ь** – жорстокий, злий
Л**Ж****К****А** – хитрість, лукавство
Л**Ж****К****А****В****Ы****Н****И** – диявол, лукавий
Л**Ж****К****А****В****Ы****Н****Ъ** – поганий, злий, підступний
Л**Ж****И****Т****И** – розлучити, відділити
Л**М**, **М**
М**А****Л****О** – мало часу; **п****о** **м****а****л****Ъ** – незабаром, ненадовго
М**А****Л****О****М****О****Ш****Т****Ь** – бідняк, злидар
М**А****М****О****Н****А** – багатство
М**А****С****Т****И****Т****Ь** – масний
М**Е****Ж****Д****А** – межа
М**Н****О****С****Т****И****В****Ъ** – співчутливий
М**Н****О****С****Т****Ы****Н****И** – милість, милосердя, дар

млѣ – вартий співчуття, дорогий, милий
мирѣ – 1) мир; 2) світ
мирѣнь – світський
миса – таріль, чаша
младѣ – молодий
млѣва – шум, галас
млѣвѣти – галасувати, непокоїтися
млѣнни – блискавка
млѣчатѣ – мовчати
млѣко – молоко
млѣти – молоти
мннхѣ – монах
мнншница – монахиня
молохѣ – язичницький бог
мошьна – гаманець, сумка
мошьнѣнникѣ – пройдисвіт, шахрай
моштѣ – 1) могти, бути в змозі, бути здоровим; 2) мощі
мразѣ – мороз
мракѣ – морок, темрява
мрѣзнѣти – мерзнути
мрѣзѣкъ – гидкий
мрѣкнѣти – меркнути
мрѣтѣвѣ – мертвий
мрѣти – помирати
моудѣти – баритися, зволікати
моурѣнѣ – ефіоп
мѣногочѣстѣнѣ – дорогоцінний
мѣножицеѣ – багато разів, часто
мѣхѣ – мох
мѣшница – комар, мошва
мытарѣ – збирач податків
мыто – податок
мытѣнница – митниця, місце для збирання податків
мѣзда – гроші, платня, вигода
мыгнѣти – кліпнути, блимнути
мѣнни – менший, молодший
мѣнѣти са – зменшуватися
мынѣти – думати, гадати
мѣститѣ – мститися, карати, захищатися
мѣсть – покарання, помста
мыша – обідня

мъчѣтъ – примара
мѣзннѣ – молодший, менший
мѣзннѣць – мізинець
мѣрило – ваги
міро – міро (речовина з благородних складників)
мірожханнѣ – той, хто пахне мірою
мѣжатница – заміжня жінка
макѣкъ – м'який
макѣнжти – м'якнути
Н, н
навьдѣти – спостерігати, зберігати
наваждати – говорити з кимось, наговорювати
наважденик – наклеп, обмова
наглашати – проголошувати
нагѣ – голий
надѣгати сѧ – сподіватися, довіряти
назирати – спостерігати, назирати, слідкувати
назнаменованик – позначення
нанмннкѣ – наймит
нантнѣ – пришестья
наказати – виховувати, наставляти, навчати
намѣстѣннкѣ – намісник, заступник
напастѣ – спокуса
нареченик – назва
нарочитѣ – відомий, певний
наслѣдѣннкѣ – спадкоємець
насѣштѣнѣ – насущний
начало – початок
недѣжѣ – хвороба, недуга
ненмѣшти – убогий
неистѣннѣ – нетлінний, безсмертний
неистовѣ – шалений, скажений
нелѣпѣ – непристойний
немоштѣ – неміч, безсилля
неплоды – безплідна
непригазнѣ – диявол, зло, ворожнеча
нетѣлѣннкѣ – вічність, безсмертя
низвершти – знищити, повалити
никнжти – проростати
ніколи, ніколиже – ніколи
ници, ниць – ниць, вниз

НИШТЬ – жебрак

НОГЪТЬ – ніготь

Н'ЇСТЬ – нема

О, о

ОБАВИТИ – показувати, з'ясовувати

ОБАЧЕ – але, однак

ИЗОВИЛИК – достаток, багатство

ОБНЛЬ, ОБНЛЬНЪ – пишній, багатий, численний

ОБИТЕЛЬ – житло, оселя

ОБЛАКЪ – хмара

ОБЛАСТЬ – 1) влада, можливість, повноваження; 2) область, округа

ОБЛАЧЕНИК – одяг

ОБЛЕШТИ – оточити

ОБЛИЧЕНИК – викриття, звинувачення

ОБЛОВЫЗАТИ – цілувати багато разів

ОБЛЪГАТИ – оббрехати, обдурити

ОБЛ'ІШТИ – одягати

ОБОНАНИК – запах

ОБОЮДОУ – з обох боків

ОБРАЗЪ – рід, вид

ОБРАТИТИ СѦ – повернутися, відвернутися

ОБРЪТНИТИ – примушувати мовчати, приборкати

ОБР'ІСТИ – знайти

ОБЪШТЬНИКЪ – учасник, спільник

ОБ'ІТЬ – прохання, бажання

ОВАМО – в інше місце

ОВОГДА – інколи

ОВЪ – той, цей

ОВЪНЪ – баран

ОВЬНЪ – баранячий

ОВЬСЪ – овес

ОГНИЛО, ОГНИШТЕ – жаровня, вогнище

ОГНЬ – вогонь, пропасниця, жар

ОГЛАШАТИ – наставляти, вчити

ОГРАСТИ – обходити

ОДЕСНОЮ – праворуч, по праву руку

ОДОЛ'ІТИ – пересилити

ОДРЪ – ліжко, ложе, ноші

ОДРЪЖАНИК – володіння

ОДРЪЖАТИ – оточувати, мати в собі

ОД'ІАНИК – одяг

ОЗЪЛОБИТИ – робити зло, шкодити
ОКАГАНЪ – нещасний
ОКРЪСТЬ – навколо, біля, навкруги
ОЛЕН, КЛЕН – масло
ОНАКО – так
ОНАМО – там
ОНЪ – той
ОНЪГДА – у той час
ОНЖДОУ – туди
ОПАКЫ – назад
ОПЛОТЪ – огорожа, тин
ОПОНА – завіса
ОРАЛО – плуг
ОРАТИ – орати
ОРЪЛЪ – орел
ОРЖЖИК – зброя
ОСАННА – слава! спаси! врятуй!
ОСКЖДИТИ, ОСКЖДЖ – збідніти, ослабнути
ОСОВ'Є – окремо
ОСОВЬН'Є – самотньо, відлюдно
ОСЪПА – віспа
ОСТРОГЪ – частокіл, загострений кілок
ОС'ЄНЕНИК – тїнь, покров, прикриття
ОСАЗАТИ – доторкнутися, помацати
ОСЖДИТИ – звинуватити, засудити
ОТАН – таємно
ОТВ'ЄШТАТИ – відповідати, говорити
ОТРОКОВИЦА – дівчина
ОТРОКЪ – хлопчик
ОТРОЧА – дитя, немовля
ОТЪДАНИЄ – прощення, закінчення
ОТЪМЬЦЕНИК – відплата, відшкодування
ОТЪНЖДЪ – цілковито, абсолютно
ОТЪРАДА – відпочинок, втіха, заспокоєння
ОТЪРЕШТИ – відповісти, відмовитися
ОТЪШЬЛЬЦЬ – пустельник, самітник
ОТЬЦЬ – батько
ОУБОЖАТИ – збідніти
ОЧРЬГАТИ – ослабляти, засмучувати
ОЧЮТИТИ – пізнавати
ОШОУЮЮ – ліворуч, по ліву руку

П, п

- пагоуба** – пагуба, згуба, зло
пакостъ – неприємність, тягар
пакы – знову
паннхнда – панахида
паства – отара овець
пастырь – пастух, духовна особа
патрнархъ – родоначальник
паче – більше, краще
пеклъ – смола, пекло
печаль – турбота, справа
пеци сѧ – турбуватися, печалитися, журитися
писмаѧ – літера
плавалиште – корабель
плащаница – полотно, покривало
плътъ – м'ясо, тіло, плоть
поганъ – язичницький
погрети – поховати
погыбати – нищити, губити
подавати – давати можливість
подлъгъ – вздовж
подоба – подоба, подібність
подобьнъ – зручний, відповідний
подроугъ – товариш, близька людина
подроужіє – товариш, близька людина, дружина, чоловік
пожрѣти – принести в жертву
поздѣ – пізно
позориште, позоръ – видовище, зборище
постинѣ – насправді
покоръ – покірність, сумирність
покровъ – покрівля, дах
покоусити – випробувати
полагати – класти
полъ – сторона, берег
польма – навпіл
польза – користь
помазаніє – масло, мазь
поманжти – згадати, пригадати
понѣ – хоча б
понѣнца – саван, шматок тканини
попрати – знехтувати, потоптати

порокъ – вада, хиба
порфира – пурпуровий дорогий одяг
послоушаник – слух
пооученик – порада, пересторога
почьсть – шана
потьти – взяти
прагъ – поріг
приалъчьнъ – голодний
приждити – перевитратити
приключан – випадок, пригода
прилежаніє – пильність, догляд
прилежати – турбуватися, старатися
приаѣпити са – приєднатися, мати щось спільне
приницати – нахилиятися, заглядати
прискръвьнъ – дуже сумний
присьно – завжди, постійно
присьносжштъ – вічний
приснъ – рідня
приснъ – ближній, особливий, щирий
присага – клятва
притворъ – галерея, критий хід
притъча – притча
притажаник – майно, володіння
причастик – участь у чомусь
причастити – зробити когось спільником, залучити до чогось
причастъникъ – спільник, співучасник
пригати – любити, сприяти
прорешти – пророкувати, передбачати
пророкъ – пророк
просвора – просфіра
просвъштеніє – освітлення
прослоутник – прославлення
простъ – простий, прямий, чистий
пространъ – просторий, широкий
противленік – непокора
прочни – наступний
пръвъ – перший
пръвъік – раніше, спершу, колись
пръстъ – порох, земля, плоть, палець
пръсь – груди
прѣдѣлъ – межа

прѣдати – зрадити
 прѣзоривъ – гордий, хвалькуватий
 прѣзорство – гордість, бундючність, пихатість
 прѣподовниє – святість
 прѣподовьнъ – святий
 прѣстѣжити – проходити мимо
 прѣтити – суперечити
 прѣслица – веретено
 псалтырь – псалтир, книга псалмів
 поушта, поустыни – пустеля
 пѣта, пѣтица – пташка
 пѣтьнъць – пташеня
 пень – пеньок
 пьрати, перж – летіти, лечу
 пьрьць – прохач у справі
 пьшено – борошно
 пѣназь – дрібна монета
 пѣнажьникъ – міняйло, лихвар
 пѣстовати – виховувати
 пѣстоунъ – вихователь
 пѣсъкъ – пісок
 пѣто – пута, кайдани
 пѣдь – п'ядь
 пѣта – п'ята
 пѣти – розтягувати
Р, р
 раба, рабыни – рабня, невільниця
 равьви, равви – рабин, учитель
 радити – піклуватися про когось
 развон – убивство, кровопролиття
 раздрѣшеник – відпущення гріхів
 рака – гробниця, труна
 рало – рало
 ramo – плече
 раскошь – розкіш
 распѣтик – вулиця
 расточити – витратити
 расоудити – розбирати, судити, обговорювати
 ратитисѧ – ворогувати, воювати
 рать – війна
 рачениє – любов, пожадливість

рачнтель – прихильник
рачнтн – любити, піклуватися, дбати
рекъше – тобто
ретъ – пильність, запал
рештн – сказати, говорити
риза – верхній одяг
ризыница – місце, де зберігається одяг
ринжтн – посилати, прагнути, намагатися
риторъ – оратор, промовець
рогъ – сила
рожць – стручок ріжків
рота – клятва, присяга
ротнтн са – клястися, божитися
роуно – шерсть
ръжда – іржа
ръпътъ – гомін, нарікання
ръдъкъ – рідкий
ръснота – істина
ръснотнвънъ – істинний, ясний, дійсний
ржбъ – шмат дерева
ржгъ – лайка, сварка
радъ – лад, порядок
раса – одяг монахів
Г, с
садъ – дерево, рослина
садовнє – дерева, сад
сажень – одиниця довжини
сажда – сажа
свара – лайка, сварка
сварнтн – лаяти
сватъба – весілля
свекры – свекруха
свѣрѣпъ – жорстокий, лютий
свѣтнло – світильник, джерело світла
свѣтнльннкъ – смолоскип
свѣтносець – ранкова зоря
свѣшта – свічка
свалтъ – святий
седмица – тиждень
сенци – зараз, тепер
селнкъ – такий, такий великий

СЕЛО – поле, село
СЕЛЬНЪ – польовий
СЕРАФИМЪ – серафим
СИЛА – сила, доблесть
СИНКЛИТЪ – синкліт, верховний уряд
СИРЪ – осиротілий
СИЦЬ – такий
СКАРАДЪ – брудний, поганий
СКВАРЪ – жар, вогонь
СКВЕРНА – нечисть, погань
СКНИГА – намет, шатро
СКОРА – шкіра
СКОТЪ – домашня худоба
СКРАМЪ – жир
СКРИНИЦА – ящик, скриня
СКРИЖАЛЬ – дошка з письменами
СКЖДЪ – бідний
СЛАНА – мороз, ожеледиця
СЛОВИТИ – говорити, називати
СЛОТТА – погана погода, моква
СЛОУЖЬБА – рабство; служба, літургія; жертва
СЛЬЗА – сльоза
СМНРЬНА – пахуча смола
СМОКЫ – смоківниця, фігове дерево
СМРЪДЪТИ – смердіти
СМРЪЧА – кедр
СНАВДЪНИЕ – доробок
СНОУТИ, СНОВАЖ – снувати, сную
СНЪХА, СНОХА – невістка
СНЪДНО – страва
СНЪДЪ – їжа; корм
СОКАЧНИ – кухар
СОРОКОПУСТЪ – поминання померлого на 40-й день
СОТОНА – диявол, сатана
СПИРА – військовий загін, третина когорти
СПОДЪ – гурт, коло людей
СПЖДЪ – міра сипучих речовин, посудина
СРЪСТИ – зустріти
СРЪТЕННИЕ – зустріч
СРЪШТЬ – напад; зараза, інфекція
СТВОЛИЕ – кропива

стлѣпъ – колона, башта, оплот
стодола – сарай, стодола
стопа – слід
страдьба – подвиг
страсть – нещастя, страждання, мука
стратнигъ – полководець, воєначальник
стрижьникъ – духовна особа
стрижьници – духівництво
стришти – стригти
стрѣпъ – рана, струп
стрѣшти – стерегти
стоуденьць – джерело, криниця
стоудъ – сором
стыгна – широка вулиця
стыза – стезя, стежка
стѣнь – тїнь
соухъ – сухий
соукта – марнота, обман
сѣблазнъ – спокуса, помилка
сѣблюсти – зберегти, дотриматися
сѣборниште – збори, зборище, синагога
сѣвлѣшти, сѣвлачити – роздягати, знімати
сѣврѣшати – здійснити, виконати
сѣвѣдѣтель – очевидець, свідок
сѣвѣтъ – порада, нарада, рішення
сѣвѣзынь – в'язень
сѣказаніє – пояснення
сѣказати – пояснювати, перекладати, тлумачити
сѣкровице – місце, де зберігаються скарби, скарбниця
сѣкровъ – таємне місце
сѣлъ – посол
сѣмѣра – міра, розпорядок монастиря
сѣнавѣдѣти – охороняти, рятувати, зберігати
сѣнніє – сновидіння
сѣнмице – зібрання
сѣнѣмъ – зібрання, з'єднання
сѣнѣдъ – їжа, харчі
сѣнѣсти – з'їсти
сѣнати – знімати, відділяти
сѣпасъ – порятунок
сѣпона – перепона, перешкода

сърєвро – срібло
срьпъ – серп
сътѣзати сѧ – сперечатися, бесідувати, розмовляти
сътсѣдъ – посудина
сътсѣдати, сѣзнати – будувати
сѣде – тут
сѣдалиште – місце для сидіння єпископа, престол
сѣмо – сюди
сѣнь – тінь, шатро, житло
сѣднн – суддя
сѣпръ – супротивник, відповідач на суді
сѣсѣдъ – сусід
Т, т
тажде – потім
тан – таємно
талантъ – металеві гроші
татъ – злодій
таче – для чого
творъ – створіння, вигляд, образ
тврѣдъ – твердиня
тектонъ – муляр
теля – теля
тенето – сітка, пастка
тешти – бігти
тиоунъ – управитель
тлѣшти – стукати, бити, товкти
тлѣ, тла – погибель, знищення
тократъ – цим разом, зовсім недавно
толко – стільки
томити – мучити
точно – прес для винограду
троути – годувати
травти – харчуватися
трапѣза – трапеза; стіл; святий престол
требиште – поганський жертovníк
трефолон, трифологѣонъ – церковна книга, де зібрані служби за місяцями
тропарь – церковна пісня відповідного празника
тръгъ – площа, базар
тръжице – село, поселення, площа, базар
тръжннкъ – торговець
тръпѣти – терпіти, переживати, бути терпеливим

ТРЪХЪТЬ – дрібна монета
ТРЖСЪ – землетрус
ТРЬННІЄ – терни
ТРЬПѢТИ – терпіти, витримувати, переживати
ТРѢБА – жертва
ТРѢВЪ – близький, потрібний
ТРАСАВИЦА – пропасниця, лихоманка
ТРЖБА – труба, сурма
ТРЖДЪ – хвороба
ТОУ – там, тут
ТОУЖДЪ – чужий
ТОУИЖДЕ – там же, тут же
ТОУКЪ – жир, сало
ТОУНЕ – даремно, марно
ТОУЧНЪ – жирний, товстий
ТЪКМО – тільки
ТЪЧНЪ – рівний
ТЫЦЬ – порожній, даремний, нікчемний
ТЫСАШТА – тисяча
ТЪЗЪНЪ – однойменний
ТЫЛТИ – псувати, нищити
ТЪМА – десять тисяч
ТѢСНОТА – бідність, біда, напасть
ТШТЕСЛАВІЄ – марнославство
ТШТНИ – убогий
ТЪМЪНИЦА – в'язниця
ТАЖА – суперечка, сварка, вирок
ТАЖАТИ – працювати, обробляти
ТАЖБА – судовий процес
ТАЗАТИ – питати, вимагати
ТАТИ, ТЪНЖ – рубати, рубаю
ТАЖА – сум, горе
ТАЖА – хмара
ТВПІКОНЪ, ТВПІКЪ – церковний устав
ТВРОНЪ – новобранець
ОУ, ОУ
ОУ – вже; **НЕ ОУ** – ще
НЕ ОУВО – отже, адже, так, так як
ОУВОГЪ – бідний
ОУВОН – вбивство
ОУВРОУСЪ – хустина

оҮВАРОВАТИ – зберегти
оҮГЛЬ – вугілля
оҮГОВЪЗНИТИ – вродити, збагатити
оҮГЪЛЪ – куток
оҮДАВИТИ – давити, тиснути, задушити
оҮДЕБЕЛЪВАТИ – міцніти
оҮДОВАТИ – підкоряти собі, міцніти
оҮДОБРЕНІК – приборкання
оҮДОБРЕНІК НОРОВОУ – досконалість, моральна краса
оҮДОБРИТИ – зробити красивим, поліпшити, вдосконалити
оҮДЪ – фаланга руки, частина тіла
оҮЖАСЪНЪ – лякливий, боязкий
оҮКОРЕНІЕ – ганьба, неслава
оҮКОРИЗНА – докір
оҮКРОН – пелена
оҮКРОУХЪ – шматок (хліба)
оҮЛЕШТИ – заспокоїтись, стихнути
оҮЛОУЧИТИ – досягти, отримати
оҮЛЬСТИТИ – обдурити
оҮМАЛЕНЪ – смиренний
оҮМЕТА – сміття
оҮМИЛЕНІК – смирення, зворушення
оҮНЕ – краще
оҮНОСТЬ – юність
оҮНЫЛЪ – недбалий, недбайливий
оҮНЫНИЕ – лінивість, нудьга
оҮПИТАНЪ – відгодований
оҮПРАВИТИ – керувати, направляти, приводити до порядку
оҮПЪВАНІЕ – надія, впевненість
оҮРОКЪ – данина, завдання
оҮСЕРДИК – старання
оҮСПЕТИ – принести користь
оҮСТА – рот, уста
оҮСТАВИТИ – ставити, встановлювати, утримувати
оҮСТЪНА – губа, вхід
оҮСЖДИТИ – споряджати покійника
оҮТВОРИТИ – давати лад, влаштовувати
оҮТЛИТИ – ховати, сховати
оҮТОЛИТИ – полегшити, усмирити, втамувати
оҮТРЬ – вранці
оҮТРЪНИИ – завтрашній (день)

оґтѣшеніе – гостина, бенкет
оґтѣгати – мати можливість, бути в змозі
оґханіе – нюх
оґхопити – бити, уражати
оґчительство – повчання, настанова
оґчрѣдити – гостинно прийняти, пригошати
оґшиндь – втікач
оґштѣдрити – помилувати

Ф, ф

фарисѣи – фарисей
фелонѣ – верхня риза священика без рукавів
фіалѣ – чаша, піала
фимнамѣ – фіміам, ладан, пахощі
финникѣ – фінік, фінікова пальма
форѣ – данина

Х, х

хавити – губити; ухилятися, уникати
халѣга – стіна, паркан, огорожа
хиротоніа – рукоположення в чин єпископа, священика або диякона
хероувимѣ – херувим
хитонѣ – хітон, туніка
хитрець – артист; ремісник; умілець
хламнда – плащ; мантія
хлѣпатн, хлѣватн – жебрати
хлѣмѣ – горб, могила
хлѣви – безодні, отвори
хлѣбѣ – перегородка
хвотѣ – хвіст
хѣдатан – посередник, заступник
хѣтѣ – коханка, коханець
храбѣрь – воїн
храмѣ, храмнна – будинок
хранниште – амулет
хризма – мазь, єлей, миро
хѣдѣ – малий, поганій
хѣдоуѣмный – дурний
хѣула – наклеп, звинувачення
хѣуловати – богохульствувати, лаятися, лихословити
хѣусарѣ – розбійник
хѣдогѣ – вправний, тямущий
хѣла – злість, підступність; лукавство

Ц, ц

царствіє – влада, сила, царство
цвѣсти – цвісти
црькы – церква
цѣлєбникъ – лікар
цѣлѣти – лікувати
цѣлованіє – привітання
цѣловати – вітати
цѣлѣ – здоровий, непошкоджений, чистий
цѣста – вулиця
цѣта – монета

Ч, ч

часъ – пора, час
часн – церковні богослужіння
чагати – чекати
чєзнѣти – затухати, зникати
чєлѣдинъ – раб, слуга
чертогъ – весільна світлиця, спальня
чесати – чесати, гладити
чєта – громада
чисменитъ – числовий
числа – число
чнстн, чѣтѣ – шанувати, шаную
чнстнна – щирість, правдивість
чловѣкъ – людина
чрьвльнъ – червоний
чрьвь – черв'як
чрѣво – живіт, шлунок
чрѣда – череда, черга, порядок
чрѣсла – боки, стегна
чюждати сѣ, чюдити сѣ – дивуватися
чрьноризьць – монах
чрьнъ – чорний
чрьньць – чернець
чѣсть – знак, прикмета, честь, свято, торжество
чѣдо – дитина
чѣдѣ – люди
чѣсть – частина, доля

Ш, ш

шаръ – фарба

шеолъ – пекло, підземелля

шестаръ – посудина

штоудъ – норів, бажання

штоудъ – чужинець

шоун – лівий

шыга – шия

шатаник – хвилювання, сміливість

шатати са – підніматися, хвилюватися, обурюватися

шьствик – похід, процесія

Ю, ю

южникъ – близький родич

южьскъ – південний

юньць – теля

юноша – юнак

юродивъ – божевільний, юродивий

ютро – ранок

ГА, га

гавѣ – явно, неприховано

гагодична – дика смоківниця (дерево)

гадъ – отрута, трунок

гадъ – їжа; **гастн** – їсти

гадьца – ненажера

газвина – нора, лігво звіра

гако – як, коли, щоб, що

гамо – куди; **гамо колиждо** – куди б не

гарина – вовна

гаростъ – гнів

гаръ – сердитий

гастне – пожива, страва

Ъ, ъ

ъдро – швидко, скоро

ъдѣ – близько до чогось, при чомусь

ъза – хвороба, рана

ъзыкъ – язик, рід, плем'я

ъти са – братися, триматися

ъти – взяти

ътро – печінка

ътры – жінка чоловікового брата

ътъникъ – в'язень

ж

жгль – кут

жгль – вугілля

жда – вудка

ждоль – долина, балка,

ждоу – де

жже – мотузка, канат

жжика – родич

жза – кайдани, пута

жзилнштє – в'язниця

жзъкъ – вузький

жродъ – юродивий

жтроба – живіт

жтръдоу – зсередини

жхатн – пахтіти, пахнути

жтръ – всередині

жтрънь, вьнжтрънь – внутрішній

в

впокритъ – лицемір

впостась – предмет, особа, істота

вссѡпъ – іссоп, рослина, яку використовували для кроплення

Кирилиця та глаголиця X–XI ст.

Назва букв	Кирилиця	Глаголиця	Звукове значення букв у стар. слов. мові	Звукове значення букв у церк.-слов. мові	Цифрове значення букв
азъ	А а	ⱁ ⱂ	[а]	[а]	1
боукы	Б б	ⱃ ⱄ	[б]	[б]	
вѣди	В в	ⱅ ⱆ	[в]	[в]	2
глаголи	Г г	ⱇ ⱈ	[г]	[г]	3
добро	Д д	ⱉ ⱊ	[д]	[д]	4
юсть	Є є	ⱋ ⱌ	[е]	[е]	5
живѣте	Ж ж	ⱍ ⱎ	[ж']	[ж']	
зѣло	З з	ⱏ ⱐ	[д'з']	[з]	6
земля	З з	ⱑ ⱒ	[з]	[з]	7
нжен	И и	ⱓ ⱔ	[і]	[і]	8
нже	І і	ⱕ ⱖ	[і]	[і]	10
(г'єрвь)	Ѣ	ⱗ ⱘ	[г']	[г']	
како	К к	ⱙ ⱚ	[к]	[к]	20
людіє	Л л	ⱛ ⱜ	[л]	[л]	30
мыслете	М м	ⱝ ⱞ	[м]	[м]	40
нашь	Н н	ⱟ Ⱡ	[н]	[н]	50
онъ	О о	ⱡ Ɫ	[о]	[о]	70
покон	П п	Ᵽ Ɽ	[п]	[п]	80
рьци	Р р	ⱥ ⱦ	[р]	[р]	100
слово	С с	Ⱨ ⱨ	[с]	[с]	200
тврьдо	Т т	Ⱪ ⱪ	[т]	[т]	300
оукъ	У у	ⱬ Ɑ	[у]	[у]	400

Кирилиця та глаголиця X–XI ст.

Назва букв	Кирилиця	Глаголиця	Звукове значення букв у стар. слов. мові	Звукове значення букв у церк.-слов. мові	Цифрове значення букв
фрътъ	Ф ф	ⱱ Ⱳ	[ф]	[ф]	500
хѣръ	Х х	Ɑ Ɱ	[х]	[х]	600
отъ	О о	ⱦ Ⱨ	[о]	[о]	800
ци	Ц ц	Ɽ ⱥ	[ц']	[ц]	900
чръвь	У у ч	ⱦ Ⱨ	[ч']	[ч]	90
ша	Ш ш	Ɑ Ɱ	[ш']	[ш]	
шта	Щ щ	Ɽ ⱥ	[ш'т']	[ш'ч]	
ѣръ	Ъ ъ	ⱪ Ⱬ	[ѡ]	[ѡ]	
ѣры	Ы ы	ⱬ Ɑ	[ы]	[и]	
ѣрь	Ь ь	Ɱ Ɐ	[ѣ]	[ѣ]	
гать	Ѣ ѣ	Ɒ ⱱ	[ä]	[ie, i]	
(ю)	Ю ю	Ⱳ ⱳ	[’у, ју]	[ју]	
(а йотоване)	Ѧ ѧ		[’а, ја]	[ја]	
(е йотоване)	Ѩ ѩ		[’е, је]	[је]	
юс малий	Ѫ ѫ	ⱴ Ⱶ	[e ^h], (к)	[ја]	900
юс малий йотований	Ѭ ѭ	ⱶ ⱷ	[jə ^h], (јк)	[ја]	
юс великий	Ѯ ѯ	ⱸ ⱹ	[o ^h], (ѳ)	[у]	
юс великий йотований	Ѱ ѱ	ⱺ ⱻ	[jo ^h], (јѳ)	[ју]	
ксп	Ѳ ѳ		[кc]	[кc]	60
пси	Ѵ ѵ		[пc]	[пc]	700
фнѣ	Ѷ ѷ		[ф]	[ф]	9
нжнѣ	Ѹ ѹ		[i, в]	[i, в]	
отъ	Ѻ		[ѡт]	[ѡт]	

Зміст

Передмова	3
1. Вступ	5
1.1. Давні свідчення про слов'ян	5
1.2. Періодизація розвитку церковнослов'янської мови	9
1.3. Типи письма	12
1.4. Докирилична (протокирилична) писемність слов'ян	20
1.5. Історичні передумови створення слов'янської азбуки	23
1.6. Слов'янські азбуки: глаголиця і кирилиця	26
2. Старослов'янські пам'ятки	30
2.1. Класифікація старослов'янських пам'яток	30
2.2. Глаголичні пам'ятки	31
2.3. Кириличні пам'ятки	34
2.4. Слов'янські пам'ятки, написані латинню	37
2.5. Влесова книга	37
3. Переклади Святого Письма	41
3.1. Слов'янські переклади Біблії	41
3.2. Руська Біблія	42
3.3. Українські переклади	43
3.4. Біблія Куліша	43
3.5. Біблія Бачинського та ін.	44
3.6. Новий переклад – Римська Біблія	44
4. Історія книгодрукування у слов'ян	46
5. Історія вивчення церковнослов'янської мови	59
6. Діакритичні знаки	62
7. Знаки наголосу	63
8. Розділові знаки	63
9. Фонетика	64
9.1. Голосні старослов'янської мови	64
9.2. Фонетична структура слова	66
9.3. Звукові процеси, зумовлені дією відкритого складу	66
9.4. Голосні на початку слова	67
9.5. Приголосні старослов'янської мови	68
9.6. Складотворчі приголосні р, л	69
9.7. Зміна приголосних у сполученні з <i>j</i>	70
9.8. Звукова система церковнослов'янської мови	71
9.9. Голосні церковнослов'янської мови	72

10. Лексика старослов'янських	
та церковнослов'янських пам'яток.....	72
11. Морфологія.....	75
11.1. Іменник	76
11.1.1. Відмінювання іменників	
у церковнослов'янській мові	77
11.1.2. Зразки відмінювання іменників першої відміни	77
11.1.3. Особливості відмінювання іменників	
першої відміни	78
11.1.4. Зразки відмінювання іменників другої відміни	79
11.1.5. Особливості відмінювання іменників	
другої відміни	81
11.1.6. Зразки відмінювання іменників	
третьої відміни	82
11.1.7. Зразки відмінювання іменників	
четвертої відміни	83
11.1.8. Особливості відмінювання іменників	
четвертої відміни	85
11.2. Займенник	85
11.2.1. Відмінювання займенників	86
11.2.2. Зразки відмінювання особових і зворотного	
займенників	86
11.2.3. Зразки відмінювання родових займенників	87
11.3. Прикметник	89
11.3.1. Відмінювання коротких прикметників	89
11.3.2. Відмінювання повних прикметників	91
11.3.3. Відмінювання прикметників	
з основою на шиплячий	93
11.3.4. Ступені порівняння прикметників	93
11.3.5. Відмінювання прикметників вищого ступеня	95
11.4. Числівник	96
11.4.1. Відмінювання простих кількісних числівників	97
11.4.2. Відмінювання складних числівників	99
11.5. Дієслово	100
11.5.1. Класи дієслів	100
11.5.2. Теперішній час	101
11.5.3. Зразки дієвідмінювання дієслів	
у теперішньому часі	101

11.5.4. Майбутній час	102
11.5.5. Минулий час	103
11.5.6. Наказовий спосіб	105
11.5.7. Умовний спосіб	106
11.6. Дієприкметник	106
11.6.1. Активні дієприкметники теперішнього часу	106
11.6.2. Активні дієприкметники минулого часу	107
11.6.3. Пасивні дієприкметники теперішнього часу	107
11.6.4. Пасивні дієприкметники минулого часу	107
11.7. Прислівник	108
11.8. Службові частини мови	108
12. Синтаксис.	110
12.1. Класифікація речень	110
Термінологічний лінгвістичний словник	113
Слова під титлом	119
Бібліографія	122
Додатки	127
Тексти для читання	
Таблиці	197
Словник найуживаніших церковнослов'янських слів	211

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

**Ярослав Мельник
Ольга Лазарович**

Церковнослов'янська мова
Навчально-методичний посібник

**ББК 81.416.1
М-48**

Мельник Я. Г., Лазарович О. М.
Церковнослов'янська мова. – Івано-Франківськ,
видавець Третяк І. Я., 2008. – 244 с.

Головний редактор М. П. Лесюк.
Рецензенти: Н. Д. Бабич,
 Д. С. Іщенко,
 М. В. Скаб.

Верстка І. Я. Третяка
Коректор І. С. Шалкітене

ISBN 978-966-1521-07-9

Підписано до друку 15.04.2008. Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Гаймс». Умов. друк. арк. 15,25. Обл.-вид. арк. 13,25. Наклад 510.
Видавець Третяк І. Я., 76010, Івано-Франківськ,
вул. Короля Данила, 14^б/45.
Св. держ. реєстру України ІФ №12 від 29.03.2001.